This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Slav 4998.962 (7)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

НОВА ГРОМАДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК.

№ 7. Липень 1906.

Що є в 7-му томі:

Іванченко В. [illegible] 1
Лисицький О. [illegible] 16
Зеровик Ж. [illegible] [illegible]
Грінський А. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
Грінченко Б. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
Гнатишак В. [illegible] [illegible]
Пеленгородський П. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
Франко І. [illegible] 81
Урмановський А. [illegible] [illegible]
Ревабов А. [illegible] [illegible]
Дмитрієв Ж. [illegible] [illegible]
Черемшина І. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

Нова Громада.

Літературно-науковий місячник.

№ 7, Липень 1906.

Slav 4998.962 (7)

У КИІВІ, 1906.
Друкарня С. А. Борисова, Маложитомирская, № 16.

Що є в 7-ій книзі:

Винниченко В. Хто ворог? 1
Лотоцький О. На від'їзді. Сторінка з спогадів. . . 16
Вороний М. З ціклу „За брамою раю". Вірші. . . 26
Кримський А. Бейрутські оповідання. І. „Растлініє нравів". (Кінець) 28
Рулька І. Давно це було!... Вірші. 52
Грінченко Б. Кулішеви твори і сільські читачі (кінець). . 53
Чернявський М. Нависла ніч. Вірші 70
Тесленко А. Хуторяночка. Оповідання 71
Капельгородський П. Роздоріжжя. Вірші 78
Лозинський М. Антін Менґер і його соціяльно-політичні твори (кінець) 79
Франс А. Дочка Ліліт. Оповідання. Пер. з франц. Н. Г. . 94
Кримський А. Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду 105
Гембек А. З історії одного міста 113
Дмитрієв М. З діяльности Полтавського земства . . 122
Єфремов С. З россійського життя:
Finita la comedia.—Роспущення Думи і причини цього акту.—Новий прем'єр і стара політика.—Події та перспективи . 131
К. Гр. Нове видання для селян 139
Бібліографія:
І. Білоусенко О. Винокъ. Читанка. **Д. Д—ка.** Як збіраються і куди повертаються народні гроші. **М. П.**—М. Драгоманів. Шевченко, українофіли й соціялізм. **Д. Д—ка.**—Отчетъ Черниговской губерн. Земск. Управы за 1904 г. **В. Д.**—Каманинъ И. Эпизоды и дѣятели эпохи Б. Хмельницькаго. **В. Доманицького.**—С. Томашівський. Словацький висланник на Україні. **В. Доманицького.**—Проф. Павлуцкій. Древности Украины: деревянные и каменные храмы. **Євг. С—ка.** 144
II. Що є по журналах: „Вільна Україна", V—VI, „Кіевская Старина" V—VI, „Літ.-Наук. Вістникъ VII, „Ukrainische Rundschan" VI, „Украинскій Вѣстникъ" V—VIII, „Хата І." . . 155
III. Нові книжки 157

ХТО ВОРОГ?

Нарис.

Ранок. Сонце, підкрадаючись, обережно одним оком визирає з-за далекого ліска й мов огляда, чи все на місці.

Але все, як і вчора було. Так само внизу, оперезаний Дніпром, ліниво лежить собі на широкому лузі городок; так само, пригорнувшись до його, сміється своїми дрібними, біленькими хатками село; так само широко, просторо, вільно...

Так само й тут, на вигоні, над городом, де лежать ці сірі, білі, чорні купи робітників. Тільки тепер не чути вчорашніх співів та гомону: вони всі сплять—і полтавці, й київці, й орловці, й могильовці, дівчата, хлопці й старі. І так само, як і вчора, „кацапи“ лежать окремо від „хахлів“.

Холодно. Трава сива, тіні довгі. Незграбні купи, розкидані по вигону, прикриті то білими ряднами, то рудими свитками, не ворушаться. З-під ряден визирають тільки ноги, взуті й босі, порепані, червоні, з чорними, як підошви, п'ятами. І, звичайно, хлопчачі ноги поруч з дівчачими. Иноді якісь ноги заворушаться, підведеться якась розкудовчена, сонна голова з облущеним од сонця носом та щоками, почухається і знов пірнає під рядно, або свитку, підгорнувши під себе ноги.

Тихо. На Дніпрі десь далеко-далеко гуде параход. Сонце, упевнившись, що все на місці, поважно й спокійно випливає з-за ліска. Десь хтось голосно позіхає і плюється. В одній купі заворушились і забалакали. Коло бараків лицем до сонця стоїть дядько і, позіхаючи та чухаючи спину, молиться Богу. Довга тінь його хитається за ним і нахиляється. Над бараком, де їдять, стелеться дим; двері до пекарні розчинені, а на порозі стоїть обшарпана собака і приязно махає хвостом.

Сонце підбивається все вище. Купи меншають, зате на вигоні стає людніше. Дехто вже снідає, дехто сидить на клунках і чухмариться. Недалечко одної купки полтавців хтось розіклав огонь і коло його сидять поважні дядьки й, гріючи руки, балакають. Це київці, бо одягнені у все чорне та широке і балакають помалу, з паузами, з попльовуванням у вогонь, задумливо й поважно.

— Так, кажете, ви Таращанського уїзду?—помовчавши, говорить один, крутячи цигарку.

— Таращанського, — зітхає дядько в солом'яному, рудому брилі, сумно дивлячись у вогонь.

— Та-а-к...—лизнувши цигарку, муркає курець. Потім бере заскорублими пальцями жарину, закурює цигарку й, пихнувши нею, каже:

— А ми—Звинагородського...

— А як на врожай?—помалу повертаючи до сумного дядька голову, бовкає курців сусіда, похмурий, чорнявий чолов'яга.

— На врожай? Та врожай, хвалить Бога, нічогенький... Та яке з того утишеніє, коли нема на чому родити!... На долоні ж не вродить?

— А то вже так...

Мовчання. На вигоні стає де-далі людніше й шумливіше. Там, посідавши кружка коло якогось клунка, снідають; там умиваються, обхлюпуючи одне одного й регочучись; там моляться Богу, з натиском прикладаючи пучки до лоба й грудей; там бігають, переплигуючи через сидячих і лежачих, лаючись та огризаючись. Вигін живе, а сонце радісно сміється до його.

— Так, так...—спльовуючи у вогонь, зітхає курець.—Утишеніє, коли в кишені є... Чи врожай, чи неврожай, а як у кишені брязчить, то й Бог на небі добрий... Так, так... А чи й у вас була забастовка?

— Забастовка?... Та була...

— Ну?...

Сумний дядько мовчить і дивиться в огонь; потім безнадійно посміхається й каже:

— Та що?... Побили йому яконовію, спалили скирти, а йому те й за вухом не свербить: заштраховано!

Дядьки дивляться на його, потім сумно, безнадійно хитають головами й мовчать.

— Заштраховано?—перепитує курець.—Так, так...Мовляв, чорт вас бери, робіть собі забастовки, скільки хочете, а я собі свої гроші таки візьму. Так, так... Як то кажуть: добре чорту в дудку грать, сидячи в болоті: одну злама, другу виріже... То так і панам... О-хо-хо--о!

Коло жвавих полтавців, як звичайно, крик, регіт, сварка.

— Та дай йому, Мотре, щоб аж за дев'ятими ворітьми гавкнув. Якого чорта чипляється?

— Та невже? От не дав Бог жабі хвоста, а то б усю траву витолочила. Скажіть, яка вона гостра!

— А така, що не тягни свитку, бо як потягну, то аж дідуньо присниться... Рудий шершень!... Устав, то й ходи собі з чортом, а до людей не чипляйся!

— А лови, лови! Перепиняй!... Тю!

— Ачхи, білява! По чому зуби?

Коло бараків стоїть юрба і щось чи розглядає, чи слухає когось. Вона все більшає й потрохи присовується на цей кінець.

Дядьки задумливо мовчать. Ступнів за шість од їх лежать „кацапи" в білих свитках, у личаках, в кольорових сорочках мало не до колін. Вони добули десь окропу й, посідавши на клунках, п'ють чай з бляшаних кухликів. Руді, веснянкуваті, попечені лиця у їх серйозні, спітнілі й мовчазні.

— Так, так...—зітхає курець.—Хазяйствечко якесь маєте?

Сумний дядько зиркає на його й посміхається.

— Та маю... в очкурі...

— Та й усього? Е! Такого хазяйства у всякого є. Бідують, значить, і у вас?

— Бідують—не бідують, а, мовляв, як би не „ох", то давно б і здох.

— Так, так...

Юрба все наближається, сміючись і голосно балакаючи. Дехто з „кацапів" устає й без картуза підходить до неї.

Один з дядьків зітхає, підводиться й каже:

— Горе—море: пий його—не вип'єш...

— А не вип'єш!—охоче згожується курець.—Не вип'єш! Багато його, того горя...Бба-гато! А жити треба: хоч потрошку, а треба.

— Нічого!—посміхається сумний дядько.— Аби живі, а голі будемо...

— А будемо...—хита головою курець.

І всі сумно змовкають, дивлячись у вогонь.

Юрба насовується. Серед неї видно якогось чоловіка в сукняному „кацапському“ картузі, з цапиною борідкою й жовтим тоненьким носиком. Він, видно, несе щось важке в одній руці, бо схилився на один бік і посовується дуже помалу, щось викрикуючи й обертаючись до юрби.

В юрбі сміх і палкі балачки. Коло чоловіка в „кацапському“ картузі йде молодий парубчак з білявим чубом, підстриженим „по кацапському“ і з веселим, круглим, кирпатим лицем. Під пахвою йому три булки, які він обережно що хвилини оглядає.

Юрба зупиняється коло дядьків. Чоловік ставить додолу велику кошолку з булками, підніма догори якусь засмальцьовану торбинку, трусить нею й, повертаючи голову на всі боки, кричить:

— Эхъ! Вотъ игра—такъ игра! За копейку цѣлую булку! Цѣлую французскую булку за копейку! Кто желаетъ? Эхъ, кто желаетъ? Ну-ка! Ну-ка! Землячки! Къ чайку-то булочки! А? Подходи, подходи!

— Серьога!—кричить до „кацапів“, підводячись на шпиньки, кирпатий „кацапчук“ з булками.—Во! Гляди!

Він підніма догори булки й показує їх Серьозі, гарному, високому парубкові з сірими, твердими очима. Той швидко підводиться й підбіга до юрби.

— Врё-ё? Выгралъ?—сміється він.

— За копейку!—хвалиться той, стріпуючи волоссям. Грай!

— Боюсь...

Їх слухає якийсь дядько в жовтому брилі, в жилеті і з салдацькими ґудзиками, з іроничніми, тоненькими губами.

— Не бійсь, грай,—посміхається він до Серьоги одними куточками губів:—Дурням щастя.

— Какъ?—не розуміє Серьога, але дядько вже не дивиться на його.

— Эхъ, поскорѣй, поскорѣй! Есть одинъ, еще два! Кто желаетъ? Есть одинъ, еще два! Ну-ка, зелений картузъ, подмазывайсь. За копейку цѣлую булку!

„Зелений картуз“ спершу соромиться, потім нерішуче озирається до товариша в рудій чумарці й хита головою на торбу:

— Спробувать?

Руда чумарка серйозно дивиться пукатими, блискучими очима на булошника й нічого не відповідає.

— Нате!... Я буду грать!—простягаючи копійку, раптом просовується з юрби дівчина в білій хустці з карими, чистими очима. Вона трохи засоромлена й схвильована.

— Маладецъ дѣвка! Есть два! Давай третьяго! Эхъ, давай третьяго!... Ну-ка, землякъ! Выгралъ три, выграй еще!... Вымай копейку!

— Нѣ—ѣ... довольно... — крутить головою кирпатий „кацапчук“.

— Е, кацап не дурак!—басом протягує мордатий, вугрюватий парубок в широкому, новому брилі.—Він тільки вигравать любить.

— А что жъ?— сміється кирпатий.—А дураки пущай програютъ!

— „Дурра-кі-і“—озираючи його з ніг до голови, зневажливо протягує мордатий.—Ще базіка, лапацня нещасна!...

Серьога твердо дивиться на його й стискує губи.

— А тебѣ досадно, что ти проигралъ?... — сміється знов „кацапчук“.

— „Доса-а-дно“... Як би я виграв, то не трусився б так, як ти, за копійкою... Зраділо, що булку побачило...

— Эй, дяденька!—вмить звертається „кацапчук“ до булошника.—Я граю!... На копейку!

Він підбіра вище під пахву булки, рішуче витяга гаманець і обережно вийма копійку.

Комплект склався і в юрбі стає тихіше. Всі цікаво стежать через плечі одно одному, як булошник весело трусить торбу, щось приговорює й підносить її дівчині. Дівчина з серйозним, схвильованим лицем засуває в торбу руку і довго копирсає там.

— Та тягни вже!—обзивається хтось із юрби.—А то все щастя забереш!

— Е! щастя—як трясця: кого схоче, того й нападе. Його не потягнеш... Хай вибіра.

Дівчина криво посміхається й помалу витяга руку. Булошник, приговорюючи, простяга торбу другому, а всі цікаво зази-

рають до рук дівчини, де лежить маленька виточена діжечка з цифрою—21.

— Ну, пропала копійка!—рішуче постановляє хтось.—Малий нумер.

Дівчина з ніяковою посмішкою дивиться на всіх і зазира до рук другому. У того—8.

— Ну, значить, лапацон бере булку!—басить мордатий парубок.

„Лапацон“, хвилюючись, засува руку в торбу й виймає.

— 59!—радісно скрикує він.—Давай булку!

В юрбі сміх.

— Я ж казав!—злісно звертається до всіх мордатий.—Де кацап влізе, там вже чорта пухлого наш брат виграє.

— А тебѣ завидно?—серйозно дивиться на його Серьога.

Мордатий парубок зирка на його, мовчки оглядає з ніг до голови й холодно кидає:

— Заступник знайшовся?

— Чево жъ ты вязнешь къ парню?

— А тобі яке діло?

— Да вотъ не вязни, да и все.

— О?

— Вотъ тебѣ и „о“!

— Та чуєш, Мартине!—раптом голосно кричить хтось із юрби.—Вони понесуть після жнив додому та на Паску з квасом будуть їсти. А ти чипляєшся!

— Та хай вони хоч подавляться ними!—згожується Мартин.—Тільки ж досадно, що паршива лапацня, де не забереться,—скрізь тобі у кашу наплює. Просто не потовпишся за ними!... Ач, яке раде, що виграло!

Кацапчук, справді з радим лицем, вибірається з юрби і щось кричить до своїх товаришів „кацапів“. За ним рушає й серйозний Серьога.

— Ну-ка, землячки! Подходи, подходи! За копейку цѣлая булка! Цѣлая булка, харрошая, французская булка за одну копейку! Вотъ игра, такъ игра! Эхъ, американская игра! Ну-ка, красавица, еще копеечку!

— Ей, лапацня!—кричить Мартин.—Вертайсь. Ось ще будете грать... Може, всю торбу виграєш!

— Молчи, хахлацкая морда!—злісно озирається Серьога.— Лучше молчи!

— Та нявжо? Ой, злякався!... Рятуйте, люде добрі, кацап лаптем хоче вбити!

В юрбі сміх. Чуються іронічні, насмішкуваті викрики до „кацапів“, тюкання й регіт. „Кацапи“ озираються й собі глузують з „хохлів“, їхні товариші заступаються за своїх і починається звичайна баталія. Булошника вже не слухають, і він пробірається кудись далі з своїми булками і торбою. Серьога ляга спиною на якийсь клунок лицем до „хохлів“ і злісно дивиться на їх, простягнувши ноги. Поруч його, спершись на лікті, лежить рудий, кучерявий „кацап“ з широкою жовтою бородою й розстібнутим коміром сорочки. Решта „кацапів“, сидячи кружка коло чайника, иноді повертають од кухликів голови й сміються з „хохлів“ спітнілими червоними обличчями.

Київці й полтавці змішалися до купи й росташувались коло вогню. Мартин, одсунувши бриля на потилицю, стоїть і дивиться то на „кацапів“, то на дядьків, які, посміхаючись у вуси, иноді й собі вставляють щось до сварки. Дівчата піддержують своїх криками й сміхом. Баталія все зростає.

— Заткни ротъ!—кричить Серьога.—Все поле завонялъ! И нанимать не пріѣдуть черезъ тебя!

— Ай-я-яй! От розумно! — хита головою Мартин.— Навіть наш рябко такого б не придумав.

— А вотъ у насъ, в Рассеѣ, такъ псы такъ точно брешутъ, какъ ты...

— „Въ Рассеѣ“—передражнює його Мартин, потім хитає з жалем головою й каже:

— Ех, дурне-е, дурне... Аж серце болить дивитись, що тратить Бог глину на таке чорзнащо...

— Нічого, Серьога! — підводячи голову, потішає дядько-курець.—Кажи так: хоч дурний, та здоровий!

— А ты и старый, да дуракъ,—сміється руда борода.

— Ого!—сміються коло вогню.—Борода обізвалась!

— От-там то, брацці, розуму!

— Затуляй тепер носа!

— Жа, жа!... Борода щось говорить.

Але „борода“, гидко вилаявшись, змовкає; „кацапи“ сміються. Таку ж саму лайку кричить Мартинів сусіда, молодий, білявий парубчак.

— А ты сначала молоко оботри на губахъ. Не высохло!—пацаючи ногою в лапті, говорить Серьога.

— „Ма-ла-ко“...—передражнює парубчак.—А в тебе давно засохло?

— Він молока не ссав,—вставляє хтось.—Його мати з цицьки квасом годувала.

Серед „хохлів“ сміх.

— Ще лається!—кричить Мартин.—Це з тих, що ціну тільки збивають. Он на Синельниковій на тому тижні ставали робочі по 70 рублів до Сємена, а прийшла кацапня і поставàла по 55! Йому що? Аби нажерлось. Ач, смокче як! Ішло б собі в свою Рассєю та й ставало б там хоч за спасибі. Сюди преться! Повиганять к чортовій матері, щоб не смерділи тут!...

— Гляди, братъ, чтобъ тебя не погнали,—посміхається борода.

До таборів наближається дядько Корній. Чорний, з гострим верхом і з спущеними до низу крисами бриль, чорні тонкі вуса, теж спущені вниз, і смугляве лице роблять його схожим на японця. Він ступає ліниво, поважно, накинувши на-опашки чумарку і впевнено позирає на табори гострими, розумними очима. Дядька Корнія всі поважають і трохи навіть бояться, надто молодші.

— Що, танцювать зібрались, чи битись!—кидає він, ніби одриваючи слова, пихкає цигаркою й поглядає на ворожі табори.—Драстуйте.

— Драстуйте. Танцювать не танцювать, а тропарів прочитать кацапні треба було-б...—відповідає Мартин.

— А чого так?

— Та матюками тут усіх наділяють.

— А!... Вони на це багаті... Так ти ж чого сердишся? хиба тебе обділили?

Всі сміються. Не встигла сварка знову початись, як із-за бараку виїзжає зелений хургон, запряжений парою коней, і, дзвінко постукуючи колесами, мягко підкочує до робітників.

— Наймать їдуть!—голосно кричить хтось і про сварку враз забуто.

Всі з серйозними, цікавими лицями озираються і стежать за хургоном, на якому сидять двоє: один, видно, робітник, з віжками в руках, а другий—хазяїн, з батогом. Де-хто вже схоплюється й хоче бігти назустріч, але дядько Корній робить рукою знак, озирає всіх гострим поглядом і одриваючи говорить:

— Стій на місці! Чого бігти? Сам під'їде, як треба. Набиваться ще...

— А-то ж! Стій на місці!—зараз же підхоплюють навіть ті, що зібрались були бігти, й одходять назад.

„Кацапи“ пильнують хургона, який, нарешті, підкочує зовсім близько й зупиняється. Чоловік з батогом у руках підносить руку до козирка й, озираючи всіх, говорить:

— Драстуйте!

Де-хто теж тягне рукою козирка, де-хто обзивається настороженим, чекаючим голосом:

— Драстуйте й вам...

Чоловік помалу злізає з хургона й підходить до робітників, похльоскуючи батогом і бігаючи карими, хитрими очима по юрбі. Повна, дебела постать його в піджаці і штанях у чоботи ступає важко й твердо. Запалене й заросле чорною бородою лице здається байдужим і тупим.

— Драстуйте! — знов тягне він козирка, підступивши зовсім близько.

— Драстуйте...—спокійно й поважно відповідає Корній, пронизуючи його своїми маленькими очима.

Чоловік якийсь час мовчки обдивляється, потім, ні до кого не звертаючись, ніби про себе, бубонить:

— Робочих би мені...

— А ми ж що: пани, чи як?—посміхається Корній.

— Наймаєтесь?

— Та вже ж не танцювать сюди посходились. Вам багато?

— Та так... чоловіка з п'ятнадцять...

— Повноробочих чи третяків?

Чоловік не зразу відповідає і все оглядає юрбу, яка теж стежить за ним десятками пар цікавих, напружених очей.

— Та й повноробочих і третяків...—повагом муркає він.—І дівчат... трохи...

— Є й дівчата, й третяки, і повноробочі... Це в яконовію, чи до хазяїна?

— До хазяїна... До мене.

— Куди? Куди?...—пробігає по юрбі, і потім:—До хазяїна!... До мужика!...

— Хм...—незадоволено стискує губи Корній і замовкає.

Чоловік пильно зиркає на його й ніби байдуже питає:

— А чого ти так, дядьку, хмикаєш?

— Та так... не до талії робота!

— Що? Економичеський кандьор лучче?—тупо посміхається хазяїн.

— Та краще кандьор їсти, ніж у мужика робить...А по чому даєте?

— Даю добре. В економії так не дадуть. Повноробочому до Сємена 50, третяку 40, а дивчатам 28.

— О-го-го-о!—протягує Корній,—ну, ми з вами сватами не будемо...

По юрбі йде гомін. „Кацапи“ підходять ближче, допитуються ціни й теж починають між собою балакати. Хазяїн мовчки стоїть і подивляється на робітників.

— Ні, ні...—підступає ближче дядько-курець.—Це ви, хазяїне, скупенько даєте... Так, так... Скупенько. За таку ціну й танцювать не наймете. Нам вже по 60 давали, та й то не йдемо... Як же його йти?

Дядько розводить руками, хита головою й чекаюче погляда не хазяїна. Той задумливо і ніби байдуже колупає пужалном землю. Потім, не підводячи голови, тупо й спокійно починає:

— Харч буде добрий: на сніданок риба або молоко. На обід борщ, каша з салом... На полудень чи риба, чи сало, чи молоко... На вечерю галушки чи затірка. Харч добрий... Іж, скільки хочеш, за тим не ганяємся...

— А робота яка?—несміло питає хтось з юрби.

— Робота?—зирка туди хазяїн.—Робота—як скрізь робота. Орать, косить, в'язать за жаткою, коло машини... Яка ж робота?

— Так, так!—іронічно обзивається з боку Корній.—Зранку в полі, ввечері в полі, у ночі в полі, в празник у полі, та все в полі. Ні спочинку, ні сну... знаємо!

— Чого „ні спочинку, ні сну“? Є й спочинок, і сон...

— Та ви тут стелете м'ягко, та як спатиметься там? І борщ, і сало, й молоко... Просто харчевня та й годі!... Та воно так тільки тут, а там, як загатить тобі черево гливтяком та цибулею, так хоч через тиждень сповідайся... Знаю добре, пробував у мужиків ставать. Та й день той закляв. Воно, думаєш, свій чоловік, а він тебе так висмокче, що й ніг не поволочеш, як строку того добудеш.

— По-свойськи, значить?—посміхається дядько-курець.

— А-то ж!

Хазяїн мовчки погляда на Корнія.

— А в економії краще?—в'яло посміхається він.

— В яконовії усе рощитано: коли їсти, коли спати, коли робити...

Починається суперечка. Балакають де-далі спокійніше, млявіше; хазяїн усе частіше задумується й хльоскає батогом по траві, Корній одходить на бік і робить цигарку.

„Кацапи“ про віщось радяться, чи сваряться й подивляються на „хохлів“, які теж купками балакають. Мартин розмовляє з хазяїном і скоса поглядає на „кацапів“.

Нарешті хазяїн стискує плечима й одходить, не зійшовшись. Похльоскуючи батогом, він задумливо йде на другий кінець вигону, де робітників рідче. Тоді в юрбі піднімаються палкі балачки. Де-хто згожується найматись, де-хто не хоче, де-хто хоче прибавки. Зачинається навіть сварка.

— Наймаюсь! Чорт його бери!—кричить сердито Мартин.— Доки лежатиму оттут? Вже й так третю неділю валяюсь, послідню сорочку проїдаю. Ставаймо, Сидоре, бо все одно кацапня стане,—диви, он вони вже щось міркують. Ій-Богу, переб'ють. Я вже знаю їх!

— Не мели, хлопче, чорзначого! — сердито перебива його дядько Корній.—Кацапи теж не дурні, на дурничку спини гнути не схотять. А коли хочеш ставать—ставай, а других не підбивай. На кацапню кажеш, а сам ціну збиваєш...

— Хто збиває?—визвірився Мартин.

— Та ти!

— Я?!

— А то ж який чорт!

— Ну, побачимо!... О! о!... Дивіться—один кацап уже йде кудись. Договорюваться йде, накажи мене Бог!

Але „кацап“ не договорюваться йде. Він прямує просто до них, нахиливши трохи голову і щось думаючи. Підійшовши, він підніма над головою картуза і, трохи запинаючись, говорить:

— Вотъ что, братцы... Это самое, значитъ, что ругались тамъ мы промежду себя, это, братцы, Богъ съ нимъ... Главное, вотъ намъ столковаться надоть, какъ на счетъ найма-то?... А? Мы такъ полагаемъ, что, ежели надбавка будетъ, дакъ нада ставать. Что жъ лежать-то здѣся? И бокамъ терпко, и ѣсть нечего... Всѣ сухарики погрызли... Какъ вы у себя раздумали?

Корній задумливо шкрябає носа.

— Хм...—мугикає він.—„Надбавка“... А яка надбавка?

— Да такъ ежели по пять цалковыхъ полнорабочимъ да по троячкѣ неполнорабочимъ, дакъ и можно бы... А?... Мы сами, то-ись, цѣны сбивать не желаемъ. Какъ вы, такъ и мы... Противъ хозяина надоть дружно держаться... А что тамъ это немножко промежду себя...

— Та то вже що там...—бурмоче Корній таким тоном, що, мовляв, нема чого там і згадувати.—Тільки надбавка мала...

Решта „кацапів“ потрохи підходить ближче, тільки Серьога стоїть на місці й хмуро дивиться кудись у бік. Мартин щось тихо з натиском говорить до купки парубків та дівчат, вороже поглядаючи на „кацапів“, Корнія та инших робітників.

Хазяїн вертається, так само поволі ступаючи й похльоскуючи батогом. Він підходить до хургона й заносить ногу на підніжку. Потім озирається до робітників і питає:

— Ну, що? Будемо могорич пити?

Серед робітників робиться тихо.

— Ні, не будемо!—рішуче відповідає Корній.

— Надбавочку бы маленькую,—здіймаючи картуза, говорить сивенький, маленький „кацап“ у бурякового кольору сорочці.—Ужъ очень обидно такъ... Вѣдь, это не въ яконовію...

Хазяїн стискує плечима.

— Чудаки ви, брацця, їй-Богу!—знімаючи ногу з підніжки й підходячи до їх, усміхається він.—Що вам так та економія? Хиба ж лучче у якогось німця служити?

— Та один чорт, що німець, що наш брат, хахол...—спокійно спльовує на бік Корній.— І то хазяїн, і то хазяїн. А ви сами здалека?

— З Ломаної Підкови.

— З Ломаної Підкови?—здивовано підніма брови Корній.—Та чого ж ви аж сюди приїхали наймати? А в Крутенькому? Воно ж у вас під боком?

Хазяїн маха рукою.

— Кацапня там одна... А я вже їх знаю... З руським важко робити...Краще своєму переплатить, ніж з ними мати діло... Ні воно тебе, ні ти його не поймеш. Ти йому: „подай леміш", а він тобі вила несе... З волами воно не звикло, коло плуга не вміє, того не понімає... Е! Краще з своїм братом, малороссіянином. Свій свого все-таки хоч пойме...

— Ій Богу правда!—голосно підтакує Мартин.

— Ехе-хе-е!—зітхає Корній.—Співаєте ви добре, та, вибачайте, чимсь иншим ваша пісня тхне... Ось двадцять літ я заробляю оцими руками,—він з силою б'є себе рукою по руці,—а нігде ще не бачив, щоб хазяїн нашому братові за свого був— чи хахол, чи кацап він.

— Чудак ти дядьку!—стискує плечима хазяїн.—Брехать мені нема чого... Ну, так як, брацця? стаєте? Ну, Бог з вами, даю прибавку: три рублі повноробочому, два третякам і карбованець дівчатам... Ну?

Серед робітників піднімається шопотіння. Корній стоїть поважно і спокійно. Серьога підходить ближче й починає сердито щось говорити, хитаючи головою до Мартина, який з свого боку теж щось доказує своїм товаришам. Хазяїн пильно слідкує за всіма.

Потрохи наперед починають просовуватись прихильники Мартина й Серьоги. Вони уперто й злістно поглядають одні на одних і про себе посміхаються.

— А вамъ много надоть полнорабочихъ?—серйозно питає Серьога у хазяїна, поглядаючи на Мартина, що стоїть з другого боку.

Хазяїн скоса дивиться на його й собі питає:

— А ти ж косить умієш?

Серьога ображено й гордо хита головою й посміхається.

— Ого!—сміється Мартин.—Посадіть коло миски, то й не потрапите за ним!...

— Смотри, мурло, чтобъ ты умѣлъ!—злістно кидає Серьога.—А за другихъ не договаривайсь.

— Мовчи, кацапня! Хазяїне, ми стаємо! Ось наша вся кумпанія...

І Мартин рішуче озирається на своїх прихильників.

— И мы стаемъ!—уперто говорить Серьога.

Хазяїн пильно дивиться на обидві партії, нахиляє голову й щось думає. Всі чекають.

— Хм...—нарешті мурмоче він, підводячи голову.—Бачите, хлопці... Молоді ви всі... Вам надбавку ніззя дать.... От як би старі стали... Молоді ви... Так, по старій ціні хиба?...

— Ха-ха-ха!—регоче разом з другими Корній.—А що? ззіли? Він вам ще не такої заспіває... Підождіть!...

Мартинова партія починає сердито, з запалом сперичатися з хазяїном, але він, ніби не помічаючи їхнього обурення, повертається до Серьогової партії, яка махнула на все рукою й згожується навіть на стару ціну. Але йому, видно, хочеться наняти більше звиклих до тутешньої роботи людей, здоровших. Він знов повертається до Мартинівців і каже:

— Слухайте, брацця! От руські стають за стару ціну. По совісті кажу: не хочеться мені з чужими людьми робити. Люблю своїх... Так уже серце в чоловіка встроєно, що до свого тягне.

— Ач, як співає!—голосно вставляє Корній.—Як по нотах!

— Голос—як сурмонька, та чортова думонька,—зітхає дядько-курець.

Хазяїн не чує.

— Так от, брацця, ставайте та й могорич будемо пити. І мені лучче, й вам лучче... А руські станутъ до руського, то й їм лучче буде.

— От добра людина!—зітха Корній.—Жаль тільки, що трохи лисицею підбитий.

Старші робітники сміються. Де-хто з Мартинової партії переходять до їх і голосно починають лаятись. Хазяїн ніби не помічає того.

Серьогова партія мовчки злістно-понуро стоїть і чекає, не дивлячись навіть на своїх товаришів руських, які стоять уже ко-

ло українців. Мартиновці пошепки заклопотано радяться.

— Ну, так як же, хлопці?—ласкаво починає знов хазяїн, бігаючи очима по робітниках.—Рішайтесь... Чого лежать оттут? І врем'я пропада, і гроші. А так, зараз до станції, вип'ємо могорич, на поїзд і—гайда!... Обиждать я не буду...

— А вже ж!—сміється хтось із юрби.—А хто зараз одняв назад по три рублі?

Хазяїн все-таки не чує. „Хлопці“ вагаються.

— Ех! Чорт його бери!—з одчаєм маха рукою Мартин.—Ставаймо, хлопці! На злість усім, а то кацапня все одно стане! Чого валяться тут? Де наше не пропадало!...

— А вже ж!—насмішкувато підхоплюють з Корнієвої партії.—Валяй, хлопці—аби гроші!

— Ні се, ні те—святи, попе, яйця!

Насмішки дратують Мартинівців, і вони на злість усім стають на роботу. Хазяїн почина жартувати, посміхатися й одбірати паспорти. Навкруги—сміх, крик, балачки. Серьогова партія змішується з другими „руськими“ та українцями й завзятіше за всіх глузує з Мартинівців.

Але ті, складаючи клунки, ув'язуючись, бігаючи по вигону, не перестають огризатись і собі глузувати з Серьоговців. Од цього на вигоні счиняється надзвичайний ґвалт.

Нарешті всі зібрались коло хургона, на якому сидить уже хазяїн і, перелічившись, рушають.

— Гей!! А що додому переказати?—гукають їм слідом останні.—Коли панахиди правити?

— По свому батькові прав!—озираються задні з Мартинівців.

— Тю-тю-у!

— Не тюкай, бо пельку перервеш!

Похитуючи клунками, занадто бадьорячись, вони потроху відходять од товаришів і наближаються до бараків. Тут вони ще раз озираються й вороже махають кулаками назад. Збоку їде хазяїн і щось ласкаво, по приятельському до їх промовляє...

В. Винниченко.

НА ВІД'ІЗДІ.

Сторінка з спогадів.

Передо мною—велика, гарно видана й цікава змістом книжка—„Науковий Збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині“.

Поки ще недовга протягом часу, але велика наслідками науково-громадська діяльність ученого-громадянина з'єднала в збірнику його імени мало не всі активні літературно-наукові сили останнього десятиліття. Єсть тут і ті, що роспочали свою працю далеко раніш од самого ювілята і знайшли в його особі новий стімул до дальшої роботи; але здебільшого бачимо там або учеників професора Михайла Грушевського, який з'умів запалити в них чистий вогонь наукових інтересів, або тих товаришів його по роботі на одній ниві рідного письменства, що тісно звязані з ним одним світоглядом, одними завданнями літературно-науковими та громадсько-політичними і знаходили в діяльності та особі Михайла Сергієвича фактичну й моральну запомогу, простуючи до одної мети.

І ще, і ще перегортаю картки перечитаного збірника... Ось довгий—на 50 сторін—реєстр наукових і літературних творів Михайла Сергієвича, серед яких виразно виступає монументальний твір—„Історія України-Руси, „ся,—як сказано в передмові до збірника,—величава основа української науки і невичерпане жерело національно-політичного і соціяльно-культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно вперве в сім'ю европейських народів“... Яка велика сила талановитої невсипущої праці, десятилітні результати якої могли б обійняти ціле життя кількох енергічних, визначних учених! Ось портрет Михайла Сергієвича. Знайомі риси дорогого обличчя... Як багато вони нагадують мені, як багато примушують переживати з того, що не забудеться ніколи... Особливо згадується мені яскраво час перебування Михайла Сергієвича в Київі, перед від'їздом його за кордон.

То було 10 літ перед сим.

Не можу згадувати цілком об'єктивно про той час,—час молодих надій, широких та ясних, хоч і за найбільш безпросвітних обставин. Багато за 10 літ забулося всяких подробиць тогочаснього життя, але незмінно одно і те саме почуття проймає душу, коли згадую про те минуле,—тепле та ясне почуття молодої незламаної віри в кращу нашу долю... І на фоні тих спогадів, повитому тепер серпанком тихого суму, виступає симпатична постать Михайла Сергієвича Грушевського.

Лиш молоді очі, що все ладні бачити в ясному та рожевому світлі, могли закрашувати тогочасне—не життя, а якесь сіре животіння. Гірко сказати: тодішня галицька „Зоря" була мало не єдиним приступним для широкого загалу фактором національного життя на Україні! „Народ" з одного боку, „Правда" з другого—то вже була контрабанда, якою живилися дуже нечисленні купки тогочасного українського громадянства, що більше механічно й малосвідомо, але з великим запалом рефлектувало на тогочасні галицькі відносини й гостро ділилося на непримиренні партії „радикалів" та „народовців". Але скоро перервався і той коротий, якийсь незрозумілий антракт „полехкостів", коли національний рух вливався на Україну слабенькою цівкою „Зорі". Ні в пресі, ні в громадянстві не чулося ні одного виразного прихильного голоса про українство; хто раніше був „прихильний", зміняв свій погляд. Настала на Україні темна ніч безнадійного життя, що, здавалося, і краю їй не буде. Система звязаних рук дома та китайської стіни від закордонної Галичини і, як наслідок того, повна несвідомість навіть що-до самих фактів національного життя, нерозуміння дійсних потреб часу—зводили громадську роботу українських кругів до теоретичного язикобивства по „сальонах" та „клюбах", до гострих особистих рахунків на вузько-партійному ґрунті. То було якесь істновання лиликів у брудній вохкості забутого льоху, куди не доходить ні свіже повітря, ні ясне проміння сонця.

За таких обставин ми, молоді тоді юнаки, вступали в життя. Треба було великої сили рожевого настрою, щоб закрашувати в рожевий світ тогочасні обставини... З тим більшим палом накидалися ми на кожний справді відрадний факт життя і горнулися

до тих, хто міг з наших душ викресати чистий вогонь громадської думки, що стояла по-над невідрадними обставинами часу.

Тоді серед нас появився М. С. Грушевський. Особа його—дуже виразний факт національно-громадського значіння. Як він міг за таких безвідрадних загальних умов і других обставин, вже особистих, що перешкоджали тіснішим звязкам його з українським рухом і українськими тогочасними д'ячами,—як міг він так глибоко перейнятися українським світоглядом і з таким щирим палом оддати свої сили, свій хист на українську національну роботу? Глибоке ідейне переконання його—то продукт цілком самостійної духової його творчости,—тим і поясняється, що воно по всяк час було таке тверде та непохитне. Коли можна говорити про який вплив на складання його світогляду,—то хиба лиш на вплив родинної стихійно-української обстанови. Пережив дитинний свій вік і вчився Михайло Сергієвич на Кавказі—в Ставрополі, Владикавказі та в Тифлісі—й на Україну наїздив лиш зрідка. Багато й серйозно читавши, він ще за гімназіяльних своїх літ усі молоді свої мрії й симпатії віддавав Україні, бажаючи присвятити їй свої сили й свою працю. Тут пробує він і літературних сил своїх—в белетристиці й віршах,—листується з Ів. С. Нечуєм-Левицьким (1884 р.) і, заохочений ним, ще з більшим палом пробує і виробляє свої сили в літературній роботі (тоді видруковано його оповідання „Бех-Аль-Джуґур", „Бідна дівчина" та дрібні нариси з кавказьких вражінь) і ще більше працює над своєю самоосвітою. „Моєю мрією в тих часах,—згадує М. С.,—стає зробитися з часом українським літератом, видавцем і—ученим. Українознавство являється для мене будучою спеціяльністю, лише вагався — з котрого боку підійти до нього: чи від славістики, чи від історії. Монографії Костомарова, „Записки о Южной Руси" Куліша, Збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січи Скальковського, Історія словянських літератур Пипіна, перші річники „Кіев. Старини", перечитані мною в р.р. 1881—5, послужили провідними нитками моїх інтересів і плянів. Вкінці історія бере гору над славістикою; полеміка про початки Руси, ріжні теорії княжої Руси, полемика славянофілів з западниками, теорії початків козацтва, не кажучи про спори украйнофілів з централістами, оборону і заперечуваннє прав української літератури і національного розвитку—викликали в мені, гімназисті V—VIII кляс, велике заці-

кавленнє, і я читав з сеї сфери багато, виробляючи собі з сеї лектури, без чужого проводу (між учителями чи знайомими в Тифлісі не було кому його дати в сій сфері), певні провідні ідеї історії, і збіраючися в університет, роспоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного".

Спізнався я особисто з М. С. вже тоді, коли він скінчив університет і в становищі університетського стипендіята працював над дисертацією („Барское староство"). Виразно бачу зараз у своїй памяті тогочасного Михайла Сергієвича. В глибокій задумі вид його робив сумовите й навіть трохи строге враження—з глибоким поглядом очей і вже тоді довгою бородою, що ми називали її „бородою св. Онуфрея". Але як бував він серед людей, жива вдача його зразу відмінялася: на обличчі у його світилася характерна його усмішка—і юмористично-іронічна, і разом привітно-тепла; усмішка та живі искорки в очах робили цілком натуральним м'ягкий, напів-жартовливий характер бесіди, тим непомітно скрашуючи „гірке зерно" часом сухої сути розмови.

Якого-небудь докторального тону, у якому чулося б—magister dixit,—зовсім не було в його. Бувши найстаршим між нами (мав щось коло 25 літ!) і стоячи незмірно вище над нами своєю талановитістю, громадською свідомістю й науковою ерудицією,—він в суті діла був для нас magister; він наливав наші душі свідомістю і знанням, заохочував і вчив працювати. Але разом то був найщиріший товариш, зо всіма рівний у своїм поводженні. Найнаївніша думка не дратувала його. Він завжде вмів вивести опонента, що заліз у безнадійні нетри, з самого прикрого становища, і все завершалося веселим сміхом, у якому брав не останню участь і сам „потерпимий". Бувало, після гарячих розмов пізньої ночі вертаєшся з рогу Тарасівської та Шулявської вулиць в піднесеному настрою, окрилений ясними надіями, і з такою лехкістю плигаєш через високі, білі мури Брацького манастиря, де знайшла собі притулок моя alma mater,—наче ти переміг і всі инші перешкоди на своїм шляху...

Експлоатували ми його надзвичайно. І здебільшого він сам тому був винен. Він так охоче й радо задовольняв усі наші потреби та прохання, що почуття ніяковости якось мимоволі пропадало перед його безпосередньою щирістю. Він був „наш"—і се було так натурально для нашого молодого егоїзму, що ми

експлоатували його з чистим серцем. Разом з нами складав він програми самоосвіти, а в особистих розмовах додавав поради кожному з-окрема, відповідно до його індивідуальної вдачі; складав теми й визначав джерела для окремих рефератів громадського й наукового змісту, заохочував до літературної праці в тодішних галицьких періодичних виданнях, до популярно-наукових народніх видань. З тих українців, що зараз пишуть, не один мусить дякувати Михайлові Сергієвичу разом з небіжчиком О. Я. Кониським, згадуючи перші свої літературні кроки. Взагалі, ще в Київі Михайло Сергієвич виявив організаторський хист та громадську ініціятиву, що так широко дали себе знати в його діяльності на галицькому ґрунті. Рухлива вдача його, що ніколи не задовольнялася самою кабінетною працею, давала себе тоді знати може більше, ніж коли инше.

Скільки се від нас залежало, ми все ж його жалували й берегли. Він утілізував кожну свою хвилину на наукову й літературну працю,—щоб одбірати у його найменше часу, взяли ми тверду постанову: ходити до його лиш у певні часи. Так само під свій догляд взяли ми й його бібліотеку—предмет нашої невинної заздрости; ми вже сами нагадували забутливим книголюбцям, щоб вертали взяті книжки. І я не думаю, щоб у наших руках пропала яка крихта книжкових скарбів, що так спокусливо визирали з двох щильно заставлених стін тихої келії молодого вченого.

А до бібліотеки Михайла Сергієвича доводилося обертатись часто. Джерела майже для всіх праць, які пропонував він, черпалися з його ж книгозбірні. Особливо ж одбувалася вона з того часу, як роспочалася організована Михайлом Сергієвичом коллективна праця коло українського біографічного словаря.

Се була дуже широка і вдатна думка—в біографічних нарисах змалювати життя України з перших кроків її історичного істнування й до останніх днів. Біографічний словарь мав обійняти життєписи найріжнородніших діячів—чи українського походження, чи тих, що жили на території України, до якої б сфери їх діяльність ни належала: адміністративної, наукової, літературної, економічної, політичної, вмілости і т. ин. Близьку участь у сій широкій роботі приймали В. Б. Антонович, О. Я. Кониський, К. М. Мельник і ще кілька визначних наукових та літературних

сил не тільки в Київі, але й по-за його межами, навіть у Галичині. Крім того, завжде працювало в словарі 15—20 молодих співробітників, яким давалися біографії менше значних діячів. Робота роспочалася у вересні чи в жовтні 1893 року й велася в протязі 6 літ, не перериваючись якийсь час і по від'їзді М. С. до Галичини. Душею всього діла був, розуміється, Михайло Сергієвич: він скликав збори і здебільшого у своїй ж і хаті, був головним роспорядчиком, вів усю техничну сторону роботи, не кажучи вже про те, що сам писав більшість біографій. Він добре знав здатність кожного співробітника, його сили й науковий багаж і вмів накинути кожному найбільш йому відповідну працю; робилося се так мило, що й найлінивіші та вперті співробітники складали зброю і врешті вписували на свій пай нове ім'я у свій „біографічний лейстер". Хто бував на словарних зборах, що відбувалися звичайно двічі на місяць,—не забуде тої жвавої спільної роботи, що всіх так єднала між собою. А для молодих співробітників, що в тому випробовували своїх сил, то була найкраща школа серйозної наукової праці.

Робота кипіла жваво, хоч була не мала і не легка для тих, хто ще не звик до неї. Про обшир її можна гадати з того, що словарь доведено до літери *М*, а на кожну літеру припадало 200—300 життєписів.

Скоро після того, як перенісся Михайло Сергієвич до Львова, порішено було видруковати перший том словаря, що мав обійняти біографії на перших пять літер алфавиту (*А—Д*). Малося на меті видруковати словарь спершу українською мовою у Львові, а після—россійською на Україні, коли б се з цензурних обставин можна було зробити. Складено редакційну комисію з пяти осіб, яка мала остаточно зредактувати матеріял першого тому що до його змісту. За кілька місяців комисія (р. 1897) скінчила свою роботу. Через те, що в праці брало участь багато людей, стиль усіх росправ був дуже ріжнобарвий, тим більше, що оріґінали де-яких окремих біографій писалися россійською мовою й перекладалися після вже; треба було зредактувати й саму мову словаря, і роботу сю доручено людині, яка вважалася здатною до того. З сього ступня справа приймає якийсь просто неймовірний характер. Людина, що взяла словарь для редакції мови, держала його в себе *вісім літ*, аж до весни сього року, і ні-

якими силами не можна було вирвати від неї той скарб—хоча б і без усякої вже „редакції“. Лиш уявити собі, скільки занапащено праці і скількох людей через—кажучи дуже м'ягко—через недбальство одного чоловіка, що так ганебно не поважає громадської праці і просто навіть громадської власности! Скільки той матеріял втратив своєї вартости за той час, коли він перележував Бог знає де, все більше й більше відстаючи від новіших наукових джерел!... Тепер поновлення того матеріялу вимагає так багато нової й дуже невдячної праці, що ледве чи можна сподіватись, щоб те було зроблено,—так що можна вважати—пильна праця може цілої сотки людей, що працювали, міняючись, на протязі чотирьох літ, тепер вже пропала ні за що. Такий нечуваний вандалізм можливий був лишень за наших українських обставин, коли не було у нас ні широко-прилюдного слова, ні громадського суду, і коли найбільш ганебні з громадського боку факти не здобували собі відповідної оцінки...

Не настала ще пора писати повну й безсторонню історію часу, коли перебував Михайло Сергієвич у Київі. І я з засади обмежуюсь лишень де-якими, здебільшого випадковими, рисами, які не могли б занепокоїти людей, що зараз живуть і працюють за тих самих обставин. Через те мушу поминути багато цікавих фактів, занотовуючи їх окремо, поки вони не встигли ще вивітритися з памяти.

Згадую день, коли обороняв М. С. свою дисертацію на магістра. Була неділя, весняний сонячний день. Оповіщення в газетах про магістерський діспут професора львівського університету зібрало численну публіку в велику актову залю київського університету; переважали київські українські сфери, хоч досить було й стороннього люду; багато було академичної молоді. Декан, проф. Т. Флоринський, вичитав curriculum vitae магістранта. Пам'ятаю те почуття морального задоволення—і, як після показалося, то й не в мене одного—коли ворожі для українства уста, читаючи curriculum, не могли там поминути фактів співробітництва М. С. у „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“ та йменовання його на професора української кафедри в львівськім університеті. Як тоді мало треба було для „втіхи“!

Вступив на кафедру і сам диспутант, привітаний гучними оплесками. Трохи захвильований спочатку, скінчив він своє вступне слово вже зовсім свобідно. З сивоголового факультетського ареопагу почав перший говорити проф. В. Б. Антонович, офіціяльний опонент. Говорив він так сердечно та тепло, що й тепер мило згадувати ту промову знаменитого історика України. „Ми з вами,— так, пригадую собі, почав говорити проф. Антонович,— разом працювали, разом шукали наукової правди; коли помилялися, то теж разом. Ми з Вами—люде одних поглядів, одних наукових висновків,—то й опонувати вам я в самій суті діла не можу“... Схарактеризувавши наукове credo молодого вченого й побажавши йому успіху в його дальшій праці, професор запитав пояснення на якусь дрібницю з дісертації й на тому закінчив своє опонування. Закиди других опонентів теж не мали нічого серйозного, і скоро декан, зібравши голоси від присутних членів факультету, оголосив Михайла Сергієвича магістром історії. Гучні оплески довго не замовкали. Новоявлений магістер щасливо всміхався, приймаючи поздоровлення з усіх боків. Між иншим, декан Флоринський, поздоровляючи Михайла Сергієвича, сказав йому: „маю надію, що й докторську дисертацію оборонятимете у нас таки; а проте—мабуть докторську напишете вже мовою українською“...

У-вечорі того ж дня був у нас банкет—кропили нового магістра. Споружали банкет ми, молоді прихильники Михайла Сергієвича, і мобілізували всі свої сили, щоб як найкраще повітати свого любого учителя-товариша. Господиня дому, де жив М. С., оддала нам на той день усе своє помешкання, і в наших руках таким чином був цілий дім з досить великим садом. Далеко ще до вечора почали сходитися запрошені гості; де-які з їх навмисне прибули на сей день з провінції. В садку під грушами був сервирований чай; частина гостей розмістилася на килимах у садку, а то й просто на траві, частина в хаті. Жвава розмова, жарти, сміх, оплески, часом і співи, серед яких виразно чувся дзвінкий тенор нашого присяжного солісти Макара,—все те сприяло дуже гарному настрою публіки.

Головну частину програми пошанування складала вечеря з промовами. На тости і промови ми звернули особливу увагу; призначили між собою, коли і кому говорити. Програми тої все ж не можна було цілком додержати головно через одного дуже балакучого та промовистого гостя, що з приводу кожної промови говорив сам цілих дві і тим повертав у-нівець усі наші заходи коло „порядку“, викликаючи у нас гостре обурення.

Перший почав говорити В. Б. Антонович. Він сказав, що нині університет по заслузі вшанував М. С-ча, як ученого, але для нас, українців, не меншу вагу має й друга сторона діяльности М. С-ча, як українського громадянина, що всю душу й увесь хист свій оддає на користь рідної справи. Далі говорив О. Я. Кониський. Зазначивши загальне значіння того факту, що талановитий і дипломований учений виїздить за кордон, щоб бути там заступником української науки, бо се цілком неможливо в межах Россії, він закінчив свою промову, скільки пригадую, такими словами: „в університетському залі я дивився на портрет Миколи Першого і в душі моїй мимоволі виникало радісне почуття морального задоволення. От в присутності того, хто так тяжко наложив свою руку на українське слово, закинувши на заслання геніяльного поета України—Шевченка, се покаране ім'я промовляється тепер з повагою, як ім'я патрона наукової інституції, а університетська колегія вінчає ученим титулом українця, що перейнятий тими ж національними українськими ідеалами, які вперше так виразно виявив Шевченко“.

Багато ще говорилося промов, які врешті знов звелися на теплу товариську бесіду, що затяглася до самого ранку. Верталися ми додому вже годині о сьомій. Небо було повите олов'яними хмарами, з яких раз-по-раз починав сипати великими краплями теплий весняний дощ. Але се не впливало на наш ясний настрій, якого не могли б охмарити ніякі сторонні причини...

Наближався день від'їзду Михайла Сергієвича за кордон. Думка про се все більше й більше смутила нас. Ми тратили в йому доброго порадника разом дорогого товариша. Моральні звязки між нами не могли перерватися, але очевидно було, що тепер нашим безпосереднім, близьким відносинам настав край: від Київа

до Львова шляхъ не близький, особливо як уважати на спеціяльні кордонні перешкоди.

Почалися збори. Зо всього подорожнього маєтку Михайла Сергієвича найбільший клопіт робила йому книгозбірня, якої він за ріжними справами, що збіраються звичайно перед від'їздом, не міг сам упакувати. Користувавшись так широко тою бібліотекою, ми не могли припустити, щоб чужі руки ходили коло неї; у-двох з своїм товаришом Сергієм О. взялися ми впакувати книгозбірню й пустити її в далеку дорогу своїми руками. Днів два чи три укладали ми книжки. Товариш мій був людина педантична та ще й до того платонічно закохана взагалі у книжку. Треба було бачити, як старанно пристосовував він книжку до книжки, дбаючи про економію місця, з якою ніжностю перекладав він папірцем палятурку від палятурки, щоб, бува, не потерлися в дорозі; наклавши повен книжками ящик, він жалісливо похитував головою і прицмокував, а вганяючи молотком цвяхи в дерево, ми почували себе трохи так, наче забивали в труну когось близького...

Настав і самий день від'їзду. Якось неясно і смутно пригадую собі той день. З ранку і до самого вечера не можна було бачити Михайла Сергієвича—він їздив прощатися з своїми численними знайомими, а ми вешталися як мухи в осени. Прилинув він до дому скоро перед тим, як треба було рушати на вокзал. Їхали ми з ним у-двох разом. Хотілося сказати щось розважливе, жартовливе, але голос тремтів якось ненатурально, розмова обривалася й перескакувала з предмету близького розстання до дрібних справ подорожі.

На вокзалі вже ждало досить земляків, що виїхали вирядить подорожнього. Місце у вагоні було вже вже залагожене, клопоту подорожнього не оставалося ніякого й ми обступили на пероні тісним гуртом нашого любого Михайла Сергієвича. Що тут говорилося—не пригадаю добре, бо не міг слухати уважно. Єдине, що на прикінці виразно заховалося в моїй пам'яти, се постать Михайла Сергієвича, що, стоячи у дверях вагону й сумно всміхаючись, кланявся та махав нам на прощання шапкою. Потяг рушив...

О. Лотоцький.

З ЦІКЛУ „ЗА БРАМОЮ РАЮ".

I.

Ти не любиш мене, ти не любиш мене,—
Вже нема повороту до раю;
Не всміхнеться мені твоє личко ясне...
Чи то ж правда, мій Боже? Благаю!...

Розлюбити тебе, розлюбити тебе...
Та чи ж сонце розлюблюють квіти?
Та чи ж можна примусити серце слабе
Те, чим б'ється воно, не любити?

Ти минаєш мене, ти минаєш мене,
Коли часом тебе я стрічаю,
А коли твоя постать в-останнє мигне—
Розривається серце з одчаю!

Чи верну я тебе, чи верну я тебе,
А чи буду весь вік туманіти?
Не вернути тебе—загубити себе...
Боже милий! пожалься на діти.

II.

Ні! не забув тебе я, люба зірко,
З свого чуття і з пам'яти не збув.
Хоч як було на серці гірко-гірко, —
Ні, не забув тебе я, люба зірко,
Ні, не забув!

Хоч добре знав, що все пішло на марне,
Що враз з тобою все я потеряв —
Все те роскішне і принадно-гарне...
Хоч добре знав, що все пішло на марне,
Хоч добре знав.

Проте кохав... кохав до божевілля!
Ковшами сліз я жаль свій заливав,
А жаль той ріс, буяв, як чад похмілля...
Проте кохав, кохав до божевілля,
Проте кохав!

Ох, жаль, той жаль пекучий, невимовний!
Він серце бив на части, мов рискаль,—
А в искрах сяв там образ твій коштовний...
Ох, жаль, той жаль пекучий, невимовний,
Ох, жаль, той жаль!

Так рік минув, та не минули муки...
Бодай би вже в-останнє спалахнув
І згас огонь кохання та роспуки!
Так рік минув, та не минули муки...
Так рік минув.

РАБ.

III.

На роздоріжжі, в пустелі німій, серед темної ночі,
Впав знеможений раб, стративши сили свої.
Палко він волі бажав! Лиха ж йому доля судилась:
Втікши з неволі, не міг зняти кайдани важкі.
Ось він зірвався, мов звір той, і дико поводить очима,
Рани кріваві шкребе, виє від болю, вищить...
Знов за кайдани береться і рве, і гризе їх зубами,
Та не порвати йому, а-ні послабити їх.
О, як подібний до нього і ти, нещасливий коханцю!
Глянь-бо у душу свою—раб той нікчемний—се ти!

IV.

Нехай і так, що я той раб нікчемний,
Що часом падає, щоб підвестися знов...
Та знай і ти, що біль мій—недаремний,
Що він вигоює, витроює любов.

Коли я раб, то раб, що рве кайдани,
Що не скоряється, нести не хоче гніт.
Нехай горять, нехай ятряться рани,
Та крізь крівау млу тих мук я бачу світ.

Як прагну я його, як хочу волі!
Бажанням тим моя істота вся тремтить.
І прийде час—засяє в ореолі
Душа відновлена і чиста, як блакить.

Бо на вогні, що палить мої груди,
Згорить і ся любов,—кайдани упадуть,
Зітреть ся й слід колишньої полуди
І ясний, тихий світ мою осяє путь.

І замість помсти, вороже коханий,
До тебе в серці тім, що ти точила кров,
Зросте чуття високої пошани
І мов лямпади світ—безгрішная любов.

Микола Вороний.

БЕЙРУТСЬКІ ОПОВІДАННЯ.

I. „РАСТЛІНІЄ НРАВІВ“.

Кінець.

На вечір Гедійї поклйкали до себе чимало гостей, переважно старих дідів-виселенців із Дамаску, та не забули покликати й їхніх немолодих синів заразом. Знов же й Гедійєва незамужня дочка Мàр'ям, що вчилася у модної бейрутської швалі кравецького ремесла і лиш над вечір вернула додому, запрохала кого встигла із своїх знайомих подруг-дівчат. Син — Н'уля, що служив за commis в одному з французьких магазинів, теж заклйкав декількох парубків споміж своїх товаришів. Та ще, на вість про Жяммеля, сами поприходили ввечері у гості до Гедійїв їхні заміжні дочки з чоловіками.

Дамаскинців („ашьвâм“) у Бейруті дуже багато. Після пам'ятної різанини 1860 року, яку вчинило над християнами в Дамаску та на Лівані турецьке правління вкупі з розбійниками-друзами, більшина дамаських християн, котрих не зарізано, не схотіла далі жити в своїм ріднім гòроді—Шâмі (бо Дамаск вони звуть „Шâм“) і потоком рунули в приморський Бейрут, де на очах у європейців жити безпечніш, бо Французи твердо постановили завести тут порядок і не допустити дальших розрухів. Із того часу Бейрут зовсім змінив свою фізіономію, разом дуже залюднів і набрався великої торгової ваги. Правда, з Бейруту був славний торговий порт із дуже давньої епохи, ще з періоду фінікійського; і навіть за часів турецького панування не могла згинути його торгова вага; та тільки після теї різанини 1860 року зачали в ньому хазяїнувати французи вкупі з инчими европейцями, звідусіль напливли туди християни, особливо з Дамаску,—і Бейрут ізробився осередком сирійського християнства тай найпершим містом на цілу Сирію. Навіть мова арабська виробилася в Бейруті не тая,

що була давніш. Перед 1860 роком був у Бейруті свій старий діялект, один із незліченних сиро-арабських діялектів, близький до того, яким і досі говорять старші люди в другому приморському місті Сирії—в Тріполі. Той давніший бейрутський діялект визначався дуже різкою, уривчатою й грубоватою вимовою; старі природні бейрутяни ще й тепер ним говорять; він—повний контраст супроти дамаської мови, через лад мнякої й співочої й тягучої. Та як налетіли до Бейруту цілі орди дамаскинців та арабських християн з усяких инчих міст внутрішньої Сирії,—зачала стара бейрутська мова вимірати. Спершу був якийсь час, що діялекти пришлецiв не змішувалися: прихожі та наїзжі чужі араби оселилися були своїми осібними земляцькими кварталами поблизу старих суцільно-бейрутських кварталів, і таким способом чулися в Бейруті якусь пору заразом щось аж шестеро неоднакових арабських мов; ба й тепер іще кожен бейрутський квартал трохи одрізняється своєю вимовою од других кварталів. Та от виросло в товаристві між собою друге покоління тої неоднакової бейрутької людности, і вже теє другеє покоління забалакало инакшою мовою, ніж їхні батьки,—мовою мішаною, ані батьківською, ані старою бейрутською, а середньою. В третьому поколінню, себто в сучасному, процес діялектичної мішанини мабуть чи не дійшов до свого краю, і тепер можна просто сказати, що давньому бейрутському говорові і нахожому дамаському чи инчому всякому говорові вже скоро буде тут „амінь“, нехай лиш повмірають старі діди; а натомість виробилася в Бейруті одна, більше-менче спільна новітня арабська мова; вона мабуть чи не найбагатша на цілу Сирію, хоч дуже нелюба для европейських філологів через свою „бастардність“ та „неорганічність“.

Та поки ще діди не повмірали, можна з їх уст у Бейруті почути і давню тутешню мову, і дамаську, і инакшу. І сьогодні ввечері у Гедійїв, де позбіралися старі товариші Гедійєві та Жяммѐлеві, ціла їхня стареча кумпанія балакала на дамаський лад. І не тільки мова—тут і ідеали були в них старі візантійсько-дамаські, далекі од бейрутської сучасности. Тії діди посідали, натурально, в найпочеснішому покою з цілої господи, в вітальні; хто—сидів на диванах коло стін, хто—посеред хати на килимі. Тут поважно й запопадливо курили арґіле. Арґіле, або кальян,

се такий посуд з водою, шкляний або глиняний, з довжезним еластичнии цибухом; дим з тютюну, накладяного на тім посуді, перше ніж дійде по безконечно-довгому цибухові аж до рота, мусить перейти через холодну воду, й сам вихолоне. З арґіля сміють курити тільки старші; парубкам заживати його не подоба, принаймні там, де є старші люди,—ну, та тут у вітальні, де позбіралося саме старецтво, всім очевидячки можна було смоктати арґіле; а молодих тут не було. Розмова досі йшла найбільше про старовину, згадувалося те, друге, третє; і хоч двері до сусідньої світлиці, де гуртувалася весела, шумлива молодь, були одчиняні, тільки ж діди та батьки неначе й не чули того веселого гомону, що лунав там. Хиба що вряди-годи, коли радісне молодече гудіння переходило в галас, старі повертали свої очі на тую світлицю.

Знов же й те треба сказати, що так само й молодіж не дуже цікавилася старшою кумпанією і безжурно балакала про своє. Отут уже чулася мова не батьківська-дамаська, а новобейрутська, иноді пересипана французькими фразками та словами. Французькі слова й речення вкидалися до розмови часом навмисне, щоб батьки, бува, не зрозуміли якогось там трохи фрівольного жарту; бо з батьків, а тим паче з дідів, ніхто по-французьки не вміє, або вміє не гурт. А часом, знов, хлопці вдавалися до французької мови зовсім несвідомо, просто з навички, бо всі вони вчилися по скількись год у єзуїтів; а єзуїти, за-для практики, забороняють школярам балакати між собою по-арабськи і, коли почують, що один хлопець до другого забалакав не по-французьки, то на винного накладають великі шкільні кари.

В цій нестаречій світлиці, окрім парубків, сиділи й дівчата і молоде жіноцтво (старе жіноцтво було разом із старою кумпанією). Тільки ж сиділо тут парубоцтво й жіноцтво не вкупі, а розбивалися вони на два окремі гуртки. Парубкам, що погуртувалися на однім боці, було год шіснацятеро й більше, навіть де-кому літ двадцять двоє—двацять троє. Вдягнені вони були не по-арабськи, як стара громада, а по-франкськи: в елеґантні паризькі або марсельскі модні костюми. Ще лучче, на останню паризьку моду, хоч і не пишно, вбрані були дівчата та молоде жіноцтво, що сиділи в другім кутку теї самої комнати. Вони страх як були нарум'янені та набіляні. Чи-одна споміж них була б виглядала

справжньою бездоганною красуньою, роскішною смуглявкою, як би товста верства білил не споганювала її гарного обличчя... Обом гуртам, і парубочому й жіночому, сиділося тут весело. Дівчата гули, щебетали між собою здебільша нишком і не переставали сміятися та хихотіти; або, знов, вони голосно й поважненько розмовляли з газськими гостями—із Жяммелевими дівчатами, що сиділи в изâрах. Хлопці, навпаки, не шепотілися, а балакали зовсім вільно й голосно і перекидали часом до дівчат свої жартовливі уваги. Тоді й дівчата сміленько й жартобливо одказували їм дещо, не зіходячи із своїх місць. Дочки Жяммелеві спершу були почувалися дуже ніяково, що сидять близько до парубочої компанії; потім потроху оббулись-обговтались і, хоч сами не обзивалися, та цікаво придивлялися й прислухувалися до всього, що бачили й чули.

В вітальні стара громада забалакала про політику; звичайно, балачка зараз мусіла перейти на Россію. В Бейруті дуже росповсюднені єгипецькі газети, ворожі проти Россії, й через те почулося тут скількись таких голосів, які дуже ганьбили, з газетних слів, россійську біжучу політику і вихваляли Англію, що вона ладна була б знищити Туреччину. Шейх-Жяммель зараз скипів:

— Англія!!... Чи багато для вас з р о б и л а Англія?! Од Англії ви досі раз-у-раз чули тільки с л о в а, а Россія пішла була 1877—1878 року війною на Туреччину... забули те?

— Було воно так колись за Іскàндара II,—завважив один,— та минулося. Як запанував Іскàндар III та Н'ỳля II, то Россія стала нам ворогом...

— Россія—ворогом?!—закричав Жяммель,—ворогом?!... А через кого держиться православна віра на світі, як не через Россію? А хто шле гроші нашим патріярхам, як не Россія? Хто засновує в нас православні школи, як не Россія, як не „Жямаййє“?

„Жямаййє“ (товариство)—се так коротко зветься в арабів „Императорское Православное Палестинское Общество“.

— Ет! Щò нам із тих шкіл,—завважив старий Файяд,—коли в них французької мови не вчать!

— Еге, католицької мови не вчать!—іронічно перекривив його Жяммèль...

— А то ж! католицької!—не піддавався Файяд.—Ба коли ж тая католицькая мова хліб нам дасть, а за московською мовою ми з голоду помремо.

— Кая полза чоловіку, аще мир весь приобрящеть, душу же свою отщетить? Іли что дасть чоловік ізміни за душу свою?

Старий Файяд сторопів, трохи був спинився, а потім уже вступчивим тоном сказав:

— Московська мова не торгова, нею ніхто ніде не говорить. І нема надії, щоб і колись нею тут балакали в Сирії. Бо нашу Сирію москоби під свою руку не заберуть, як упаде Туреччина, а заберуть нас французи: адже й теперечки найбільше інтересів у Сирії має не хто, як вони. Через те треба вчитися їхньої французької мови.

— Дак ви ж сами тому винні, що вас не заберуть москоби! На що ви сами дали таку силу французам? Коли з вас люди щирі, то позабірайте всіх своїх дітей геть од єзуїтів, пооддавайте дітей до московських шкіл, а коли тих мало—прохайте „Жамаййє“ та царя Н'улю II, щоб поприсилав сюди ще більше вчителів і вчительок!... Ох, коли би ви знали, як добре виховують у россійських школах!... Найперше діло там—послух, послух, послух!... Після московського виховання діти навчаються поважати всіх старших і не сміють сперечатися. Колись моя дочка була не послухала своєї вчительки,—то начальниця засадовила її за те на п'ять годин у темний хлівець, разом з коровою та ослом, щоб була добра научка! А я, знов, як довідався про це, то ще й подякував учителькам... Друга дочка була звикла божитися що хвилини. Їй це забороняли-забороняли, а далі взяли тай вставили в рот шпульку з ниток,—і вона мусіла держати її в роті цілу годину. Ну, одтоді й одвикла божитися!... Бачите як!...

Ніхто нічого не одказав Жяммелеві на таку похвалу. Тільки хакім-Гедійє згодливо проворкотів: „Що й казати! „Ль асайє мниль-жинне“: „палиця—райський дарунок“...

— Кажете—московська мова не торгова,—палко промовляв шейх-Жяммель далі.—Так! вона не торгова... Та чи роздумуєте ви, що воно таке Россія?... То—сторона, де православіє не гне шию, а панує. То—сторона, де над усім бере гору віра, а не світова вигода. То сторона, де церкви ростуть, як високий ліс, і підводять свої золоті бані аж до бані небесної. То—сторона,

де спочивають сонми святих нетлінних чудотворних мощей. То—сторона, де люди мають над собою свого православного царя. То—сторона, де діти, після Бога й царя, шанують своїх батьків найвищ од усього на світі, не піднімають горделивої виї, не сміють пари з уст пустити проти батьків...

Він промовляв з великим пересвідченням. Ніхто не смів перечити.

Саме тоді в сусідньому покої, де сиділа молодь, почулися ніжні тони з лютні. Се була прелюдія, і зараз за тим молодий теноровий голос Нажіба Шагурі, студента з бейрутського єзуїтського університету, перейнятий щирим сильним чуттям, заспівав модну арабську пісню:

Терплю розлуку,
Важкую муку,
Газелько!
Красу кохаю,
Обнять бажаю,
Ох, зірко!

Дала ти слово,
Що прийдеш знову,—
Та горе:
Ані явилась,
Ані приснилась
Ти, зоре!

Пошлеш спитати,
Про мене взнати,
Газелько:
„Ну, як живеться?
І як ведеться?...“
Ох, зірко!

Отак живеться,
Що враг сміється
На горе:
Тебе бажаю
Й давно не маю,
Ой зоре!...

Остатні слова з пісні: „Тебе бажаю й давно не маю“—„Мин йôм гиябак àржу вусàляк“, молодий Нажіб одспівав з такою щирою, непідробленою лірічною чутливістю і дав на лютні такий гармонічний і заразом смутний аккорд, що навіть усім старим

стало любо на серці; а вони були мовчали й не балакали вже й з початку пісні та й уважно слухали її. Сивий Нажібів батько, торговець шовкових матерій, з очевидною гордістю потирав свої руки, радий із свого сина. Серед тої тиші, що настала в хаті, шейх-Жяммель саркастично засміявся:

— Оце вам овощі з католицької науки!... Блазень голосно, серед громади, співає про такі мерзоти, про які апостол радить людям навіть не розмовляти!... І знає ж він, знає той блазень, що ось тут, у сусідній світлиці, сидить його батько і другі старі люди... знає—і не стидається!... А батьки—мало того, що сами поростуляли вуха,—дозволяють і молодим своїм дівчатам слухати сороміцької пісні... Тьху, бридота! Як би не стид перед чесними хазяями, зараз був би забрав своїх дівчат звідси!...

Цим разом стара громада не витерпіла й добродушно зареготалася. Де-хто весело поплескав Жяммеля по плечу. Тілки беззубий старезний Гедійє дуже похвалив його за таке ціломудриє. Знов же й у молодій компанії, в другому покої, теж почувся з того регіт, та вже ж не такий добродушний, як у старій громаді,—і серед парубочого гудіння вирізався чийсь виклик:

— Ah, vieux blagueur!!

— Ми думали були,—дався чути другий парубочий голос, так само французькою мовою,—що нема вже ніде гіршої гіпокрізії, ніж у єзуїтів, та бачимо, що московське лицемірство—ще гірше.

— Та ще й столітній дід Гедійє лізе із своїм чернецьким ціломудриєм!—тихенько завважив хтось третій споміж парубоцтва.— У самого аж до старости літ діти плодяться, а невинну нашу пісню—він лає!...

І все знову загуло в господі, мов у вуліку. Старша громада в своїй світлиці забалакала про своє, молода громада— знов про своє. З якоїсь ідейної ассоціяції, притуленої до слів пісні, хтось із хлопців пригадав, що в нього в кишені є французький каталог усяких забавних новинок.

— Poignard piquant,—читав він заголовок.—Vous dites à une dame, que vous ne pouvez vivre sans son amour et que vous allez vous poignarder sous ses yeux. Joignant le geste à la parole, vous vous frappez du poignard à la poitrine, côté du coeur, et... la lame s'enfonce dans le manche. La pièce, franco 1 fr. 25 cent... Отак я освідчуватимуся перед m-lle Férideh...—вкинув він.

Всі приятельки m-lle Férideh счинили сміх.

— Bonbons hongrois, — читав галантний парубок про другу новинку з того каталогу.—On offre un bonbon à la personne que l'on désire attraper. Une demi-heure après on entend et on sent les premiers effets. Pour essayer sur soi-même, prendre deux bonbons et boire un peu d'eau. C'est épatant! Les... p...— тут читач спинився...—les soupirs se succèdent avec une rapidité surprenante. Le bombardement est merveilleux. La boîte—un franc vingt-cinq centimes franco... Оцього б дати тому старому шейхові!...

Незвичайний регіт залунав серед молоді. Ті з дівчат, котрі тямили по-французьки, трохи були засоромилися, та теж розсміялися. Тільки ж серед тієї своєї веселости молодіж мусіла несподівано звернути свою увагу на сусідню світлицю, де ніхто не чув того, що діялося тут серед хлопців, бо там знов пішла своя жвава спірка. Спосеред старечого гомону вирізувався дуже палкий Жяммелів голос:

— Кажете, що Россія не хоче, щоб Туреччина дала нашому краєві автономію? А ви забулися, що ви не доросли ще до автономії!...

— Як?!... Щò?!!...—залунали голоси.

— Не доросли! не доросли!...—роспинався шейх-Жяммель:—згадайте своє арабське прислів'я: „не дай Боже з араба та пана!"... „Мà-фі ашьнаа мин ибн-Араб йитсàллат!"... Нам—арабам не автономії треба, а треба дуже суворої та справедливої чужої власти. Нам треба не волі, а залізної руки та дротяного нагая. І я вірю, вірю: коли Россія не хоче, щоб Туреччина дала нам автономію, то певне, що вона має думку забрати нас сама, під свою залізну руку... А поки що, вона хоче, щоб ми під турецьким батогом училися „добродітелі" та „утверждалися у святой вірі православной", а тоді вона нам дасть справедливе щастя під своїм самодержавним православним царем. І да будеть сиє!... Да будеть!... Да будеть!!!...

Не можна пером списати, який галас ізчинився після цих слів. Молодіж, що із своєї кімнати все чула, реготалася навіть доволі непристойно. Та діди того ані бачили, ані чули. З них кожен хтів забрати голос у цій справі; всі горлали, мов у школі, й ніхто нікого не слухав. А надто була кумедия—дивитися на

ветхого деньми Гедійє. Немічною, тремтячою рукою схопив він за рукав Фейяда і щось йому енергічно шамкав своїм беззубим ротом. А Фейяд знов—видирався од нього в другий бік, бо тягся до Жяммеля, та гаряче вигукував йому свої уваги проти його слів. Жяммель на якого всі накопалися заразом, палко розмахував руками і правив своє. Гомін був, наче в жидівській школі, як кажуть українці, або „наче в лазні, де раптом води не стало“, як каже арабське прислів'я: „митль ель-хаммѐм ель-мактỳа мàййту“... Старий піп, отець Думеній, ярослиро стукав об землю своєю патерицею, бо сподівався, що його слово буде найлучче...

— Хлопці, глядіть-бо на те старе руйновище!—весело крикнув хтось із молодого гурту, дивлячись крізь розчиняні двері на старого єрея.

— Цитьте! цитьте!—загули другі парубочі голоси:—слухаймо!... Le père Doumâni пнеться до проповіді!... Sacrebleu!... Pauvre imbécile!... Він думає, що в нього ще єсть tête?!... Опудало!...

Певна річ, що ніхто із старших не чув усіх тих прикладок. Не любила ж молодь отця Думѐнія найбільше за його недільні проповіді, де він раз-у-раз переборщував. Особливо всі глумилися з його не дуже давньої проповіді, коли він загрозив вічними пекельними муками для всіх тих, хто не одпостує 1-го января, день трох святителів — Василія Великого, Григорія Богослова та Йвана Златоустого; тих святителів звуть у Сирії „три ясні місяці“, „тлàтт а'мâр.“.

Отцеві Думѐнію пощастило таки втихомирити стару громаду і сказати своє слово.

— І я вірив колись у московську побожність,— забалакав він, удаючись іздебільша до шейха-Жяммеля,—та тепер знаю, що все те—байки... Россійський консул—скільки разів на рік бува в церкві?

— Разів с троє!—загула відповідь.

— Жінку його—чи бачив хто у церкві більше разу!

— Ніхто!... ніхто!!...

— Отой москòбій, що приїхав сюди, до Бейрỳту, вчитися арабської мови,—чи його хто бачить коли в церкві?

— Він якось був на святого Миколи,—заступився за „москòбія“ один людець.

— Був, бо не смів не бути,—адже тоді припадали йменини царя-Миколи, та й консул через те запрохав того москобія до церкви на парад: сами ж ми бачили, як приходив од консула кавас, щоб нагадати москобієві про церкву та про молебінь... А звичайно,—то саме тоді, як у церкві йде служба божа, москобій любісінько похожає по садочку, наче на глум усім людям, та апельсини їсть, або сидить у хаті та книжку читає!...

— А пости? — казав о. Думеній далі.—Всі кажуть, що ані консул, ані його жінка не постують. Не знаю, чи се правда про консула, але що наш москобій не постує, дак це я вже напевне знаю: бо він живе в Атаїв, і мені пан-Атâя все поросказував. Того ще мало: москобій намовляв Атаїну жінку, щоб і вона не постувала. Казав: „Ти—слаба, то тобі просто гріх їсти пісне". Так і сказав: „Гріх їсти пісне".

Шейх-Жяммель хотів був щось заперечити, та о. Думеній нетерпляче його спинив і повідав далі:

— Питавсь я вчора в того москобія: „з яких книжок ти навчаєшся арабської мови?" І знаєте, що він одмовив?

— Що?!... що?!...

— „З Корâну!" Та ще й додав, що виучує Коран напам'ять... Ти, шейху-Жяммелю, гудив був єзуїтів та єзуїтські школи; а чи знаєш—навіть у тих гріховодів не дозволяють ані читати, ані брати в руки Корâн? Стару арабську мову у їх виучують дуже й дуже добре, це всі знають,—тільки ж із Корану в їхніх школах ані духу, ані паху нема!... Ну, а цей москобій—сам своєю волею вчить нечестиву книгу!...

Молодіж нишком реготалася на Думенієву балачку. Ба навіть і поміж старими почулися голоси протесту.

— Ет!—грубовато перебив попа хтось із старих:—не за-для віри ж москобій учить Коран, а за-для мови!... Він же на те й приїхав сюди, щоб як найлучче арабську мову пізнати!...

Отець Думеній обміряв того свого суперечника довгим зневажливим поглядом.

— „На те він сюди й приїхав, щоб як найлучче арабську мову пізнати..." Гм, нехай так... Дак виходить по твойому, що треба її вчитися не з чого, тілки з Корану!!... Що це ти?!... А чом же єзуїтські школи без Корану перебуваються—і нічого!... Та це ще я не все росказав про москобія. Питавсь я в нього,

що він іще читає. Каже: „Тисячу й одну ніч, бо там дуже жваве оповідання“. Я кажу: „В Тисячі і одній ночі є сила нечистої, бридкої погані. Ти б узяв краще арабські Житія святих“. А він каже: „Е, ні! з арабсько-християнського письменства я нічого не читатиму, бо й самому мені воно не цікаве, а до того в мене є програма, себто наказ од моїх московських учителів, щоб я виучував самісіньке мусульманське письменство“. Ви чуєте, панове? йому дано такий наказ!

Молодіж, як зачула, що о. Думеній радив був москобієві читати „Житія святих“, зачала поміж собою глузувати з попа. Очевидячки, анї о. Думеній і ніхто не чув того парубочого глузування, инакше біда була б!—і о. Думеній проповідував далі серед свого гурту:

— Ото така, бачите, поведінка в москобів!... Такий—москобій наш, такі—його московські вчителі, такі—й инші москоби... Он у нас єсть тут у дівочій школі де-кільки вчительок, привезених із Московщини: недавнечко я довідався, що одна з них спокійнісінько шила собі щось у неділю, і всі школярки на те дивилися!... А вже який у них піст!—половина того, що ми звемо скоромом, по їхньому буде пісне!

Десь певне о. Думеній мав на думці рибу: де-хто з православних арабів,—звісно, котрі богомільніші,—вважають рибу за скором, бо кажуть, що й у риби є мнясо. Та здебільша араби, а надто приморські, думають, що риба таки не скором.

— Все, все в тих москобів попереверталося!—роздратований торочив о. Думеній своє.—Он і в того Атаївського москобія день—ніч, а ніч—день. Він лягає за три годині до сходу сонця, а встає—за п'ять годин по сході сонця. Все навиворіть, не як у людей!

— Стій, отче Думеніє!—перебив його нарешті шейх-Жяммель, що вже давно кипів, слухаючи Думеніеве красномовство.—Я не раз бачив тисячі московських богомільців у Святім Домі—і бачив, що ніхто з християн так щиро не молиться, як вони. Гробом Господнім орудують православні греки з найправославнішої Греччини, і поводяться там тії греки такечки, наче вони, прости Господи, в хліву, а не в найсвятішому місці. Ну, а москобій який приїде—то впаде в храмі навколюшки і плаче, плаче, плаче щирими слізми, а з святої печері навіть виходити не хоче!... Коли

ж у вас у Бейруті, в оцім єзуїтськім гнізді, москобії не такі, то винен цьому не хто, як сам ваш Бейрут!... Тут у вас, бачу, роскорінилося нечестиє, а вже ж пак звісно, що „приміри зли тлять обичаї благи“.

— Ми не жеремо в піст скорому!—буркнув о. Думеній.—Ми не вчимо Корану. Ми не спимо до півдня. Вже ж не ми могли навчати москобія робити все теє!

— Е, ні, отче! ти не добре міркуєш!— перебив його шейх-Жяммель.—Коли в вас таке неправедне повітря, коли серед вас живе мати всім гріхам—нечестивість, то можуть сами собою плодитися й новітні гріхи, яких досі не було тутечки. Бо хоч усі гріхи—рідні брати, так звісно ж, що й рідні брати не всі бувають однакові. Ти грішиш одним гріхом, а той праведник, що спокуситься через тебе або через твоє нечестиве кубло, може согрішити вже инакшим способом, але винні тому будете ви. Скажу тобі приповість. Тече, приміром, у вашому городі річка з нечистою, гнилою водою. Ви п'єте тую воду—і слабнете з неї на живіт. Приїхав до вас чужоземець, побачив річку, скупався в ній. Що ж? він повинен захорувати так само, як і ви, на живіт?! Ба ні! він заслаб инакше: все йому тіло вкрилося болячками. А винна тому—одна й та сама ваша річка, і більше ніщо... Єзуїти засіяли нечестиє в вашому городі; приїде праведник—і теж зачне грішити, тільки инакше, як ви.

Приповість сподобалася. Думеній не одразу знайшов, що проти неї одказати. Шейх-Жяммель, перемігши свого супротивника, поважно посмоктав арґілє і гордовито дивився на цибух. Та він не був би такий гордий, як би чув, що діється в сусідній хаті, де була молодіж. Вона теж надслухувала Жяммелеву приповість, і тепер почалися з того смішки. Всі парубки з досвіду тямили, що єзуїтські вчителі добиваються од учеників побожности лучче, ніж хтось із православних. Через те всім їм аж реготати хтілося, як почули вони Жяммелеву думку, буцім єзуїти навчають бейрутян жити грішно. Тільки ж Жяммель, нехай і несвідомо, та вгадав таки, що чимала вина за „растлініє нравів“ спадає й на єзуїтів, хоч і не таким способом, як він думав. Православні діти звикають по єзуїтських школах прикидатися католиками, держачись поганого свого прислів'я, що „сором не тому, хто бреше, а тому, хто вірить“, а вдома знов—

лають вони католицтво на всі заставки, і через те лицемірами та двоєдушними робляться з дитячих літ,—невже цьому не винні єзуїти? І ще за друге вони мабуть винні: православні діти через сліпу, несвідому реакцію проти своїх панів, єзуїтських учителів, одкидають своєю совістю не тільки єзуїтське католицтво, ба геть усе, що проповідують єзуїти, а через те гублять усяку віру й етіку, визволяються геть од усяких моральних повинностей. Мабуть чи не вгадав цього трохи і шейх-Жяммель своїм інстинктом, тільки не з'умів цього добре сказати ані собі, ані своїм співрозмовникам.

— А ти, шейху-Жяммеле, не думай, буцім ми не любимо москобів,—сказав старий поет Дагир:—от я тобі прокажу свою оду, що був склав на приїзд російського консула. Слухай:

Все, що є в світі доброго, чесного й гарного, все воно гуртом—наче великий чудовий букет. Знай же, російський консуле, що найкращий квіт у середині того букету—це ти!

Правда, ми тебе досі не бачили й не знали. Тільки ж чутка про твою славну вдачу давно вже доходила до нас. Через те ми тебе й не бачивши полюбили.

Тай хиба можна було б нам тебе не любити? Ти—посол од Россії, а вже ж душі й серця всіх бейрутян щиро хиляться перед тією православною державою.

Москоби—це не попросту військо: це леви, що грізно ревуть. І нехай-но царь московський легесенько порушить губами—запанує по цілому світі мир і тиша, або запалає всесвітня війна.

То не блискавка блискотить!—то меч блимає в руці московського царя. То не туман землю крие!—то московське військо йде...

Шейх-Жяммель слухав і втішався...

Ну, ото нарешті балачка в старій громаді одбігла й од єзуїтів і од православних і од москобів. Та знов не на довго. Бо як пішла мова про найсвіжіші бейрутські новини, то заговорили й про великий громадський „бàлльо“ (баль), що його цими днями мали дати тутешні багатирі Сюрсоки та Фрнейнії, а дохід з того балю піде на сирітський фонд одної православної школи для дівчат. Ціну за „папірчик“ (вàрака), себто за білет на „бàлльо“, Сюрсоки з Фрнейніями визначили десять франків з людини або з сім'ї. Так от тепер у Гедіїв і забалакали про цю надзвичайно високу ціну за „папірчик“. Трохи чи не всі старі казали, що на такий дорогий „бàлльо“ не варто й іти.

Шейх-Жяммель, хоч досі й не чув був ніколи, що воно таке зветься „бàлльо“, знов закипів.

— Ті спасенні люди задумують зробити „бàлльо“ на дохід православним сиротам, а ви одтягаєтесь!!... От сором!! Ні! щоб вас, бейрутян, застидати, то я, хоч і не тутешня людина, покуплю „папірчики“ і для себе і для дочок та й піду!

— Одначе вже пізненько,—сказав хтось із гостей, позіхаючи:— четверта година, час іти додому.

„Четверта година“—це значить: четверта по заході сонця, а сонце тепер заходить у шість. Коли міряти час alla franca, себто по-європейському, то на четверту арабську годину треба буде сказати: десята ввечері. Та араби, навіть котрі освічені по-європейськи, більше люблять рахувати час своєю практичною стародавньою східньою системою, доглядаючись до сходу та заходу сонця, ніж європейською системою, що пильнує астрономічного півдня та півночі, тим часом як північ нікому не потрібна, бо тоді всі добрі люди сплять і роботи не роблять.

Гості заходилися прощатися. Як би ніч не була сьогодні місячна, то всі були б напевне пішли додому вже давно, „страха ради мусульманська“. В темні ночі, скоро зайде сонце, то вже ніхто й з хати не любить виходити, і всі вулиці безлюдніють; от, хиба, вряди-годи поїде хтось „карýсою“ (звощиком). Тільки через те, що сьогодні ніч місячна, Гедійєві гості не побоялися засидітись аж до десятої—чи то пак четвертої—години.

Як попрощалися гості, то хакім-Гедійє з жінкою та Жяммелем вийшли ще за ними на подвір'я, щоб надвести їх до хвіртки. Стежка вела коло садової залізної низької штахети. Ніч була ясна, хоч голки збірай, і дуже тепла. Із саду розливалися п'янючі пахощі од цвіту померанців та лямпоцвітів та од цвітучих чайних рож та фіялок.

— Як у вас тепло в вашій Сирії!—задумливо сказав до Гедійїв шейх-Жяммель, уже як зачинилася за гостями хвіртка:— Наш палестинський февраль—куди холодніший од вашого!... Нема де правди діти: гарна ваша сторона!... Шкода тільки подумати, що кляті єзуїти принесли в ню так багато лиха і нічого доброго...

Доктор Гедійє згадав собі про своїх конкурентів, які повиходили в світ із єзуїтського університету; згадав собі й про те,

що вони поодбивали в нього чимало пацієнтів. Він зітхнув—і теж заявив із повним пересвідченням:

— „Багато лиха і нічого доброго“... Що правда, то правда. Так-таки так!...

3. „БА́ЛЬО“.

Ль-хакім Гедійє та його знайомі не належали до найвищого бейрутського християнського товариства. Се були собі люди середніх достатків, середньої класової верстви. А єсть у Бейруті— що їх так звуть — „нотаблі“; по-арабськи на них кажуть „ль-акѐбир“, а це можна перекласти по-нашому: „більші пани“, або й „вельможі“, як що тільки не буде смішно звати „вельможами“ неповноправних ґяу̀рів християн мусульманської Туреччини. Це не родовиті аристократи, бо родовита християнська аристократія (шейхи та еміри) є тільки в горах, і живе вона здебільша в бідності; а ці бейрутські городські „вельможі“, чи „нотаблі“— то попросту багаті міщани, великі комерсанти, банкіри і т. и.; хоч і скупі, як усі сирійські городяни, вони живуть собі на широку ногу й показно, водяться з консулами тай з иншими важнішими европейцями, бувають знайомі і з мусульманськими властями, часом і сами служать на оффіціяльних посадах у турецького правління,— звісно, лиш на таких, ку̀ди мусульманський закон дозволяє пустити немусульманина. „Вельможні“ християнські сім'ї в Бейруті—то Сюрсоки, Твѐйнії, Фрнѐйнії, Тради, Бюстроси, Фрейжі та инші. Для таких малозаможних людей, як Гедійї, плата десять франків за білет на „ба̀лльо“ здавалася чималенькою, і вони не дуже ладналися до того балю (бо й справді, як на бейрутське дешеве життя, то десять франків—це великий капітал); отже ж для цих „нотаблів“ такі гроші були дрібниця, і вони, або їхні жінки та дочки, нетерпляче дожидалися того балю, де можна буде до схочу натанцюватися, наслухатися кавалерських компліментів, почванитися своїми модними костюмами. Декотрі з „вельможних“ пань та панночок шили собі тепер новітню сукню спеціяльно за-для „балльо“. Примірювання нового костюму—це дуже цікава річ за-для жіноцтва, мабуть, чи не на цілому світї; а за-для східнього семітського жіноцтва, яке тяжко любить убиратися в гарну одіж,—отак як наші жидівочки,—примірка нового костюму є

цілісінька церемонія, і на ту любу й поважну церемонію скликаються за-для поради всі добрі приятельки.

— Ага, нарешті прийшли!—привітно докоряла одна молода пані двом своїм товаришкам.—Написали, що будете тут о півдні, а спізнилися мабуть годин на двоє!

— Не мене питай,—виправдувалася одна з гостей,—а питайся в Marie: півтори годині висиділа за туалетою, доки прибралася!

— От бачиш, Marie, яка ти!... Ти собі любісінько за туалетою сиділа, а я аж занудилася, ждучи вас!... Та чого ми стоїмо?! Сідайте, будь ласка!... А чому ви вчора ввечері до мене не заходили?

— Бо ввечері зайшла до нас m-me Хасибе із своєю дочкою, бодай їм добра не було! Прийшли вбивати нас!

„Вбивати когось“ — це по-арабськи значить: „надокучати комусь“. Так кажуть про дуже нудних людей.

— Бодай їх Бог убив!—щиро побажала їм і хазяйка дому.— Правдиві мужички мужичками. Балакати з ними—чиста мука!

— От тільки, що дочка її Ізабела не поганенька собі, нівроку.

— Ізабела?! Ані трохи не гарна... не вродлива... а додайте до того, що вона страшенно маніриться та ламається... аж сміхота!

Тут увійшла ще одна приятелька. Привіталися.

— Ізабела?—забалакала нова гостя.—Я її бачила тої неділі в церкві святого Юрия. На ній була червона сукня з білими кружевами, з білою гарнітурою, під остатню моду. Vraiment, c'était le dernier cri de la mode.

— Чи бачите?—розсердилася хазяйка.—Вона, мужичка тая, що й досі по-городському навіть говорити не навчилася, вважає себе за найелеґантнішу даму на цілу округу!... Доброго смаку нема в неї ані на шеляг мідний, а хоче вдягатися як наймодніш!

— Та знаєте що? Хочете, підемо цеї неділі до церкви святого Юрия? Ізабелу в її новітній сукні ми там напевне побачимо, бо вона раз-у-раз ходить до теї церкви... Та за одно подивимося на m-me Рохâнâ, а надто на m-me Лятифе. Казали мені, всі аж заглядалися на те плаття, що було на ній у неділю: аж очі в себе вбірало!

— Чому ні? підемо й до святого Юрия!

— Дак не забуваймо: в неділю—до Юрия... Ну, а твоя сукня, що для „бàлльо“, вже, значця, готова, Єлисавето?—вдалася одна з гостей до панії дому.

— Модистка пообіцялася була принести на примірку ще в південь, та чомусь припізнилася, так само як і ви. Я вже тричі посилала за нею.

— Я б тобі порадила оторочити оборки не чим, тільки таким самим кружевом, як я собі покупила вчора... Делікатне, на прочуд!

— Ба я вже собі весь доклад дібрала на свій смак... От зараз сами побачите, чи добрий смак у мене.

— А я заходила була вчора в Magazin National... От де бачила чудові й роскішні кружева тай усякі матерії!... Шкода тілки, що все воно здебілша линюче.

„Magazin National“—це не французький, а щиро-арабський магазин. Араби дуже люблять робити собі французькі вивіски, хоч часом трапляються в тих вивісках курйози. Он, над одним магазином замість „Confections d'enfant“ надписано: „Confection d'enfants“...

— Дивує мене, чогось не трапляються вже тії товари, які бували давніш. Є в мене декотрі плаття, пошиті буде тому год з четверо або й п'ятеро. Ото матерія гарна, міцна, нелинюча! Плаття—неначе й досі в первісному своєму сяйві!

„В первісному своєму сяйві“ має значити: „допіро пошиті“, „ще нові“.

— А чи ви знаєте, мої панійки? часом у розносщиків бувають найпречудові й міцні матерії і всякий инший крам. Позавчора я покупила в одного розносщика кашемірову гарнітуру... от роскіш!... І дешево!... Та от і зараз маю з собою клаптичок у кишені,—бачите?

— Ой, тай гарно ж! Це така річ, що наводить божевілля! Це така річ, що аж розум вона виганяє! (Ші бйижѐннин! Ші бйитàйір ль-акль!)

„Наводити божевілля“, „виганяти розум“...,—не треба брати цих емфатичних виразів дословно. Вони попросту мають визначати: „Це дуже принадна річ, аж очі розбігаються“.

— А по чому за локоть?

— Е, він був правив по два з половиною піястри, та я одразу об'явила ціну шісдесять пара̀. Довго він одмагався, торгувався, та нарешті пристав—і оддав по тісдесять пара̀.

60 пара̀, або $1^1/_2$ піястри, це більше-менче 10—11 копійок.

— Що дешево, то дешево!... Як ійтиме він узавтра коло вас, напровадьте його до мене!

— І до мене! я теж покуплю!

— І до мене!

— А от, буде тому скілкись днів, бачила я m-me Маарỳф. На ній була прекрасна сукня, коліру jujube. Але як вона сидить на ній!... Ет!

— Бо в неї кривий стан! Чи варто й одягати в гарне оту криву ломаку?! Каже прислів'я: „Ля̀ббис иль-уд—бйижỳд", „Вдягни пеньок—то й пеньок покращає"... ну, а для неї ніщо не поможеться!

— Крива та ще й довготелеса!—згодилась пані дому.

На хвилину розмова перепинилася. Аж ось в однієї з гостей ентузіястично заясніло обличчя: вона разом щось пригадала:

— Чи ви вже знаєте вчорашню новину?!—раптом вигукнула вона сенсаційним голосом.

— Яку??... яку??...—з радісно трівожною цікавістю накинулися всі на ню.

— Вчора справили заручини m-lle Емілії з д. Мо̀ркосом,—звольна, смакуючи кожне своє слово, проказала вона.

— Невже?!... Виходить, що таки добили торгу!... Бо чутка про те, що Емілію хтять заручити, іде мабуть чи не з місяць. Казали тілки, що батько та жених на приданім не можуть помиритися.

— Це правда, не могли були тай не могли, бо жених правив багато більше грошей, ніж Еміліїн батько давав. Аж учора зовсім домовилися, і вже край!... Сторгувалися!... Батько згодився дати геть усю тую надбавку, що правив д. Моркос.

— Ну, та Еміліїн тато може ще й теперечки сміятися собі в пазуху!... Бо другий дурний покупець на його дочечку був би знайшовся не швидко, хоч би татусь давав за нею й мілійони!...

— Еге ж!... Тої неділі зустрілася я з нею на весіллю в панів-Вагбі. Вона була вбрана в атласне плаття, біле-білесеньке, а сама вона—аж чорна!... Виглядала так, наче блоха в сметані... Ага! Ще ж я зустріла там пані Мутрâн..., на ній була

шовкова рожева сукня;... була там і пані Адла..., на ній—костюм непоганого ржавистого коліру. А в тім, нічий костюм не припав мені так до вподоби, як той, що мала на собі m-me Катура: небесно-голубий..., аж сияє принадою!

Увійшла наймичка:

— Прийшла пані-модистка... Жде в вашій спальні...,—оповістила вона хазяйку.

— Ходімо, ходім!—весело заметушилися всі тай побігли дивитися на принесяну модну сукню.

Отак значніші бейрутські дами готувалися до „балльо". А в тім, треба признатися, що такі розмови однаково були б велися по між жінками та дочками тутешніх нотаблів не тілки тепер, перед „балльом", але й будь-коли. Балачка про костюми, про костюми, про костюми—ото найзвичайніша тема серед вищого бейрутського християнського дамського товариства, і луччих інтересів у них немає. Що ж до таких пань, як Гедійє та инші, котрі з бідніших, то їхні всі розмови звичайно ведуться про кухню, про всякі страви, про хазяйство. Не багацько високих інтересів і в дівчат: вони, в тісній своїй компанії,—як думають, що ніхто їх не чує,—люблять балакати про інтимно-фізіологічні справи,—от, приміром, коли і в який день хто з них має щомісячну жіночу слабість, або балакають про щось инше з цеї самої сфери. На честь християнкам можна завважити, що їхні розмови, хоч і фізіологічні, бувають безмірно пристойніші, ніж у мусулманок. Мусулманські дівчата та жінки, з дитячих іще літ, як зберуться в своїх харемах побалакати поміж собою, то навчають одна одну про такі подружні подробиці, що навіть найгірша европейська проститутка була б почервоніла з сорому.

Ну, от надійшов день балю.

Один з гарних звичаїв, який позаводили европейці в Сирії, це той, щоб будувати покої дуже широкі й з високими стелями: одноповерхова господа тутешніх багатших людей виглядає заввишки з церкву. Що ж до давніх низьких азіятських будинків, то треба аж дивуватися, яким способом люди в них можуть не спектися живцем серед палючого сирійського літа. В Бейруті одна з найвищих заль, дуже розлога й роскішна,—це в господі Фрнейніїв. „Бàлльо" має одбутися саме в ній.

Ще танці не почалися, та вже багато гостей посходилося. Заля й суміжні покої аж кишать пишними й гарними, хоч і розмальованими, дамами і не менш пишними кавалєрами. Не вважаючи на дорогеньку ціну за „папірчик“ (білет), зібралося сюди чимало людей навіть із середнього достатку; а вже ж нема чого й казати, що зібралося геть усе бейрутське християнське „вельможне панство“,—одним словом усе те, що бейрутські християни звуть „notre haute société“, „notre noblesse“, або, чисто поарабському, „акебір-на“, „наші вельможі“. Поміж тими „благородними вельможами“ можна побачити, ондечки, Сюрсоків та Бюстросів,—багатих комерсантів, які не цураються й меценацтва і запомагають своє рідне арабське шкільництво, хоч своїх власних дітей виховують в Англії та Франції. Що правда, не саме меценацтво в них у голові. Бо он, тут таки в цій залі, можна поміж гуртом Сюрсоків углядіти Ельєса ибн-Ібрагіма Сюрсока, що його спеціяльність—зводити невинних дівчат і робити їх женщинами. Недавнечко він з юрбою таких, як і він сам, виважив двері в одній бідній хаті, щоб живосилом схопити дочку безталанних пожильців, яку назнав собі давніш, і ніякого турецького суду він за те не боїться, бо він багатирь,—на хабарь суддям гроші є... А он—стоїть Муса Фрейж із своєю ще й досі гарною жінкою. Він—так само значний комерсант: торгує шовком, як і більшина бейрутинців; та честолюбець із нього не абиякий. Як пихато несе він оце зараз на грудях декільки османьських орденів, наділених йому од султана! Правда, всі знають, що ті ордени позаробляла йому його жінка, бо вона охоче, за згодою чоловіка, ділила своє кохання з кожним-кожним-кожним бейрутським вâлієм (губернатором). Та на ордені це не виписано, і всі тепер поважають Фрейжа,—всіх завист бере, як поглянуть на ті ознаки султанської ласки, що висять у нього на грудях... Далі, онде, видко трошки пригорблену постать Саліма Шхâде, драгомана російського консульства. Селяни з Лівану ненавидять Саліма і проклинають за його хабарництво і перекручують його ймення із „Салім“ (мирний) на „залім“, де корінь *злм* каже про „кривду“; та що кому до селянської ненависти!—всі добрі люди Саліма знають, і всі щиро поважають, і всі бояться його, бо він має право сказати: „Le consulat de Russie—c'est moi... Адже консул ні слова не знає арабського, і весь—у руках Са-

лімових, і не дурно хтось із бейрутян сказав: „В россійському консульстві справжній консул і *монсул* і геть усе—то не хто, як Шхаде“... А до кого там отак привітно осміхається оце зараз Салім? О, то теж один із непослідніх бейрутських православних „вельмож“: він довго був торгував живими людьми, хоч і не рабинями, збив собі з того чесного промислу чималенькі гроші, і тепер він один з найперших людей у Бейруті. Кажуть, що він цього літа хоче, в спілці з другими „вельможами“, завести рулетку в Айн-Сòвфарі на Лівані, де люблять літувати багатші бейрутинці; лихі язики торочать, що разом з рулеткою він заведе й потайний мініятюрний публичний домочок, в якому будуть не тільки дівчата, ба й молоді хлопці, за-для любителів... Ось до нього підходить іще один значний „вельможа“: колись він був кухарем, потім...

Але нема часу казати далі, бо он, дивіть, увійшов до салі шейх-Жяммель із дочками.

Жяммелеві дочки не виблискують своїм убранням: воно на них доволі простеньке. Тільки ж це костюм европейський, а не изâр, бо Гедіїсі пощастило вмовити Жяммеля, щоб він передяг дочок на европейський лад. Що до самого шейха-Жяммеля, то він ніяк у світі не згодився скинути з себе свою гірняцьку одіж і пішов на „бàлльо“ в такім самім старосвіцькім гірськім костюмі, в якім приїхав.

Увійшовши з дочками до залі й попавшись у самий вир густої людської юрби, де не видко було жаднісінького знайомого обличчя, шейх-Жяммель, мало не запàморочений, протовпився з дочками швидче до стіни, до дивану, де й нашукав собі порожні місця. Як посідали вони втрох, шейх-Жяммель обдивився навкруги пильніш,—і погляд йому похмарнів тай зробився аж тривожний. Всі дами, які пурхали сюди й туди, були декольтовані, а це шейхові-Жяммелеві було не по знаку. За-для шіку всі балакали по-французьки, арабської мови було так що й не чути,—і на Жяммеля напала непевність, чи туди він попав, куди слід, чи в якусь сороміцьку господу. Із тих, кого він знав у Бейруті, нікогісінько тут не було.

— Аллâг!—вимовив він сам до себе.—Хтò вони—оці жінки й дівчата, які ходять із голими грудима?... Де я опинився?... В чесній господі, чи може...?—і він не доказав.

— Тату!—покірно завважила йому одна з дівчат:—в одній московській книжці намальовано баль, то й там я бачила такі самі вбрання.

Батько здвигнув плечима і процідив крізь зуби:

— Добре, побачимо, щò буде далі...

Заграли музики. Кавалери з дамами поставали до кадрілю. Вже й перші п'ять фіґур Жяммель оглядав з огидою. Коли ж надійшла шоста, коли кавалери пообнімали своїх дам і, притиснувши їх до себе, закрутилися по залі, шейх Жяммель підвівся і громовим голосом гукнув:

— Стійте, музики!...

Танець спинився. Всякий гомін разом ущух. Всі дивилися на незнайомого араба, що його очі метали искри; всі дивилися—і не розуміли, щò сталося.

— „О, Господи Боже!"—зачав Абу-Амін надхненно-проповідним голосом, що аж колотився з обурення:—„О, Господи Боже! за що Ти нас покинув!!... Буде тому трицять і сім год, як бачив я Бейрут в-останнє,—і був він тоді гòрод віри Христової. А тепер?.. Я не знаю, щò тепер із ним сталося!...

„Передше ваші матері, жінки й дочки ходили, закутуючи лице своє, щоб нічий погляд нечистий не впав на них. Тепер вони перед чужими людьми одгорнули запону не тільки од обличчя свого, ба й од грудей!... За моїх часів голі груди в жінки можна було побачити хиба тоді, як вона годувала грудима дитину...

„Чи ви не знаєте, що до замужньої жінки не сміє доторкнутися чужий чоловік ніколи-ніколи, а до дівчини—тоді тільки, як церква поблагословить їх зватися мужем і женою?! А що в вас оце зараз продіється? Що це за танець? Чоловік байдужно дивиться, як його напів-голу жінку привселюдно пригортає хтось другий! Батьки не стидаються, що їхні невинні дівчата падають в стидкі обійми кожному парубкові, і він перед старими людьми крутить їх по покою, мов одурілий з любострастия!...

„Де я? в чесній госпòді чи в домі гріха?!...

„Прокляття на єзуїтів, що навчили вас мерзоти вавилонської!... О, растлініє нравів! Йä, фасâд уль-ахлâк!"...

Гомерічний реґіт не дав Жяммелеві казати далі. Инші, як скажені, реготалися з того, що от, мовляв, на Жяммелеву думку,

отці-єзуїти навчили бейрутянок декольтуватися. Инші, знов, аж хапалися за живіт од слова „растліниє нравів“, „фасâд уль-ахлâк“, бо одно—що воно само собою архаічне, а друге—що Жяммель, пхаючи до своєї мови святі церковно-арабізми, вимовив оте слово страх як кумедно, пересадно гортанним емфатичним способом; в Бейруті швидче вже були б сказали: ф с ê д и л ь-х л я'. Треті знов реготалися з Жяммелевого „мужицького“ вбрання і з його манєр.

— Ходімо, дочки, звідси!—сказав Жяммèль до своїх дівчат.

Вони вийшли. А позаду їх заграли музики.

Прийшовши до Гедіїв батько зараз загадав дочкам іскинути з себе франжійські сукні, хоч вони були без декольтування, і сказав удягтися в изâри. Сукні він пошматував своїми міцними руками, на скількись шматків. Даремне Гедіїха хтіла була вмовляти Абу-Аміна, щоб він краще продав ті плаття, а не дер їх, бо вони коштують чимало,—Абу-Аміна переконати не можна було.

— Хай гине все марно! нехай ті ганчірки нікого не спокушають!...—похмуро одрубав Абу-Амін і зараз спитав у доктора Гедійє:

— Коли йде бараход до Яфи?

„Бараходом“ звуть палестинці пароплав, з россійського—„пароходъ“. Гедійє зрозумів Жяммеля, хоч у Бейруті звуть пароплав „бабор“, з французького „vapeur“.

— Котрий? австрійський?... Бо австрійським їхати найвигідніш,—сказав Гедійє.

— На австрійськім „бараході“ не поїду, бо й там, певне, єзуїти.

— Тривай! сьогодні неділя?... Е, то взавтра ввечері їде пароплав московський!

— То я взавтра й поїду.

І поїхав. Ніч була гаряча, а ясна—мов день. З пароплавного чардаку добре було видко і Бейрут на високім мису, і Ліванські гори вліворуч од нього, і в середині поміж ними—бейрутську затоку святого Юрия, куди й досі ходять московські про-

чани дивитися на камінь, що саме коло нього, повідають, святий Юрий убив страшного змія-людожерця. Під золотим потоком місячного світла гарний білокам'яний Бейрут здавався на своїй горі ще гарнішим. Знов же, кинувши очима на другий бік у ліворуч, не хтілося очей одірвати од моря й гір Ліванських. Найвищий з ліванських гірських верхів—Синнін, укритий вічним снігом, вирізувався на темноголубому небі, мов осяйна дорогоцінна гора із суцільного щирого срібла. Шейх-Жяммель, суворо поглядівши якусь часину на ті гори, на море, на Бейрут, огидливо проворкотів:

— Блуднице Вавилонська!...

Його очі з любою втіхою спинилися на россійському „бараході", де він сидів на чардаку. Тут було повно прочан з Россії і з України, що їхали на Яфу до Єрусалиму. Саме тоді один прочанський гурток щиро молився на ніч. „Мйа-ца-й-сина...", „царю небесний удушителю"...—благочестиво шопотів дехто, і Жяммель міг навіть розчути теє шопотіння. По-„москобійськи" він, очевидячки, нічогісінько не тямив, як що не брати до рахуби „Госбоді бомілюй", що часом співають по арабських церквах (вимовляючи на арабський лад „п" за „б"), коли туди прийдуть москобійські прочани. Та зараз Жяммелеві й не треба було нічогісінько розуміти: йому попросту була надзвичайна втіха—слухати незрозуміле релігійне шопотіння та дивитися на тую гарячу щирість, з якою „москобійський" гурток молився до Бога.

— Ах, мєрзавци-мужічйо!—загорлав на богомільців один з офіцерів пароплавної команди.—Хохли проклятиє, безпамятниє! Ви опять расположілісь у самаго прохода!!... Сєйчас мнє переходітє в другоє мєсто!

І офіцер,—зроду мабуть не хто, як одеський українець,—додав до своєї мови проти „безпамятних хохлів" найгіршу московську лайку.

Само собою бідний шейх-Жяммель не міг зрозуміти офіцерськоі лайки, виправленої проти богомільців; ба навіть і його дочки, виховані по-московськи в дівочому Бейт-жальському інститутові, второпали лиш одно—що в тій лайці згадується мати. Тим то ця пригода ані трохи не перебила шейхові його втіху: навпаки, він ще лучче втішився, бо офіцерського голосу прочани вслухалися заразісінько тай, не кажучи ані слівця супєречного,

швиденько попереходили молитися в другий куток на чардаку, далі од проходу. Все те живо нагадувало Жяммелеві його ідеал „залізної руки“,—і йому було любо.

„Бараход“ тихесенько, звольна, зачав одпливати. Шейх іще раз кинув погляд на Бейрут і подумав:

— Прощавай, дщи Вавилоня окаянная! Йа, фасѐд оль-ахляк!... О, растлініє нравів!...

А. Кримський.

Бейрут у Сирії.

19 февр. / 3 марта 1897 року.

***

Давно це було!... Тоді горе та лихо
Не снилися навіть у сні,
І сонечко сяло так весело, стиха,—
Здавалося, тілько мені
І тільки на мене дивилися з неба
Вечернії зорі в вікно...
Пройшло, наче сон, споминати б не треба,—
Давно це було, так давно!...
Я чув тоді пісню. Співала раз мати
В кінці проминулого марно життя,—
Що мусить, не бачивши щастя, вмірати
І кидати палко кохане дитя...
Спів лився то стиха, помалу,
То ширився бурхливо мов море...
І сльози, чистіші кришталю,
Топили гнітючеє горе...
Я слухав і млів, цілував її руки,
Здавалось—на небі, в раю був неначе...
То дивная пісня була... Її згуки
Запали глибоко у серце дитяче...
Давно це було, і давно все забуто,—
Недоля зосталась мені;
І певне гнітючеє лиха та пута
Лежатимуть в мене в трунї...
І пісню забув... Але райськії згуки
Ще й досі я чую собі на біду...
Блукаю по світу, терплю завше муки,
Шукаю ту пісню—й ніяк не знайду...

Іван Рулька.

Кулішеви твори і сільські читачі.

КІНЕЦЬ.

IV.

„Чорна рада, хроніка 1663 року“ малює нам боротьбу за гетьманську булаву між двома претендентами: Брюховецьким та Сомком, боротьбу, в якій подужав Брюховецький, а Сомко втратив під катовою сокирою голову. В епілозі до московського тексту сього роману [1]) автор сам поясняє, що він своєю книгою „желалъ выставить во всей выразительности олицетворенной исторіи причины политическаго ничтожества Малороссіи и каждому колеблющемуся уму доказать... нравственную необходимость сліянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ“. Відповідно до зазначеної мети автор трохи прибільшив чорного з одного боку і трохи зменшив його з другого. Звичайно, що Брюховецького не дуже то зробиш чорнішим, ніж він справді був; дак за те Сомка змалював Куліш таким героєм, лицарем без плями й докору, яким він ніколи не був. Запорожців, міщанство, поспільство малює автор тільки темними фарбами; тільки такі лицарі, як Сомко й Шрам, є оборонцями порядку й громадськости.

У всій цій мішанині особ і суперечних інтересів, змальованій у романі, мої сільські читачі хоч помалу-малу й доходили ладу, та поглядами часом різнили. Тільки про Брюховецького всі були однієї думки.

„Брюховецький Іванець був погань: він із січових козаків поробив хижих вовків,—вони розоряли крамниці, обдирали багатих міщан і мужиків, таких же хрещених, як і сами“,—пише Уляна К.—„Брюховецький—пагубник людським душам“,—харак-

---

[1]) „Русская Бесѣда“, 1858, I, 145.

теризує його друга молодиця, Маруся П. (скінчила школу, багато читала). Неприхильно озиваються за його й инші читачі.

Але ще більше неприхильні вони до полигача Брюховецького—Гвинтовки. „Гвинтовка вдавав із себе вельможного пана. Він мені дуже не до вподоби. Не до вподоби те, шо він із своєї жінки так викомарює, та ще при людях. Хоч вона ляшка, а все її жаль. Він би міг її до козацьких звичаїв зробить прихильною, а то з усього видно, шо він з неї тілько знущався“ (Уляна К.).—„Гвинтовка найпаскудніший за свій звірський характер бузувірський. Він заслужує собачої чести. Найзліша я на його за його жінку, да й за його ко всім лицемірство. Скверний, паскудний злодіяка“ (Маруся П.).—Так обурюються на Гвинтовку жінки за його знущання з жінки; але мужчина на се не звернув уваги; каже тільки: „Гвинтовка поганий був чоловік: черні не любив і тільки гарбав собі“ (Петро К.).

Суперечник Брюховецького Яким Сомко має в автора велику ласку: на сю постать поначіплював Куліш усяких гарних прикмет,—через те мабуть це й є найменше жива постать, якась мов деревляна. Тим то вона й не зробила враження на сільських читачів. Маруся П. говорить про його, просто перелічуючи його гарні прикмети: „Сомко козак гарний і розумний і правдивий, не помилявся він нігде словом“.—Ульяна К. вагається—щò їй сказати про Сомка: „Сомко, здається, був гарний чоловік, тілько шо йому так не пощастило“. Певна річ, що Сомкова байдужість до Лесі не могла зробити моїх читачок до його прихильними. Але не зовсім сподобався він і читачеві, Петрові К.: „Сомко був чоловік гарний, та панство наблюдав“. Оте „панство“ Сомкове певне й робить читачів з народу байдужними до цієї постаті.

Мабуть найбільше симпатичний авторові старий Шрам. У читачів погляди на його не однакові. „Шрам дуже був гарний чоловік; йому хотілось, шоб на Вкраїні було мирно і шоб один роспорядитель був, се б то гетьман“ (Уляна К.).—„Шрам дуже гарний чоловік, любив дуже Вкраїну і хотів усім добра, як добрий батько дітям, а то ще й більше, як він і сам казав. Дуже гарний чоловік старий казарлюга“ (Маруся П.).—Але Петро К., той, що не вподобав Сомка за його панство, неприхильний і до Сомкового оборонця: „Шрам був чоловік поганий: тілько величав своє козацтво, а то всі дурні“.

Петра ж Шрамченка він хвалить: „Був чоловік добрий, не казав—ось я тілько, а то все ніщо,—він того не любив“. Прихильна до Шрамченка й Маруся П.: „Чоловік гарний і козак справний і серцем добрий,—у батька вдався“.

Цікаво, що всі ці читачі характеризують людей більше з погляду їх особистої моральности і особистої симпатичности, а мотивів політичних та громадських чути мало. Така нахильність моїх сільських читачів дає їм змогу хвалити не тільки Сомка, Кирила Тура, Шрама, але й Череваня з Череванихою. Ось їх погляди на цю панську сем'ю: „Черевань був теж гарний чоловік, а його Череваниха трохи мені не сподобалась через те, шо полізла вгору, почала там шось із сном, шо який у неї буде зять із сонцем та з місяцем, а Леся теж туди полізла,—аж воно не так склалося, як ждалося: виходило бути гетьманшою, аж не втрапила і полковницею“ (Уляна К.).—„Черевань тож гарний, простий чоловік, смирний і добрий. Череваниха вже не така: ця і розумна і трохи горда і різва,—можно сказати, шо козацька жінка, а не абиякого макухи. Леся тож гарна дівчина і розумна“ (Маруся П.).—Цікаво, що й Петро К. не помітив ніякої нахильности до панства ні в матері, ні в дочки: „Черевань теж чоловік бойкий і Череваниха, і Леся, дочка їх“. Видимо—добродушність і гостелюбність Череванева поперед усього стояла в читачів перед очима, і вони не помітили, що як громадський діяч він—ні до чого.

Та за всіх найбільше припав до серця моїм читачам Кирило Тур. Сей у Куліша ласки великої не має: він уже й тоді не прихилявся до запорозьких братчиків. Т'алеж *як письменника* його не могла не захопити принадна спокуса змалювати одну з тих колорітних постатей, які з'уміли блищати виразними фарбами навіть на багатому всіма колірами пишному фоні козацько-польської завірюхи. І коли Кулішеві-історикові, Кулішеві-заступникові свого класу Кирило Тур і був антипатичний, то Кулішеві-повістяреві це була найулюбленіша, найпринадніша постать на ввесь роман. Тим то й вийшов він у його мабуть найкраще за всіх у книзі; тим то й читачі мої з щирим запалом хвалять його: „Кирило Тур був дуже гарний парубок“,—каже Уляна К.—„К. Тур був чоловік добрий серцем і козак душею“,—говорить і Петро К.—Найщиріша до його Маруся П.: „Кирило Тур мені дуже по-

добається: найлуччий мені за всіх, описаних у цій книжці. За всі його обороти він мені сподобавсь. Дуже шанує свої звичаї, каже завсігди правду і теж не жалав людям худа. А шо Лесю вкрав, так він не винний тому, шо серце вподобало її. І бився ж він за неї, як чесний і добрий козак, робив усе по совісті і як довг велить".—Цікаво одначе, що ніхто чомусь не помітив його великодушного заміру зостатися в тюрмі замісто засудженого на смерть Сомка.

Більше громадських думок у словах моїх читачів там, де вони говорять про тодішні порядки. Взагалі погляди на минулий лад неприхильні: „Порядки були тоді дуже погані через те, шо тоді не всі були рівні і один на одного рив: козаки не любили мужиків, а мужики козаків через те, шо вмісті воюють, а здобич тільки козаки беруть, і за те більш один на одного й спротививсь і вийшло ка-зна-що" (Петро К.).

Широко говорить про се Маруся П.: „Порядки були тоді негарні через те, шо між цими порядками не було ніякого ладу: всяк шо хотів, то те й робив, і багатьом хотілося буть старшими. І то ще б нічого, та було багато таких, які привикли за прежні годи воювання наживатися чужим добром, то і не хотілося добувати трудом кусок хліба, то вони й каламутили проміж людом, шо як то їм уперед гарно жилося. Іще через те негарно, шо в ціх порядках не було ніякої кріпости: хто хотів, той і гетьманував (sic!), і старшоводив, і нікого йому не страшно було. А повстали ці непорядки од таких людей, як би і Брюховецький, шо в його розуму не було ні стілки, і не бажав він добра українському людові, а бажав тілко собі слави і добував тілко її, а шо людові горе, то про те йому байдуже. І багато їх було таких—аби собі. Такі то і каламутили між людьми і од того були всякі непорядки. Були тоді пани і мужики, тілко жилося їм тоді не дуже гаразд того, шо пан ставав на мужика, а мужик на пана. Всім їм жилося тоді не дуже мудро, бо враждуючи один на другого, були один другому враги. При теперішніх порядках лучче стало жить людям: кожному своє, не боїться мужик пана і пан не однімає у мужика нічого, кожен має право сказать, шо це моє, а це твоє, а тоді якось не так було. Хоть і були кой які права, та і то якісь вони не кріпкі, шо запорожці кричали на міщан, а міщане на мужиків, і все прекісняли один другого, і

все у їх була сама гризня. Та ще, здається, й через те були такі негарні порядки, шо мабуть царь і вищі началства не дуже вникали в їх,—тим воно і було таке безладдє. Запорожці народ нічого собі: як би в їх гетьмани були гарні, шоб стояли за правду і волю, то і запорожці були б дуже гарні люде, а то ті зводили їх із ума. Міщане і мужики споганились через таких наставників, як Брюховецький. Московські бояре—нічого я на їх не можу сказать ні худого, ні доброго".

Як видно з цього, Куліш досяг своєї мети, що поставив її собі, пишучи „Чорну раду". Може бути, досяг більше, ніж навіть хотів...

Найприхильніша до тодішніх порядків Уляна К. Треба одначе тут зауважити, що чоловік її—спершу робітник, потім десятник на шахтах—землі не має і обоє вони хліба не роблять. Вона пише: „Порядки були тоді, мені здається, гарні через те, шо тоді хоч який значний козак, але він не гордував і самою послідніщою людиною. В цій книжці, тут розсуждають люде, шо нащо такі порядки, шо як який сотник, чи хорунжий, чи осаул прийде до гетьмана і просе, шоб полозволив занять займанщину, то йому дозволяє гетьман займать стілько йому треба. Вже ж, як він заслужив у військові—там чи полковником, чи там осаулом, чи чим иншим, то вже йому більше поваги і од гетьмана. Гетьман йому за те дає займанщину, як би яку награду. Тілько ж, звісно, гетьман не заставля, шоб котрий займе займанщину, шоб він обіжав людей, своїх сусід-хліборобів. В цих порядках дещо є негарне: негарне те, шо декотрі з селян—не схоче робить і йде на Січ жить, а там його приймають, він там п'є день-у-день і баламуте січових козаків, шо „давайте так робить, шоб не було багатих і бідних, шоб були усі рівні"; його послухає два-три, потім і підуть колотить, а відтіль і по селах піде те ж саме, а людям-селянам того і треба: і пошнуть колотиться, шо „це непорядки, шо од нас є багатші, шо он, кажуть, у багатого люде роблять, а він не робе і шо він за осінь не об'ореться". Вже ж, як він той багатий займа собі лани, то вже він і не без грошей, і як шо він із війни прийшов і грошей приніс, то він же не з селян їх пограбував. Як тепер у нас є пани, так і тоді були пани; але тоді хоть і були пани-козаки, то на його дивились не так, як на пана, а так, як на багатого чоловіка, котрий може пособлять

біднішим, і ці багаті не гордували ніким. Були тоді і такі пани-мужики пишні, як і тепер є пани. Наприклад, Гвантовка. І ще мені до вподоби те, шо у запорожців із молоду він б'ється за рідний край і так, може, у якій пригоді; а як старий стане, то він іде у ченці. Перед там він п'є-гуляє, прощається з людьми, а як піде у ченці, то помолиться Богу за себе і за рідний край".

Як видно з ціх уваг політичний бік руху мої читачі зовсім якось проминули: вони цікавилися тільки або особистими прикметами героїв, або соціяльно-економічною справою.

Взагалі книга сподобалась читачам, хоч була їм і важкенька. Петро К. найбільше зважає на її мораль: „Книжка ця гарна тим, що тут росказано, як не треба робить, жадничать і хвалиться: ось ми, козаки, умієм воювать, а ви, мужики, тілько дома сидіть!". Видимо йому, мужикові, кривдою було козацьке гордування поспільством, і він не може забути цього козакам до кінця. А Маруся П. пише: „Книжка дуже гарна й занятна, дуже гарне в їй списане і кінець дуже гарний, тілько трудновато розбірать про ті свари, що в їй описано". Ще більше жаліється на труднації Уляна К.: „Книжку я не дуже розібрала, але вона мені сподобалась. Не второпаю, відкіль узявсь той Тетеря. І як воно, шо після Богдана: чи був, чи не було гетьмана? І запорожці січові якось не однакові: у їх були звичаї, шо у селян-козаків той гетьманує, а у січовиків—той".

Зо сказаного можна бачити, що книгу взагалі зрозуміли і нею цікавилися. Треба одначе сказати, що згадані читачі були найсвідоміші в українській історії мало не з усіх моїх сільських читачів. По вкраїнському теж багато читали, і се відбилося й на тій мові, якою вони понаписували свої рецензії. Та певна річ, що книга зацікавила б (а надто—коли б не сам чоловік, а хтось инший йому добре читав) і ширше коло читачів. Її охоче читали деякі поважні вже селяне, що цікавилися „старовиною" (Вони, опріче „Чорної Ради", подужали навіть не тільки „Черниговку" Костомарова, але й „Сагайдачного" Мордовця).

V.

З дрібних оповіданнів Кулішевих є ще дві речі історичного змісту, обидві з гайдамацьких часів: „Січові гости" та „Мартин Гак".

Перше—се переробка по вкраїнському записів старого польського пана Симона Закревського. [1]) Старий дід, колись надвірній козак князя Любомирського, згадує минуле. Куліш укладає йому в уста згадки Закревського, відмінивши тільки їх відповідно до світогляду й обставин життя українського козака. Дід росказує, який він нерозумний був замолоду, що служив вірно панам проти гайдамаків: „здавалося, куди яке добро чинимо, а ми тілько помагали загнуздувати наших братів“. Він оповідає про два походи проти гайдамацьких ватажків—Чуприни та Чортовуса. Оповідання написано цікаво, одначе зовсім добре зрозуміти його можуть тільки ті, що вже дещо про гайдамаків знають, бо автор не дає ніяких поясненнів тодішніх відносин. Тим то мої читачі й плуталися в цьому оповіданні і не дуже бралися його читати. Певне, як би додати до його передмовку про гайдамаків та пояснити деякі незрозумілі селянам слова (жовнір, рейтар, лементарь, дзиґарок і т. и.), то воно було б цікаве на селі.

Другого оповідання—„Мартин Гак“ я зовсім не давав сільським читачам, бо друковане воно було в закордонному та ще й старому виданні [2]) такому, що й купити його було не можна. Герой його, Мартин Гак,—то чоловік, що шукає правди. Не знайшов він її в панській службі, не знайшов у манастирі, не знайшов у гайдамацтві. Одначе про все це ми ледві довідуємося з слів оповідача, і автор не змалював не тільки псіхичного становища, а навіть і вчинків свого героя і ширше спинився тільки на гайдамацькому нападі на панський двір. Через те оповідання вийшло не цікаве, а сільським читачам воно певне буде й незрозуміле з тих же причин, що й „Січові гости“.

Третє оповідання Кулішеве теж притуляється до гайдамащини, хоч сюжет його взято з половини XIX-го віку, з сільського життя. Се—„Потомки українського гайдамацтва“ [3]). Автор

---

[1]) Московський переклад тих частин записів, які говорять про гайдамаків і на підставі яких написано оповідання, дав сам Куліш у „Запискахъ о Южной Руси“, II, 107.

[2]) Мета, 1863, том. I. Року 1904 львівська Видавнича Спілка передрукувала його в одній з своїх книжок: „Українські оповідання“ П. Куліша.

[3]) Спершу Куліш написав його по московському,—дивись „Потомки заднѣпровскихъ гайдамакъ“ у IV-му томі його „Повѣстей“, а потім переказав по вкраїнському (в „Правді“ 1868, №№ 1—4).

історію кохання знайомого йому парубка з'язує з переказом про гайдамаку. Не міг я давати сієї речі своїм сільським читачам через те ж, що й „Мартина Гака", та певна річ, що його і зрозуміють, і читатимуть на селі.

З минулого життя нашого й оповідання „Орися"—граціозна ідилія, одна з перлин українського письменства. Її залюбки читають дівчата й жінки. На жаль у мене не збереглося ні одної сільської рецензії на неї, і через те я дозволю тут собі покористуватися з чужої праці, позичивши рецензію з книги „Что читать народу?"

У передмові до вкраїнського відділу цієї книги д-ка Х. Д. Алчевська говорить: „Кто же этотъ читатель изъ народа, требующій украинскую книгу? Прежде всего мы укажемъ на деревню, говорящую на этомъ языкѣ, а затѣмъ вглядимся в городскія народныя массы. Само собою разумѣется, что большинство этихъ горожанъ позабыло родной языкъ, родную хату, обычаи. Но среди грамотной молодежи, побывавшей въ школѣ, познакомившейся хотя-бы по учебникамъ съ прошлымъ своей родины, ознакомившейся со сборникомъ стиховъ родного поэта, видавшей украинскій театръ съ его талантливыми представителями, явилось самосознаніе и любовь къ родному языку, къ родной пѣснѣ, вытѣсненной въ городѣ „жестокими романсами", солдатской и фабричной пѣсней. Молодежь эта не стыдится „народной рѣчи" и съ теплотой вспоминаетъ о родной деревнѣ" [1]).

З такою группою дорослих і більше або менше розвинених дівчат авторки покажчика й читали у Харькові вкраїнські книжки. „Орисю" вислухано з великою цікавістю і ось що написала про неї (по вкраїнському) одна з дівчат:

„Прочитала оце як то книжку одного сочинителя Куліша (це, бачите, його хвамилія). Та й таки добре він пише. Мені тільки в первий раз прийшлося читати його сочиненіе, а сочинив він про одну дівчину Орисю. Ну й розмалював же він її дівочу красу! Чи таки вправду є такі дівчата на світі, як ота Орися, чи може вже так тільки намалював, щоб було до ладу, шо вона

---

[1]) Что читать народу? Критическій указатель книгъ для народнаго и дѣтскаго чтенія. Томъ третій. Москва, 1906, бік 47-й.

таки з лучистим сонцем і звѣздами рівня, та ще гнучка та висока, як тая тополя. Це вже мабуть у ціх, що пишуть, у всіх такий звичай—трошки прималювати більш того, що було. А як він батька описав, це, бачите, сотника стараго, Таволгу. Це він добре зробив, він тут дає понімати усім батькам, як треба за дітьми турбуватися, а то у нас тепер такі батьки стали, що не вспіє його жінки ще могила просохнути, він уже жениться і не дивиться, що у нього діти, а сам старий пугач. Більше всього мені понаравилось, як вони на возі сиділи всі в квітках, а сонечко їх зустрічало своїми лучами, та як пахло в полі свіжою та зеленою пашею, шо наше коні (вони таки не люди)—і то так і рвуться швидче де лучче, а що ж нам, людям,—ми ж таки трошки більше знаєм. Боже, як читали про те місто, де протекає річка Трубайло під Туровою кручею, так наче б то полинула туди хоч на одну хвилиночку подивитися, як там любо та мило; коли читаєш, так і то серце неначе голуб б'ється в тебе, хоче вилетіти і полинути далеко-далеко, аж до Трубайла, або ще куди-небудь... Як би я уміла змалювати картини, то я б же це в картині передала: і зелений луг, і річку, і каміння, і воду, що так блищить на сонці.“ [1]).

У сій інтересній рецензії цікаво те, як *городянку* вразив опис природи (справді гарний у автора),—звичайно селяне нудяться, читаючи або слухаючи такі описи.

З инших Кулішевих оповіданнів „Гордовиту пару“ читають більше дівчата (вони звичайно люблять читати „жалібне“, а хлопці більше „смішне“). „Дівоче серце“ читачі розуміють мало. Се певне через те, що про ті факти з життя інтелігенції, які зачепив в оповіданні автор, *для сільського читача* треба говорити більше, а то багато дечого зостається йому в оповіданні незрозумілого. Та й не пощастило авторові зробити читачам симпатичною зрадливу Оленку.

Зовсім не зрозуміли селяне „Про злодія у селі Гаківниці“. Се оповідання прочитала д-ка М. Загірня гурткові чоловіків і жінок. Початок їм не був зрозумілий, а потім їх страшенно вра-

---

[1]) Что читать народу? III, 478.

зила фраза, зовсім невинна: „Байдуже нам, хуторянам, про церкву“.

— Хиба як хуторянам, то вже й до церкви не треба ходити?— обурювалися слухачі.—А хиба їм і говіти не треба?—і таке инше.

Одна фраза відразу здискредитувала книжку. Але ще гірше вийшло з самим „злодієм“. Спершу з його оповіді сміялися, потроху лаяли його за крадіжку. Але як почули, що злодій забагатів, що йому пощастило, то, на превелике диво, почулися такі розмови:

— Бач, і не ловлять його!

— Та він же Богу молився, як ішов!

— Ото ж Бог йому й пособляв, шо він молився.

— Правду кажуть, шо без Бога ні до порога.

— А вже ж у всякому ділі треба Богові молитись.

Сем'ї злодієвій, що спиняла його, не спочували, а як злодій піймався біля церкви, казали:

— Он бач, не помолився Богові,—і піймався...

— Бач, і на ікони в церкві не дивився,—так йому Бог і дав.

Не знаю, чи за-для „етнографичної правди“ напутив автор свого злодія молитися перед злодійствами, чи за-для чого иншого, тільки ж наші слухачі вимізкували з того—фарисейську мораль.

Саме такий погляд на сю річ стрів я в одного малого (років десятьох), але розумного хлопця. Ось що він сказав, прочитавши книжку:

— То йому спершу гарно йшло: як піде, вкраде—і не піймають, а як пішов церкву обкрадати, так не схотів Богу молитися, каже: я тепер уже й сам,—та й піймався.

— Та хиба ж йому Бог пособляв красти?

— Хто й зна... Мабуть пособляв...

Річ, як бачите, цікава. Як би перевірити—чи й по инших селах так будуть говорити. Коли так,—тоді се річ важна за-для характеристики народнього світогляду.

Що до „Сірої кобили“, то я тут говоритиму про неї як про Кулішеву річ, бо все показує, що вона коли не цілком, то на три чверті—його праця.

В оповіданні сьому росказується, як чоловік хотів зрубати дерево, що стояло над Сулою, та боявся, щоб дуб не впав у

річку. Він прив'язав до його кобилу, щоб вона не дала йому падати, але дерево загуло з кручі та й кобилу за собою потягло.

Сюжет цей поширений серед фольклору у всяких народів. У збірці турецьких анекдотів про Наср-Еддіна є таке оповідання:

„Одного разу Ходжа пішов рубати дрова в гори, в місці дуже кручуватому. Він назначив дерево та й каже до себе: „Як би мені зрубати се дерево, то инчих уже не треба було б рубати".—Він починає зараз рубати дерево, прив'язавши до його свого осла, та й спускає його просто з кручі. Осел падає та й розбивається на шматки. Побачивши це Ходжа, журиться, вертається в село і приходить додому. Господиня не бачить осла. „Що з ним сталося?"—„Ой лишенько, жінко моя,—каже Ходжа,—я бачив, як він просто йшов до своєї зірки, а потім щò з ним сталося,—того вже не бачив" [1]).

Той самий сюжет знаходимо в де-яких західно-сербських оповіданнях [2]), але в українському фольклорі ми маємо надрукованим тільки один дуже далекий і попсований варіянт сього оповідання, оповіщений у Афанасьєва [3]),—ліпшого не було записано. Та вже й з того матеріялу, який маємо, видко, що оповідання про сіру кобилу від инших народів перейшло й до нас, хоч і не було дуже поширене серед народу, бо тоді б досі записаний був просто з народніх уст хоч один добрий варіянт його. Куліш у „Хаті", в передмові до „Сірої кобили", каже, що він се оповідання знайшов між паперами якогось сільського панича, що нишком собі писав усякі жарти і вмер, нікому їх не показавши. Коли це не містіфікація, підхожа до тієї, яку Куліш зробив у „За-

---

[1]) Sottisier des Nasr-Eddin Hodja, bouffon de Tamerlan, suivi d'autres faceties turques, traduits sur les manuscrits inédits. Bruxelles, Gay et Doucé, 1878, XII, 314. Докладніше про цей сюжет—у розвідці М. Драгоманова (Кузьмичевського): „Турецкіе анекдоты въ украинской народной словесности" (Кіевская Старина, 1886, II, 220). Там показано й усі варіянти.

[2]) Narodne satirično-zanimljive podrugaćice. Scupio ih po Boki Kotarskoj, Crnogori, Dalmaciji, a najviše po Hercegovini, Vuk vitez Vrćević. U Dubrovniku. 1883, 13—14, 120—121: Vezao bukvu za magarca i Seljak, drva i magara.

[3]) А. Н. Афанасьевъ. Народныя русскія сказки. Изд. третье, подъ ред. А. Е. Грузинскаго. Москва, 1897. Томъ второй, 424, № 249, m.

пискахъ о Южной Руси“ що до Шевченкової „Наймички“, то певне Куліш добре переробив се оповідання, бо на йому знати Кулішеву руку. Мабуть воно просто було так, що Кулішеві попався запис народнього анекдоту, а він його поширив і зробив з його маленьке оповідання.

Таким робом що до сюжету,—се оповідання можна вважати за народнє. Що до форми—вона народня в високій мірі; такий майстер, як Куліш, хотівши сказати по мужицькому, говорив так, що мови його не відрізниш од мови справжнього мужика.

І не вважаючи на це все, оповідання не подобається сільським читачам. Скільки я ні пробував сам читати або давати його до читання на селі,—ніколи воно не подобалось.

Я пам'ятаю, як я, ще хлопцем років 14, схотів дещо прочитати одній селянській сем'ї, де я часто бував, і обібрав на початок саме „Сіру кобилу“. Я сподівався величезного сміху—такого, який викликала ся річ серед нас, міського школярства. І дуже я здивувався, як побачив, що мої слухачі ледві-ледві всміхнулися—ті самі слухачі, що потім страшенно реготалися, слухаючи деякі комічні народні казки. Почавши потім, бувши вже народнім учителем, давати селянам до читання „Сіру кобилу“, я скоро побачив, що її ніхто не бере. Почав допитуватись через віщо і нарешті допитавсь.

Кільки хлопців брали сю книжку і читали дома голосно, але батьки їх трохи з хати не повигонили і звеліли ніколи не приносити таких книжок. Книжка втратила кредит, і ніхто не став її брати. А річ була в тім, що в сьому оповіданні напхано багато всяких лайок: „сучий син“, „чорт його й бачив“, „біс його батькові“, „матері його чорт“, „чортяка під кручею“, „чортове гайвороння“ та инш. Наші селяне, звісно, лаються часом ще й далеко гірше, але—росердившись, а в звичайній розмові, в звичайному оповіданні лайок не вживають, чорта силкуються не називати і т. и. А потім—про книжку вони думають, що там мусить бути щось гарне написане, і зовсім не хочуть знаходити в їй лайку.

— Геть мені з хати з цією книжкою!—кричала мати на одного хлопця.—Що це за книжка, ще все чорти та чорти? Мало я їх чула й так,—він ще з книжки буде мені вичитувати їх!

Почувши таке, я позамазував у книжці геть усі чисто лайки. Її трохи згодом почали брати, але не дуже. Бо тут була ще

й друга причина. У книжці описано мужика таким дурнем, що не може зрозуміти, що зрубане дерево, падаючи з кручі в річку, потягне за собою й прив'язану до його кобилу. Се й ображує сільських читачів, бо вони бачуть тут глум саме з мужика як мужика. Так саме, як я вже писав попереду, [1]) їм з тієї ж самої причини не сподобались: „Купований розум" Квітчин, Стороженкове „Не в добрий час" та „На панському обіді" д. Кирпатого.

Треба думати, що, переробляючи народній анекдот, Куліш трохи переборщив: за-для комізму натулив багато лайок і не подбав про те, щоб посміх з дурного хазяїна сірої кобили не здавався посміхом з мужика взагалі [2]).

З инших Кулішевих переробок діти залюбки читають „Півпівника", казку, позичену з еспанського письменства. Ще дужче читають і діти, й дорослі переробку з „Тисячі й однієї ночі", казку „Циган". Переробку зроблено так гарно, що трудно пізнати, що це не вкраїнська річ. Вона цілком нагадує ті гарні варіянти народніх оповіданнів з сюжетом, позиченим у якого иншого народа, але так гарно перероблєним, що тільки науковий дослід може довести, що це позичений, а не свій сюжет. Отак добре вмів з'українити сюжет і Куліш, і через те його „Цигана" залюбки читають по селах і щиро сміються.

Переклад-переробку з Авербаха „Товкач" зробив Куліш дуже просто, і оповідання певне буде зрозуміле сільським читачам, а сама постать нещасливого Олекси Товкача мабуть їм сподобається. Та я його не давав читати на селі з тієї ж причини, що й „Мартина Гака" та „Потомків українського гайдамацтва" [3]).

З популярних історичних праць Кулішевих давав я читати „Хмельнищину" моїм сільським читачам була вона тяжкою. Мона суха. У автора був багатий матеріял до малювання широких і вражаю-

---

[1]) Б. Вільхівський, Українська книжка на селі (Зоря, 1892, 136, 116).

[2]) Книжку одначе друковано багато разів і по багато примірників, і контрафактних виданнів було ще більше, ніж звичайних. Се показує що в книжки є своя публіка. Та тільки це не селяне-мужики. Се городське школярство і взагалі письменний городянин, що любить посміятися з мужика; по селах-же вона йде серед писарів, дяків і т. и.

[3]) „Товкач" уперше друкований у „Правді" 1868, №№ 29—30.

чих картин, що приковували б до себе увагу сільського читача, не звиклого до дуже абстрактного викладу, та автор з того матеріялу не покористувався. Він тільки переказує події та поясняє їх, а що подій ціх багато, то читачева думка мусить дуже напружуватися, щоб усе те вдержувати в голові. Мова—довгими періодами і в їй багато старих слів, сьогочасньому читачеві невідомих—робить читання ще тяжчим.

Ще більше нездатною до читання серед широких мас є „Виговщина“: вона ще сухша, погляди в їй московсько-державницькі, до того вона ще й не викінчена.

VI.

Як же Кулішева теорія, що твори тодішнього вкраїнського письменства є „созданіе духа народнаго“ виправдалась на його власних писаннях?

Що до форми,—виправдалась повною мірою—це зразу видко кожному, хто знає народню мову й спосіб народнього оповідання. Але що до змісту?

Де Куліш не проводить ніяких політичних чи громадських думок, а обмежується колом особистих почуваннів,—там його твори подобаються сільським читачам: згадаймо „Орисю“, „Гордовиту пару“, „Чумацькі діти“. Але скоро він вийшов з сього кола до ширшого,—зараз зазначається різнація в поглядах між автором і сільськими читачами.

У „Дівочому серці“, наприклад, оповідає Куліш, як у вдови Загірньої взято в салдати єдиного сина Гната, а його дівчина Оленка пішла слідком за ним у Петербург. Там вона випадком потрапила в людяну сем'ю петербурських українофилів, що приголубила її, вчила і т. и. Гнат тим часом пішов із своїм полком з Петербургу, а Оленка закохалась у родича своїх хазяїв молодого українофила Павла Піддубня та й пішла за його заміж. Як вернувся Гнат, йому сказано, що Оленка вмерла.

Автор силкується виправдати Оленку з ідейного погляду, а сільські читачі розуміли її вчинок так, що вона одкинулась од мужика та пішла за пана, бо, звичайно, за паном житиме в більших достатках.

Так саме різнація в поглядах між автором і сільськими читачами виявляється і в инших випадках. Ми вже бачили, що біль-

шість сих читачів дивиться, напр., на Голку, Сомка, Шрама, Кирила Тура не так, як автор. І варто тут зауважити, що й предки сьогочасніх селян не підтримали в боротьбі XVII віку прототипів Кулішевих персонажів—Немірича, Сомка, Шрама-Поповича. Але ще цікавішою здається мені справа з оповіданням „Про злодія у селі Гаківниці“.

Автор подає тут зразок розумного й людяного народнього суду. Громада довідалась, що чоловік злодіює: останнім його вчинком було те, що він обікрав церкву,—на цьому його й піймано. Замість щоб оддати винного на звичайний суд і пустити на каторгу, громада осудила його своїм судом: вибила його віжками від церковних дзвонів і накинула на його таку покуту: „Нехай три роки приймає до себе всякого подорожнього, страннього, нехай даремне всякого прочанина, й захожого і проїзджачого, контентує, і щоб ніхто, поки й живе на світі, инше його не звав ні на ймення, ні на прізвище, як злодій“. Цей присуд зробив із злодія чесного чоловіка і доброго громадянина.

Здавалося, що оповідання з таким сюжетом і так гарно росказане, як у Куліша, буде дуже зрозуміле і дуже до вподоби сільським читачам. А одначе вони, як ми вже бачили, просто плуталися в йому та виводили з його якусь фарисейську мораль!...

Ще цікавіше виходить із „Сірою кобилою“. Як уже казано, основа цього оповідання—народній анекдот. Що він позичений,—не має се тут ваги, бо сила найпопулярніших народніх анекдотів є також позичена. І належить цей анекдот до ціклу оповіданнів про дурних людей,—багато річей з сього ціклу в усяких варіяціях з давніх давен та й досі живе в устах у нашого народу, як то показують фольклорні збірки. Можна було через те сподіватися, що оповідання „Сіра кобила“ відповідатиме народньому смакові. І одначе ми бачимо, що воно ніяк не подобається сільським читачам: замісто посміху *з одного* дурного чоловіка вони побачили тут мотив соціяльний—посміх *з мужика взагалі*, з усіх мужиків. Не запомогла тут і надзвичайно гарна (що до мови) народня форма, бо авторові саме й не пощастило переняти той „дух народній“, що міг дати сьому анекдотові таку редакцію, яка дозволила сюжетові поширитися серед тих саме сільських людей, що не схотіли приняти редакції Кулішевої. І коли уважно глянути на оповідання, то зараз і видко через що так сталося:

народній анекдот про дурня так і змалював би нам просто дурного чоловіка, не зазначаючи гостро й виразно належности його до того чи иншого класу громадянства; Куліш же виразно змалював *типового мужика* і зробив його дурнем. Через те й виходить таке враження, ніби типовий мужик є взагалі дурнем [1]).

Не можна сказати, щоб усі ці непорозуміння між автором, що пише яко виразитель „народнього духа", і тим самим „народнім духом" залежали від того, що автор малює людей або висловлює думки, яким взагалі трудно спочувати. Навпаки! Беручи справу з боку морального, ідейного і не забуваючи історичних перспектив, ми можемо сказати, що і Голка, і Шрам та й Сомко—симпатичні нам люде; що навіть Оленці („Дівоче серце") є виправдання за зраду Гнатові і що ми добре розуміємо ті мотиви ідейного характеру, які автор уводить в історію її кохання до інтелігента Павла Піддубня. Цілком зрозумілий нам і злодій з села Гаківниці, а що до „Сірої кобили", то хоча це, на нашу думку, й груба карикатура, та все ж ми добре знаємо, що автор зовсім не має заміру виставити мужиків дурнями. Таким робом виходить, що Кулішеви твори, хоч мають і дуже добру народню форму, все ж є в далеко більшій мірі твори „духа інтелігенції", ніж „духа народнього", або—простіше сказавши—вони просто є продуктом індівідуальної творчости, і через те, що автор їх належав до інтелігенції, вони сталися більше зрозумілими інтелігенції, ніж народові.

Та й чи могло ж бути инакше? Чи може твір індівідуального автора зробитися твором духа народнього?

Відома річ, що народня поезія творилася часто під великими впливами від інтелігенції. Батьком легенд, що переказуються народніми устами, раз-у-раз буває друкований чи писаний текст; стара шкільна поезія дала багато матеріялу до наших колядок та й инших пісень; кобзарські думи були твором переважно інтелігентних гуртів; до деяких пісень можно з певністю показати

---

[1]) Я прохав би порівняти з цим те, яке враження зробили на читачів оповідання „Не в добрий час" Стороженка та „На панському обіді" д. Кирпатого, а також театральні вистави „По ревізії" д. Кропивницького та „Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка" Старицького,—див. про це в моїх розвідках: „Українська книжка на селі" („Зоря" 1892) та „Народній театр" („Літературно-науковий Вістник" 1900, кн. VII та IX).

друковані джерела навіть з XIX-го віку [1]) і т. и. Та ті ж самі досліди, які виказують уплив індівідуальної творчости на коллективну, показують і те, яким саме робом продукти сієї індівідуальної творчости могли зробитися коллективною духовною власністю.

Се робилося так, що твір індівідуального автора, мандруючи з уст в уста, перероблявся, відмінявся, утрачуючи всі ті риси індівідуальної творчости, які суперечили коллективному розумові і коллективному почуванню, і доповняючися всіми тими, які їх до того розуму й до того почування наближали. І тільки після того, як твір перебував цей процес до належної міри, він міцно вростав у народній ґрунт і надовго зберегався в народніх устах.

Чи відбули цей процес перетворювання писання відомих авторів—Шевченка, Куліша, Марка Вовчка? Ні, вони зосталися в таких редакціях, у яких опубліковано їх друком. А коли так, то вони неминуче й мусили зостатися творами індівідуальних авторів і ні в якому разі не могли бути і не є творами „духа народнього“.

Все, що для індівідуального автора можливо, се тільки, в більшій або меншій мірі, *наближатися* своїм твором до творів коллективної творчости. *У якій саме мірі* наближатися—се вже залежить, опріче таланту авторового, від того, скільки він знає народне життя, народній світогляд, народню мову і скільки йому близькі й дорогі народні інтереси, а також і від того, звісно,—наскільки все це виявляється в його безпосередно, а не як результат попереднього холодного обміркування.

На жаль у Куліша саме цієї безпосередности й було мало. Тим то його твори й не могли ближче підійти до справжніх творів „народнього духа“.

Та як би близько чи вони, чи твори инших українських авторів, напр. Шевченка чи Марка Вовчка, не підходили до їх,—все ж *їми самими* вони не були.

У такому розумінні, як казав Куліш, українська література не була та й не могла бути тим, чим була народові його коллективна творчість.

---

[1]) Див. дослід Драгоманова: „Українська пісня про волю селян“ (Розвідки, II, 25).

Але вона, ся література, зробила иншу річ: вона вернула масам їх інтелігенцію і показала чого треба вкраїнському народові, як нації, щоб виявити свої багаті духовні сили.

І з цього погляду вона вже справді є твором національного духу і хоч яка мала та вбога тепер є, але вона веде і приведе український народ до такого розцвіту його духовних сил, перед творами якого побліднуть найпишніші й найбагатчі квіти старої української народньої творчости.

У Київі, 1906, VI. 27.

Б. Грінченко.

---

* * *

Нависла ніч. Стоїть, понура,
Темніш сліпця, німіш од мура,
Без зірки в небі, без роси,
І тільки чуть—як виють пси...

Нависла смерть по-над містами.
Замерло все. Немов очами
Тремтячі жертви прикував
До місця велетень-удав.

А, гей, хто смілу душу має!
Гукни, озвись, бо загибає
У людях віра в кращий час,
В ясний той день, що йде до нас!

Гукни!... Бо пітьма стоголова
Боїться сміливого слова,
А нам ти віри надаси...
Але не чуть. Лиш виють пси!...

М. Чернявський.

ХУТОРЯНОЧКА.

Перед Тройцею з нашого села йшли баби говіти в Київ. До їх пристали я і ще другий парубок,—Василем звуть. Ну, йдемо день, ідемо другий; сонце було вже так, як у снідання. Зупиниться б, так як на те сонце припіка, ні вітру, ні холодку... шлях та рілля. Попойшли ще трохи. Аж ось починається жито, добре жито, далі долина, широка така. По підгір'ячку хутірець послався—хаток зо три, та в дереві, в дереві ввесь, тільки покрівлі й видно. Вище трохи—млин. У долині—луки, трава по пояс, а квіток—так і рябіють, метелики так і майорять. По середині—рудочка, верби, очерет поріс, осока. А далі туди—і по підгір'ю, і по долині гай і гай—пішов, як стіна. Та перепели, та жайворонки... щебетнява така!... та бжоли. По над шляхом теж пішли верби. Під вербами колодязь.

Тут ми й зупинились. Посідали—давай снідати. Снідаємо й дивимось, любуємось місцем: от де, кажемо, життя людям.

Коли це на луці де взялась дівчина; квітки рве, паха і на нас так позира та позира.

Ось баба Пріська:

— Та й пити ж, матінко!—Підвелась і гука:—Дівчино, винеси відерця нам!

Дівчина так швиденько травою-травою до хати, вхопила —несе. Баба й каже:

— От спасибі, доню... дай же я витягну.

А вона:—Я сама, я сама... я за людьми так скучила!...

Взяла ключ, тягне. І така—в керсетині в латаній, в платочку в старенькому, а гарненька така — брівки чорненькі, оченята карі, худенька...

Витягла й підносить, і так покірливо:

— Здорові пийте.

— Спасибі, доню, дай Боже здоров'ячка тобі!—дякує баба, а далі:—Як же тебе звуть, доню?

— Марина.

— Хай же тобі, Маринко, Господь пошле чоловічка доброго.

А баба Омельчиха:

— То ще поки пошле, а то ось і є він,—та й моргнула на Василя,—ось ми, каже, за хлопця за цього й візьмем її.

Дівчина почервоніла-почервоніла, та й очі в землю.

А Василь:

— У неї, мабуть, є й без мене... А є ж... хлопець?

Дівчина нічого. Потім так тихенько:

— Не-ма...—та з-під лоба зирк-зирк на Василя.

А баба Мудрачка:—Що то ті літа молоді!... свого требують,—подивилась на керсетину дівчини, на хатину, що й сіней нема, та:—хоч... і вбожество.

У дівчини й вуха почервоніли. Позирнула на латки на свої, та аж руками повела по їх, наче затулить хотіла. Баба Яковиха й каже:

— Нічого, правдонько, убожество—не опорок. Балощі, лінощі... ото опорок.

Дівчина так і ожила:

— А я... куди!... Я з тринадцяти літ у найми пішла... зараз же, як батько вмерли... Як же?... В матері окрім мене ще зосталось тройко: Настуся, царство небесне, вмерла торік, Парася й Миколка... і всі такі манісінькі, тільки я ото... Так мати мерщій до хазяїна мене, в село в одно. Та вже раді, як получу карбованця якого та їм дам. „Не знаю, кажуть було, куди й повернути його вперед: чи на соломку, чи на папку“... Так ото так мені лінуватися та балуватися було!....Та як не є в наймах, а я шість год без виходу прослужила в хазяїна в того, та й на сьомий хотів: ти, каже, й покірлива, ти й роботяща... Так я нанялась, щоб додому ближче, до другого — у хутір в один, та тільки це сю зіму й рощиталась, а то й у цього без виходу чотирі прослужила...

Та й осміхнулась, та так і обвела очима всіх: чи не здивується, мов, хто, чи не похвалить. Ніхто нічого їй. Тільки баба Пріська:

— А то, як ведеться, доню!—а далі:—ох, матінко, як же й плечі щемлять... така важка торбина.

А баба Яковиха:

— А мені, серденько, так паляниці намулили спину, так намулили...

Та й пішли: то чия торбина важча, то на скільки харчів стане у котрої, то як котра з дому виряжалась...

А дівчина:

— Так я аж десять год прослужила... Тепер знаю вже й на полі, й скрізь... і орю було, й воли пасу...—Та й поглянула на Василя. Василь нічого. Взяв постольці лагодити. Вона помовчала, та вп'ять:

— Знаю вже.. бувало й... плуг сама лагожу,—та й знов поглянула. Василь знов нічого. Вона на бабів—і баби нічого—про своє не перестають. Вона дивилась-дивилась, а далі одвернулась, та давай сльози втирати. Утира й сама собі:—і обзиваться не хотять... А ще й... „за хлопця візьмемо"... Узяли вже одні так... узяли раз,—та й заплакала.

— Та чого то ти, серденько?—обізвалась баба Омельчиха. Дівчина нічого.

— Та це й розсердилась, серденько?

А вона:—Та ні...

— А чого ж?...

— Та то... пригадала, як сватали одні... мене.

— Та що, та й як?

— Та так... тут як росказать...

— А ну ж, ну, правдонько моя, сядь та й роскажи.

Дівчина сіла, втерлась і так жалібно:

— Ото ж, не через що й... рощиталась я. На Різдво сю зіму хазяїн до дівчат пустив мене... там коло його. Я така рада. У квітки вбралась, у намисто, кожушанку наділа, стьожки почепила—пішла. Дівчата були на досвітках саме, і саме одна одній то квітки поправляли, то платки шовкові. Та такі веселі. Ось одна й каже: „А ну, котру сі мнясниці заміж оддамо". А друга: „Тебе, мабуть, бо недаром запитували в Пилипівку". А та їй: „А тебе й сватали перед Пилипівкою"—та „хіхі" обидві. Я й думаю: бач, їх і сватають уже, а ще ж вони й молоді які...—а їм так... год по вісімнадцять,—а як я ось, думаю... Мені вже...

двадцять третій!... а я й... не дівувала ще... Та вже так жалко стало мені, що й не знаю. Вони ж похихотіли та колядувати давай, а я одвернулась та сльози втираю. Заколядували у досвітчаної матері, пішли й у другі хати, а я... сльози душять, що б і робила, та аж до матері. Увійшла, поздоровкалась, сіла кінець столу, та й... не знаю, що казать, мовчу. Мати зсунулись з печі, дивляться на мене, осміхаються: „Таки й у мене, кажуть, нівроку дочечка... і вбралась гарненько, і сама доладненька". Як ножем у серце дали мені. „Доладненька,—кажу...—На що мені доладність та, як другі он... старостів сподіваються, а ви мене в наймах душите й досі!... Коли вже я у вас сподіваться буду, коли вже я служить перестану"... А й сама ж знаю: хиба ж вони винні, що треба служить?... Так... з досади. Та схилилась на стіл та вже плачу-плачу. Мати й собі в сльози: „Моя її голубочко, моє й серденько, хиба ж я тобі лиха бажаю... я й сама вже давно думаю про це, так що-ж"... А далі: „ну, не плач, серденько, не плач... що Бог уже дасть, добудем году, та хоч і рощитаєшся... мо' й справді дасть Бо' дома швидче трапляться люде". Я аж з місця схопилась, обняла матір і поцілувала, так уже мені радісно стало. А год випадав мені після Водохреща так... через тиждень. Як я дожидала його—Господи! Роблю було що, то не знаю й що, про рощот тільки й думаю. Раз несу їсти свиням, а там... радію-радію: „ось-ось уже не буду носить, не буду служить... як воно, думаю, тоді буде?... як воно, як ото людина не служить?"—думаю та й несу помийницю не в саж, а в курник... Діждала строку, підбігаю до хазяїна: „Тепер, кажу, спасибі Богу та й вам"! І рощитувать не хотів він мене... та й рощитав таки: оддав три карбованці, що ще не взяті були, та й подякував ще: „Спасибі ж тобі, каже, що служила вірно та чесно". Прибігаю додому та вже радію-радію: „Мамусю-мамусю, я вже не наймичка"! Та за троячку за ту, ще й до скрині побігла, там сім рублів було—наскладала: коли по п'ятачку, коли по гривеничку, що не оддам було матері—вхопила й ті сім рублів, носюсь, лічу... от думаю... аби люде трапились—буде за що весілля одбуть: оце мнясця буде купить, це хлібця, це горілочки...—буде. Та мати клопочуться: й того нема, й того нема, та й Парасю наняли вже, а я... байдуже. Шию на полу та тільки застугонить що на дворі, так і дивлюсь у вікно, чи не йдуть...

Та молю вже, молю Бога: „Господи, думаю, пошли“... Аж ось дивлюсь—їдуть, їдуть одного дня... та прямо до нас... Господи!... аж душно стало. Схопилась. Керсетину на себе, запинаюсь, чепурюсь, не знаю й як уже. Мати на печі лежали—у боку кололо—я до їх: „Мамусю, мамусю, їдуть“! Вони сторчголов з печі... стіл застилають, прибірають на лаві... Коли це одчиняються-одчиняються двері... Боже! Сідаю та трушусь-трушусь... Позирнула раз, другий... Молодий таким уже гарним здався, що й не знаю. Усики чорненькі, сам червоний, кожух розхрістаний: чумарку видно і пояс видно. Посідали. Про се, про те балакають і на мене дивляться, а я вже... Господи!... не знаю, куди глянуть, як той рот стулить, де ті руки діти... мну шитво, а серце одно: тьох-тьох... Коли це молодий: „Еге, душно в хаті... піти б у сіни ще“. Мати кив на мене: вийди мов. Я вступила в черевички, вийшла. Він за мною. Поставали в куточку. Він зараз сії-тії: чи є в хуторі хлопці, чи є досвітки. Я тут кажу, а там радію-радію: „це вже я хазяйкою буду, жінкою буду—Господи!... як же це воно?“ Та тільки що не засміюсь. Аж ось він кашлянув і пита: „А ти вже наготовилась заміж?“ „Уже“,—кажу. „А що ж є в тебе?“ „Одежа є, кажу, кожушанка, юпка сукняна, дві легких, скриня є“... „А ще що?“—пита. Мені в виски так і вдарило. „Що ж іще“?—кажу. А він: „А я чув, що ти служила все це, так уже ж заслужила, думаю?“ „Так я ж, кажу, так і так—не тільки на себе служила“. Він тоді: „Хм, мало, зовсім мало приданого“—та й посунув у хату. Там мати...яєчка б'ють їм, а вони... за шапки... поїхали...

— Хм, які ж вони...—каже баба Яковиха.

А дівчина так жалібно:

— І яєшеньки... не схотіли...

— Хм,—та й знов про своє.

А дівчина:

— Підождіть же, що далі було. Поїхали... Де б і ділась я... сумую... Як ось приїзжа прикажчик Селезньова. А Селезньов—пан такий, тисячу десятин арендує тут у другого пана. Оце все аренда його—й гаї, й луки. Он-де й живе він, Селезньов той.

Дівчина показала рукою на другий бік шляху. Там, далеченько, видно було якусь озію цеглову, клуні, ожереди...

— Так приїзжа прикажчик, наймає у тютюн мене, дає 35 до пущення до Пилипівчаного. Я аж зраділа ціні такій... „Год служила, думаю, та рублем тільки й більше, а це ж“... Згодилася. „Оцѐ ж, думаю, зароблю — коровку куплю, овечку... отоді!... побачять!“... А ту десяточку з скрині та мати просять: „Дай же хоч п'ятеричку...он і братік голий, і се й те“... А я: „Е, ні вже“... Та повернулась, та кожушанку справила другу... Так уже ж кожушанка хоч!... там така!—Дівчина аж повеселішала.—Там така... сивеньким суконцем покрита, чорним смушком обложена...Та до кожушанки, та й спідницю ще...Ну, й спідниця ж!... Голубенька, ще й з квіточками з червоненькими...—Осміхнулась та аж язичок показала.

— Прийшов той день, що й у тютюн заступать. Позбірались. Пішла работа, аж душно: то гної роскидаєм, то що. А пан,— звісно, пузатий та в'язи товсті... прийде та тут: „скорій, скорій“, а там: щип-щип мене, або: ляп-ляп долонею. А мені ж так гарно ото—як же? пан, та шуткує!... Як ось він до того, що... „поступай за горнишну до мене, там ти так і так... як баришня будеш“. „Господи, думаю, як же це воно: в кохті буду, в спідниці в довгій, чисте лице в мене буде... Невже це й я, як баришня, буду?—Господи! як же воно, як баришнею бути? що тоді хлопці казатимуть?... Отоді вони!“ Та так мені—так би й поцілувала пана... який же він добрий, думаю... Поступила на... на Благовіщення...—сказала та й удавилась, а в очах так і заблищали сльози, а далі:

— Поступила... аж воно... не те. Як не видно нікого, то він: „я тобі й того куплю, й на те наберу“, та й, та й... Господи, аж здумать соромно... А й жінка ж є, й діти є. Так я до матері днів через скільки. А вони: „цур йому, одійди од його“. Так я й... подякувала йому. Він нічого, тільки: „пам'ятай же!“ каже... Коли як раз. Через тиждень, чи що, чоловік бумажку приносить: „на суд, каже, на після завтрього в волость“. „Що це, об чім це?“—млієм з матір'ю. Діждала й післязавтрього того, пішла... та так мені страшно там, усе таке страшне... Мене й питають: „Ти покинула в пана“. Я—що тут: „покинула“, кажу та трушусь уся, трушусь... Як ось і читають мені: заплати ж мов 25 рублів... Селезньову... за те...—та й скривилась.

— Кричали ж ми, кричали з матір'ю,—нічого... оддавать треба, знов... у найми.

— Еге, пора рушать...—позіхнув хтось.

Почали влаштовуваться.

— Так ви вже й тікаєте?—каже дівчина, а далі аж з плачем:—Остило, так остило служить...—Помовчала та й знов:

— Ну що остило ж...—Потім так стиха:

— Поки... не наймалась, то...—та й почервоніла, взяла полу, мне. Далі:

— Як би... то й Парася б оддала... панові.

Ій ніхто нічого. Вона тоді:

— У мене й... кожушанка є... гарна... Сивеньким покрита... та аж дві.

Василь осміхнувся, потім глянув на хату без сіней та аж ніс зморщив.

А в неї сльози блищять...

Рушили ми. Дивилась-дивилась вона, та як ридне:

— Як без худоби, то й... марній так... Боже мій!... Де ж мені... взять її?

Так як через тиждень ми вп'ять прибули до хутірця до цього, з Київа йдучи. Посідали вп'ять. Я здумав про дівчину. Закортіло побачить. Дивлюсь—не видно. Я й кажу Василеві:

— Ходім до хати: мов, відерця попросимо. — Пішли. Не видно й там. Ми в хату. Там теж... бабуся сама лежить, стогне на полу.

— Дайте відерця.

— Піди найди, Миколко.

Дивимось: із запічка злазить хлопчик у лахмітті в якомусь.

Я й кажу;

— А де ж це... помішниця ваша?

Бабуся зітхнула так важко, та й нічого, а далі:

— А ви хиба знали її?

— Еге.

— Ну так... нема ж...—та й захлипала:

— Заміж, заміж оддала.

— Та як, та що?—питаємо.

А вона:

— Та так... приїхали: „гроші давай панові“! „Нема“. Так вони одежу... писать давай... А вона ж, бідненька: „рятуйте, рятуйте... о, придане ж моє, придане!... о, кожушанка сивенька!... спідничка голубенька!“. Билась-билась, та аж... у рудці опин... нилась.

Баба припала лицем до подушки, та як заголосить:

— О моя ж дитино-о, та моя й дочечко-о...та коли ж і сподіваться тебе... та з яким же ти зятем і прийдеш до мене?

Ми вийшли. Хлопчик показав могилу. Пішли ми... дивимось... Квітки кругом, вишеньки... сонечко сяє, пташки щебечуть, соловейко... А дівчина... не позирає вже з-під лоба.

Спокійного сну вам, карі оченята!...

А. Тесленко.

— —

РОЗДОРІЖЖЯ.

Похмуре небо хмари вкрили,
Ні зорь, ні місяця нема,—
Блукаєм ми в імлі за щастям,
Шляху шукаєм—все дарма...
Та ми не тратимо надії,
Не зупиняючись, йдемо,
Бадьоро дивимось на небо
Та ранку теплого ждемо.
Ми вірим: кращий час настане,
З-за хмари сонечко прогляне
І шлях осяє до мети,
Тоді забудемо страждання,
Покинем всі свої вагання,
Побачим враз, кудою йти.

П. Капельгородський.

Антін Менгер

і його соціяльно-політичні твори.

Кінець.

Нова наука про державу. Се найважніший твір Менґера, який коштував йому десятки літ студій. В нім хотів він „зібрати в суцільний образ практичні проекти соціялізму для переміни сучасної суспільности“, щоб таким чином „соціялістичний круг ідей, який ще ніколи не був поданий у такій повноті, вчинити близшим для пануючих та освічених класів у Німеччині та инших краях“ [1]). Се робить він з погляду не політичної економії, як инші сучасні теоретики соціялізму, а науки права, і його твір — се соціялістична система права. Теперішню державу називає Менґер *індивідуалістичною державою, державою власти,* якій протиставить *державу соціялістичну* або *народню державу праці* (der volkstümliche Arbeitsstaat). Нову науку про ту народню державу праці ділить автор на 4 частини: в першій дає загальні уваги про державу та право, в другій представляє орґанізацію економічного життя й розплоду в народній державі праці, в третій орґанізацію самої держави, а в четвертій перехід від сучасної держави до народньої держави праці.

Даючи образ майбутнього устрою громадянства, ледве чи можна остерегтися від закиду утопійности. Сей закид стрітив і Менґера,—з боку соціяльно-демократичних теоретиків. Прочуваючи його, Менґер іще в студії про „Право на цілий прибуток з праці“ заявляє, що „вважає такий образ досконалого стану громадянства не тільки зовсім науковим, але просто неминучим, коли соціялістичний рух хоч почасти мати досягти своєї мети. Ненаукова утопія була б тільки тоді, коли б представляти майбутню

---

[1]) Neue Staatslehre. Von Anton Menger. Iena 1903. Передмова. Стор. III і IV.

соціяльну сістему з того вихідного погляду, що, як установлено буде новий соціяльний лад, то люди поводитимуться зовсім иншими причинами, або що настане инший звязок між причиною й наслідком, як у нашім сучаснім устрою“ [1]). І тому, даючи образ народньої держави праці, „признає він тільки ті причини людської діяльности, що вже тепер панують, навязує всюди до традиційних поглядів про право та державу і рекомендує тільки ті способи політичної й соціяльної будови, які досі вживалися в історичній практиці“, [2]) хотячи тим способом оборонитися від закиду утопійности.

З тої причини відкидає Менґер анархізм, який, як звісно, вимагає такої переміни сучасного устрою, щоб власть і примусову державну орґанізацію заступило вільне сполучення вільних людей у спілки, далі вільне сполучення тих вільних спілок у вищі орґанізаційні типи і т. и. знизу вгору, відповідно до потреб людскости (отсей орґанізаційний принціп означається словом *анархія*, себто брак власти, безвластя), а приватну власність—спільна власність на всі способи продукції й консумції, з якої кожний мав би право користати по принціпу: кожному по його потребам, від кожного по його силам (отсей економічний принціп означується словом *комунізм*). Говорячи юридичною мовою Менґера, анархізм як-раз зриває на цілій лінії з дотеперішніми поглядами про право та державу, і тому юрист Менґер не може з ним примириться на стільки, щоб признати його основою майбутнього громадського устрою, але все-таки признає йому високу ідейну вартість. „Все-таки,—говорить він,—в тих крайніх таких теоріях єсть елемент правди. Наше нинішнє громадянство, опановане інтересами вузьких кругів, не може, очевидно, ніколи зректися вживання примусу в як найширшій мірі. Певне, також людскість не зможе ніколи зовсім обійтися без держави, її законодавства та її карної і примусової власти. Але, коли раз справді добро всіх стане метою наших соціяльних інституцій і народні маси дійдуть через те до вищого ступня розуміння й жертволюбивости, тоді можна буде полишити їх вільній діяльності багато більше, як ми, вічно ведені, можемо собі уявити в мріях“ [3]).

---

[1]) Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag, стор. 109—110.

[2]) Neue Staatslehre, стор. IV.

[3]) Neue Staatslehre, стор. 19.

І так Менґер уважає істновання держави й державного ладу неминучим для кожного народу, який переступив перші ступні культури. Але ті широкі рямці можна виповнити безконечно ріжнородним змістом. І Менґер піддає найперше основній критиці той зміст, яким заповнювано досі державні рами, виказуючи, що всі дотеперішні правні системи повстали в останній інстанції з відносин власти і тому раз-у-раз на меті мали вигоду малого числа могучих коштом широких народніх мас. Правні системи стародавніх віків, грецьке й римське право, а також феодальний устрій не таїлися навіть з сим: в стародавніх віках був правний інститут невільництва, а в середніх віках кріпацтва. А французька революція, під якої впливом укладається наше громадське життя й досі, не знесла того стану, тільки прикрила його, бо хоч знесла залежність народніх мас від поодиноких осіб і оснувала економічний лад на системі вільної умови, то з огляду на те, що та воля тільки на око істнує й при важніших умовах стоять супроти себе багаті й бідні, могучі й безсильні,—незаможні, хоча особисто й незалежні, як народній клас осталися в підданстві у багатих, як і давніше. Отся критика сучасних відносин, яка червоною ниткою проходить через усю працю Менґера, се найсильніша сторона його. Він безощадно розбиває ту одвічну брехню, з якою особисті й політичні інтереси поодиноких могучих осіб або кругів проголошено публічним добром і примушено народні маси для того „публічного добра“ жертвувати собою і своїми інтересами; коли навпаки те, що творить суть публічного добра: удержання життя і продовження роду—дві цілі, які спільні всім людям без огляду на ріжнородність людських змагань, через те мусять бути признані публічним добром—зіпхнуто в область приватного права, де незаможні виставлені на вічний визиск багатих.

Змінити сі відносини, проголосити публічним добром вдержання людського життя і продовження людського роду і повернути державну орґанізацію на службу власне сьому публічному добру—се мета, яка має бути здійснена в соціялістичній державі чи—як каже Менґер—в народній державі праці, до якої повинен довести визвольний рух народніх мас.

Теперішня індивідуалістична держава власти буде перетворена на народню державу праці через відповідну переміну інститутів сучасного приватного права на інститути публічного права.

Отсе основна, провідна думка Менґерової нової науки про державу. Як саме ті інститути сучасного приватного права мають бути перемінені, про се говорить Менґер в другій частині своєї праці.

І так насамперед треба перемінити *власність*. Менґер виказує, що сучасна приватна власність—се ледве тінь римського інституту власности, так її обмежено в інтересі пануючих та багатих. А тепер настав час перемінити її в інтересі незаможних народніх класів. Всі соціялістичні школи домагаються переваги для спільної власности, обмеження або повного знесення приватної власности: як комуністи, прихильники економічної рівности, так і соціялісти, які признають економічну нерівність,—і тим відмежується соціялізм та комунізм од широкої области самої соціяльної реформи, яка силкується поправити теперішні соціяльні відносини, задержуючи приватну власность в її теперішнім значінні.

На полі *річевого* права розріжняє Менґер три роди річей: 1) річі до споживання, 2) річі до вживання і 3) способи продукції. *Річі до споживання*—се ті, які можуть принести пожиток тільки або через повне знищення або бодай через значне зменшення своєї субстанції, як страва, одіж і т. д. Через те для тих річей повинна бути задержана теперішня приватна власність, тільки з де-якими незначними обмеженнями. *Річі до вживання*—се ті, які приносять чоловікові безпосередний пожиток без знищення або зменшення своєї субстанції і через те можуть бути вживані кількома особами або одночасно або одна по другій, як родинні домй, меблі, книги і т. и., а далі дороги, площі, парки, мости, пристані і т. и. Право власности на ті річі повинна мати держава, а поодинокі люди повинні діставати від держави право вживання тих річей. Нарешті, *способи продукції*—се поля, фабрики, сирові матеріяли, потрібні до продукції, і способи комунікації. Вони повинні бути спільною власністю.

Переводючи поділ випродукованих річей між членів громадянства можна придержуватись або суб'єктивної або об'єктивної системи. *Суб'єктивна система поділу* означає, що кожний член громадянства дістає все, що потрібно для заспокоєння його потреб; вона може бути або *самодіяльна*, коли кожний бере те, що потрібно до заспокоєння його потреб, без участи якогось вищого

авторитету, або *державна*, коли поділу доконує державна власть. *Об'єктивна система поділу* основується на праві на цілий прибуток з праці. Одначе вона може бути приложена тільки до людей, здібних до праці; для всіх инших (діти, старі, каліки, недужі і т. и.) треба б в такім разі утворити якийсь инший правний титул для забезпечення їм істновання. В Менґеровій народній державі праці поділ випродукованих річей між членів громадянства відбувався б на основі *суб'єктивної державної системи.*

Облігаційне право, якого найважнішу частку для народніх мас творить *право умови,* бо на нім опирається все матеріяльне істновання народніх мас, повинно бути в народній державі праці змінене в тім напрямі, щоб один член громадянства не міг бути підданий другому на підставі приватно-правної умови. Таким чином *умова найму* між поодинокими членами громадянства зовсім відпала б, а всі инші умови (купівля, заміна, кредит і т. и.) були б зведені до невеликої ваги.

Спадкове право мусить бути обмежене тільки на *річі до споживання,* та й то з численними обмеженнями, щоб запобігти накопиченню тих річей в одних руках.

Що до *родинного права*, до якого належить подружжя, відносини батьків до дітей, опікунство й кілька менше важних правних інститутів, то Менґер пропонує для народньої держави праці такі переміни.

Основою родинного життя буде *моногамічне подружжя* з правом розлуки з важних причин в напрямі протестантського подружного права. Вільну любов та инші такі форми родинного життя Менґер уважає невідповідними. Обов'язок чоловіка удержувати жінку, який істнує на підставі теперішнього сучасного права, зникне, бо жінка, як член громадянства, матиме самостійне право на істновання, одначе за те загальний обов'язок праці буде відноситися й до жінки.

Як у подружжі, так і в справі виховання дітей, народня держава праці покажеться на думку Менґера досить консервативною й заводитиме в сім напрямі тільки повільні зміни. Більшість соціялістів домагається, щоб виховання дітей відбувалося коштом держави. На сім становищі стоїть і Менґер, признаючи, що діти матимуть супроти держави самостійне право на істновання, одначе думає, що держава стягатиме собі ті кошти удержання й вихо-

вання дітей від батьків, або призначуючи їх до низшої категорії заспокоювання потреб, або збільшуючи їх обов'язок праці по-над загальну міру.

Далі Менґер проектує також ріжні постанови, щоб поліпшити становище нешлюбних матерей та їх дітей. Коли чоловік довів сторонню жінку до полового акту з собою насильством або хитрощами, тоді повинен бути покараний окрім хиба того випадку, коли б направив свій поступок, оженившися з нею, а жінці в кожнім разі прислугувало б таке саме право як розведеній без її вини, її ж дитині—право шлюбної дитини. Зрештою нешлюбна дитина, як і шлюбна, мала б супроти держави самостійне право на істновання, а кошти того права держава стягала б, як і для шлюбних дітей, від батька та матері, одначе від батька переважно,—тому, що він не поносив би особистих тягарів подружжя й удержання дитини, як шлюбний батько.

В зв'язку з отсими перемінами інститутів приватного права на інститути права публічного обговорює Менґер також карне право і карний та цівільний процес, зазначуючи, як перемінити їх треба в народній державі праці. Не входячи в подробиці, зазначу, що з цілого сучасного карного права значіння матимуть хиба постанови про проступки проти осіб та проти родинного права, а майже зовсім зникнуть постанови про проступки проти власности й держави. Зате треба буде утворити нові постанови про проступки проти обов'язку праці, який мусить бути тісно звязаний з правом на істновання. Відповідно до того зміняться також процесуальні форми.

Рівночасно з переміною інститутів приватного права в інститути публічного права мусіла б підлягти відповідній зміні також сама *організація держави.*

Тут найперше насувається питання, чи народня держава праці була б *монархією* чи *республікою.* Се, на думку Менґера, залежить від ріжних обставин, між ними у великій мірі й від характеру народу. Так, у народів романської раси, які звісні з свого революційного характеру, народня держава праці була б певне республікою, коли для народів германської раси Менґер допускає, що можна погодити суть народньої держави праці з монархічною формою, тільки під певними умовами. Незаможні народні класи мусіли б мати рішаючу власть на дворі монарха, в вій-

ську і в бюрократії, а також двірське життя мусіло б приняти багато простіший характер.

Власть у сучасній державі ділиться на законодатну й виконавчу; такий поділ задержує Менґер і для народньої держави праці. *Законодатна* власть була б у руках парламенту, зложеного з двох палат: *народньої*, до якої входили б посли на підставі вселюдного й рівного виборчого права усіх громадян держави без ріжниці полу, і *першої*, до якої входили б на підставі настанови або вибору найвищі урядники, заступники науки, вмілостей, літератури і т. и., так що народня палата представляла б волю й силу народу, а перша його знання й моготу. Крім того, треба б завести референдум, від якого повинно б залежати оповіщання війни. *Виконавча* власть ділиться в сучасній державі на судову й адміністративну; межі їх означує Менґер в загальних рисах так, що головна задача адміністративної власти переводити в життя цілі володарів держави, а судової—бути орґаном підданих для оборони їх інтересів. В народній державі праці отсі орґани виконавчої власти перемінилися б на орґани публічного ладу й орґани господарства; орґани публічного ладу сповняли б ту задачу, яку сповняє тепер власть судова й адміністративна, а орґани господарства мали б широке поле діяльности в господарськім житті держави, яке тоді було б не приватною, а публічною справою.

Яку роль відгравала б у народній державі праці *релігія?* Соціялісти, що найдалі йдуть, жадають повного скасування релігії, а в програмах сучасної соціяльної демократії міститься домагання розділу церкви від держави й признання релігії приватною справою. Отже Менґер признає справді, що в народній державі праці релігія стратить той рішаючий вплив, який має тепер, і що тоді запанує світогляд, опертий на науці, але все-таки держава не повинна ані офіціяльно касувати релігію, ані навіть уважати її тільки приватною справою. Останнє хоч би тому ні, що з огляду на дуже тісні межі приватної власности релігійні громади не мали б у такім випадку матеріяльних засобів на заспокоювання своїх релігійних потреб. Отже з огляду на те, що головна часть матеріяльних дібр буде власністю держави, вона повинна постачати релігійним громадам ті матеріяльні засоби.

Народню державу праці не захоплюватимуть ті ідеали, які захоплюють сучасну державу, себто змагання до могучости „рід-

ного краю“, що в дійсності зводиться до могучости володаря й його мілітарної сили, щоб нею можна було поконати всіх „внішніх“ і „внутрішніх“ ворогів. Ідеалом народньої держави праці може бути тільки досконалість думки, діл і почувань широких народніх мас та їх інтелектуальне, моральне й естетичне виховання. Відповідно до того, народня держава праці мусить зреорґанізувати публічну освіту й визволити науку від тих пут, які на неї накладає сучасний устрій. З публічної освіти треба б викинути ріжні перестаріли елементи, як науки стародавніх мов і т. и., які тільки традиція й інтереси сильних світу сього роблять складовими частками загальної освіти, і через те вчинити її приступною для широких народніх мас. А для науки, яка тепер ніде не має повної волі (напр., де сильна церков, а державна власть слаба, там наука супроти державної власти досить вільна, зате сліпо слухняна перед церквою, і навпаки: німецькі фільософи, напр., раз-у-раз були супроти церкви, яка в Німеччині вельми слаба, дуже вільнодумні, зате корилися низько перед державною властю)—треба б сотворити справжню свободу.

Перехід від сучасного устрою до народньої держави праці відбудеться, на думку Менґера, шляхом не соціяльної революції, а цілого ряду відповідних реформ, якими потроху, ступнево буде заведений соціялістичний лад. *Соціяльну революцію* відкидає Менґер не через те, щоб не нарушити святости сучасного правного ладу, який забороняє відбірати насильним способом добре набуті права, бо сильні світа сього ніколи не здержувалися й перед найбільшим насильством, коли се було їм потрібне,— а через те, що не вважає її відповідною до такої перебудови громадянства. „Заведення народньої держави праці вимагає повної переміни всеї діяльности всіх членів держави, отже кладе умовою моральне відродження людей, яке я навсправжки вважаю можливим, але яке в кожнім разі може бути тільки результатом довгого виховання народу. Нагла соціялістична революція не могла б осягнути своєї мети так само, як, напр., закон, що від тоді й тоді всі громадяне мають бути розумні й чесні“ [1]).

І так Менґер думає, що соціялістичний лад буде здійснений рядом відповідних реформ. Детального плану тих реформ він, оче-

---

[1]) Neue Staatslehre, стор. 306.

видно, не подає, тільки зазначає в загальних рисах той шлях, яким будуть посуватися ті реформи. Одною з найважніших реформ уважає він викуп усеї великої посілости (землі, фабрик, торговельних магазинів, капіталів і т. и.), який мав би бути переведений таким способом, що властителі її дістали б тільки таку ренту, яка потрібна на заспокоєння справжніх потреб їх і їх живого покоління. В викупленій так посілості можна б заводити соціялістичне господарство, побіч якого істнувало б ще приватне господарство в малій посілості. Дальші реформи мали б на меті розширювати що раз більше соціялістичне господарство, аж доки воно опанувало б усе господарське життя держави. Найперше соціялізм обнімав би поодинокі громади, далі що раз більші простори, аж в кінці цілу державу.

Ту громадську силу, що буде йти шляхом таких реформ, бачить Менґер у сучасній соціяльній демократії, „бо тільки заступники аристократичної військової держави й великого підприємства можуть уважати сучасну соціяльну демократію в Німеччині й инших культурних краях по своїй суті крайньою революційною партією; навпаки, історичний метод досліду показує її тільки середньою, що сильно на-ліво йде, партією, за якою аж анархізм являється властивим полем непримиренної революції“ [1]).

Нова наука про моральність. Давши в „Новій науці про державу соціялістичну“ систему права, дає Менґер в „Новій науці про моральність“ соціялістичну систему моральности. Як право служило досі тільки багатим і могучим, так і „філософія в своїм тисячелітнім розвитку передавала досі тільки погляди багатих і могучих на світ. Найбільше кидається в очі суперечність між високим і низьким на полі права й моральности; філософічна наука права й моральности представляє в дійсности з давних часів образ безмежної односторонности. Але й инші поля філософії: наука пізнання, метафізика, а навіть де-які частини природньої філософії стоять під сильним впливом тих великих суперечностей. Вибір проблем, обговорювання їх, важко зрозумілий стиль накладають на всю дотеперішню філософію ліберально-аристократичне

---

[1]) Neue Staatslehre, стор. 325.

тавро. Аж від повстання соціялізму в 19 в. сила й розуміння серед низших народніх класів так змоглися, що основання справді народньої філософії стало можливим і потрібним. В дійсності Сен-Сімон, Фуріє та їх школи побіч властивих економічних питань обговорювали також проблеми етики, філософії й теорії пізнання. Але давніший анґлійський і новіший німецький соціялізм обмежуються в своїй суті на обговоренні де-яких економічних питань, які навсправжки належать до найважніших елементів соціялістичного світогляду, але зовсім не вичерпують усього його змісту. І несправедливо називають той неповний та односторонній соціялізм науковим“ [1]).

І так Менґер хоче своєю наукою про моральність неначе заповнити ту прогалину новішого німецького соціялізму. Свою працю ділить він на три частини: в першій та другій дає—сказати б—статистичний образ морального стану громадянства й поодиноких осіб, а в третій говорить про способи полагодження сучасної моральности.

Кожна моральність,—каже Менґер,—чи походить від держави, церкви, публичної думки або инших факторів сили, приймає свободу людської волі й діяльности. Але ту людську свободу волі, на якій основується стільки правних, релігійних і суспільних інституцій, панування соціяльних обставин сили обертає скрізь в суперечність її, так що широкі народні маси по всіх краях правно й морально невільні і лише мало людей і вчинків, при яких загалом можна говорити про свободу волі. І так моральний той, хто пристосовує себе до соціяльних обставин сили, не моральний—хто опирається їм. А що соціяльні обставини сили зміняються, то з ними зміняється й моральність.

Установивши сей основний принціп, що моральність залежить од соціяльних обставин сили, Менґер дає в загальних рисах образ сучасної моральности. До найважніших соціяльних факторів сили, які в наших часах впливають на моральність, зачисляє він державний і правний лад, церкву, професії, партії і публичну думку і присвячує кожному з тих факторів окрему увагу. На грома-

---

[1]) Neue Sittenlehre. Von Anton Menger. Jena. 1905. Передмова. Стор. III—IV.

дянську моральність впливають також іще расові й національні прикмети.

Мораль громадянська і мораль одиниці підлягають ще й тепер в свідомості народів неоднаковими основними думками. Діяльність держави, церкви й инших установ оцінюють майже виключно з становища сили. Тут майже не ходить а ні про що инше, тільки про те, чи до історичних починів бралися з потрібними засобами. За те діяльність одиниць оцінюють ще й нині на підставі традиційних релігійних і філософічних систем моральности. Се очевидно майже смішна неконсеквенція, що великі історичні діла оцінюються куди лагідніше, як незначні вчинки одиниці серед обмеженої сфери її індивідуального істнування. Але та ріжниця є також випливом істнуючих соціяльних обставин сили. З огляду на те, що вся наша моральність є тільки відблиском істнуючого ладу, найвищі управителі держави й церкви, які через своє могуче становище та свій вплив на народне виховання впливають на погляди народніх мас, знайдуть по всяк час лагідну моральну оцінку. Ту саму появу бачимо на всіх ступнях істнуючого ладу від управителів держави й церкви аж до останнього зарібника. Що вище становище одиниці, то вільніше може вона розвивати свою діяльність відповідно до своїх інтересів, не потребуючи бояться морального осуду свого окруження. І що низше становище одиниці в єрархії сили і впливу, то більше посвячення й пожертвовання вимагають від неї. І так нема об'єктивних чеснот ані пороків, тільки все залежить від пристосовання, чи непристосовання до пануючих соціяльних обставин сили. Хто свою діяльність пристосовує до свого становища в цілім устрою і рівночасно вважає на становище инших, той робить чесно; в противнім випадку—нечесно.

Переходячи до поодиноких „чеснот“ і „пороків“, Менґер відкидає моральні обов'язки супроти себе і приймає моральні обов'язки тільки супроти других; окрему увагу звертає він на обов'язки супроти майбутніх поколінь, яким сучасна держава ніколи не зможе відповісти як слід.

Із „чеснот“ обговорює Менґер тільки *любов до ближнього*, якій не надає великої громадської ваги, і чистоту; з „пороків“— брехню, кривоприсягу, потяг до наживи і пиху,—виказуючи тісну залежність і одних, і других від обставин.

Одною з найважніших соціяльних появ на світі вважає Менґер *брехню,* яку ділить на публічну й приватну. *Публічну* брехню ділить далі на політичну, релігійну, наукову й артистичну. *Політична* брехня має дуже ріжнородні форми. Так, напр., в монархіях панує принціп, що монарх не може допуститися нічого злого. Так само проступки проти пошанування монарха й зазиви до ненависти й погорди проти правительства підпадають карі, хоч виступи, за які карають, були б зовсім оправдані. *Релігійна* брехня проявляється головно в тім, що вищі класи громадянства, хоч сами давно вже ні в що не вірять, накидають простому народові віру силою й карають за пропаґанду наукового світогляду. *Наукова* брехня проявляється в відносинах науки до церкви й держави. В давніших часах, коли церква мала в руках велику власть, наука не сміла торкати релігійних прав; тепер же церкви наука вже не боїться, але за те її правдомовність кінчиться дуже часто там, де зачинається державна власть. В кінці *приватна* брехня залежить почасти від публічно-правного, а почасти від приватно-правного ладу. Приклад: обов'язкова любов і пошана супроти царя, обов'язкові чемности супроти уряду, ті викрути, якими слабий бороніться проти сильного.

Всі моралісти приписують дуже велику моральну вагу тому людському почуванню, яке називаємо *совістю.* „А тим часом совість,—каже Менґер,—се дуже прозаїчна поява. З огляду на те, що чеснота рівнозначна з пристосованням до соціяльних обставин сили, а гріхи і злочини—з опором проти них, то совість може лиш означувати боязнь перед шкодливими наслідками такого опору. Тому всемогучий бог не міг би мати ні сліду людської совісти. Між людьми сила і совість знаходяться, очевидно, в відворотнім відношенні: що могутніше чиєсь становище, то менше він боятиметься соціяльних наслідків своїх учинків, менше кермуватиметься в своїй діяльності совістю“ [1]).

Говорячи про способи полагодження сучасної моральности, Менґер найперше обговорює дотеперішні змагання в сім напрямі, торкаючись трьох всесвітних релігій (буддізм, християнство, іслам), Канта і Ніцше, а далі вказує в загальних рисах на ті способи,

---

[1]) Neue Sittenlehre, стор. 14—15.

якими можна б поправити моральність в будуччині. Сюди зачисляє: народню освіту, демократизацію політичного й економічного ладу й орґанізацію публічної думки.

В моральнім розвитку північного культурного світа бачить Менґер три епохи: 1) часи народніх релігій у Греків, Римлян, Германців і Слав'ян, 2) часи християнства і 3) епоху соціялізму, яка тепер наближається і в якій „народня держава праці“ вжие вище вичислених способів, щоб підняти моральність і обернути її на службу загалові.

III.

І так Менґер поклав собі на меті уложити домагання соціялізму в систему права. Для тої мети послугувався він усіми соціялістичними школами, вибіраючи з них те, що його юридично вишколений розум уважав за найбільш практичне. Щоб десягти свого завдання, мусів він, очевидно, перестудіювати всю соціялістичну літературу. Першим випливом тих студій, сказати б, приготованням до головної праці, була його студія про „Право на цілий прибуток з праці“. Одначе за підставу своєї „народньої держави праці“ приймає він не право на цілий прибуток з праці, а право на істнування. І з того приводу можна б до нього мати претенсію, чому він не дав такого самого огляду тих соціялістичних шкіл, що беруть за підставу право на істнування, як се зробив із школами, що признають право на цілий прибуток з праці. Бо хоч основою своєї „народньої держави праці“ вважає він право на істнування, то в „Новій науці про державу“ такого огляду нема; є тільки вже готові практичні проекти. Треба ще завважити, що як „Право на цілий прибуток із праці“, так і „Нова наука про державу“ незвичайно цінні тим, що Менґер використав у них багатий матеріял, який дали йому численні соціялістичні школи, так що з того боку його праці будуть раз-у-раз цінним жерелом для дослідника соціялістичної літератури.

„Науковий соціялізм“ зачинався для Менґера не від Маркса-Енгельса, як се вчить соціяльно-демократична школа, а ще від Годвіка, і в теоріях Маркса не бачить він нічого нового, що давало б їм виключне право на назву „наукового соціялізму“. Навпаки, на його думку первовзір Маркса, Томпсон, стоїть куди вище

від Маркса. Се одна ріжниця між Менгером і соціяльно-демократичною школою. Дальша ріжниця та, що він, не признаючи теорій Маркса-Енгельса єдино „науковим соціялізмом“, не признає також марксістського матеріялістичного розуміння історії. В студії про „право на цілий прибуток з праці“ займає він просто протилежне становище, заявляючи, що „властивим ядром соціялізму треба вважати правно-філософічні елементи“ [1]), погляд, який опісля модифікує о стільки, що признає, що економічні питання належать навсправжки до найважніших елементів соціялістичного світогляду, але зовсім не вичерпують усього його змісту“ [2]). І так, на його думку, „релігія, держава й народнє господарство—се три первісні лади людської діяльности, які, коли взяти на увагу пересічно часи й народи, мають однакове значіння і в дійснім житті завжде впливають на себе взаїмно“ [3]).

Менґер був на самперед юристом і в тім лежить причина як його сили, так і його слабости. Знання права дало силу його критиці сучасного права, критиці, яка виказала, що сучасне право служить тільки багатим і сильним світа сього. Але він переціновував значіння права і се було причиною його односторонности при конструкції народньої держави праці. Вчений юрист не міг зрозуміти, що право являється тільки санкцією істнуючих відносин і з огляду на те, що відносини безупинно зміняються, воно стає тільки перешкодою для творчої сили громадянства, а також знаряддям до утиску в руках того, хто має слідити за виконанням його. І він висловлює надію, що „коли добро всіх стане справді метою наших соціяльних інституцій і народні маси будуть через те виховані до ліпшого розуміння й пожертвовання, тоді можна буде вільній їх діяльності полишити більше, як ми, вічно ведені, можемо собі уявити в сні“ [4]),— але рівночасно з тим в своїй „народній державі праці“ зовсім не лишає місця тій вільній діяльності, а все до найменших подробиць обставляє законом. Так що та його „народня держава праці“ з своїми законами на всі прояви людського життя, з своїм консерватизмом в сфері родинного права,

---

[1]) Das Recht auf den vollen Arbeitserfrag, стор. 39.
[2]) Neue Sittenlehre, Передмова, стор. IV.
[3]) Neue Staatslehre, стор. 288—289.
[4]) Neue staatslehre, стор. 19.

з своєю економічною нерівністю, якої Менгер не думає усувати, тільки зменшити, зовсім не відповідає тому, до чого прямує передова частина сучасного пролетаріяту.

Відвигаючи соціяльну революцію, Менґер думає перейти до соціялістичного устрою шляхом ступневих реформ і його ідеалом являється *соціяльна наука права*, якої задачею було б слідити за зміною фактичних обставин і робити з того виводи для постанов права на будуче, стараючись таким чином, щоб право завжде відповідало фактичним обставинам, і запобігаючи через те соціяльним катастрофам, які повстають з того, що право перестало відповідати фактичним обставинам [1]). Тут знов учений юрист не може бачити, що дотеперішній суспільний розвиток не дає для такої соціяльної науки права ніяких даних і що, як досі народні маси здобували собі кожну уступку важкою боротьбою, так нема виглядів, щоб і надалі було инакше. Законодавство служило і служитиме тільки до утиску трудящого люду і *визволення трудящого люду*,—як се сказано в статутах Інтернаціонала,—*може бути тільки ділом його власних рук*.

Михайло Лозинський.

---

[1]) Über die sozialen Aufgaben der Rechtswissenschaft. Wien und Leipzig. 1905, стор. 20—22.

ДОЧКА ЛІЛІТ.

АНАТОЛЯ ФРАНСА.

ІВАНОВІ ПСІШАРІ.

Я виїхав з Парижу звечера і всю довгу глуху ніч мені довелося пробути в куточку в вагоні. Шість нудних годин довелося мені чекати на станції Х., і тільки по обіді я знайшов селянського воза, що повинен був мене одвезти до Артизу. З обох боків над дорогою знімалися невисокі шпилі, і рівнина, яку я колись бачив, як вона всміхалася гарячому сонцеві, тепер була накрита білою сніговою габою, на якій де-не-де чорніла покручена виноградна лоза. Мій візник злехка підганяв свою шкапу, й ми їхали, обхоплені безмежною тишею, яку тільки инколи пронизували птахи своїми жалібними криками. Безкінечний сум обгортав мене, і я шепотів у душі молитву: „Боже мій, милосердний Боже, рятуй мене від роспачу й не дай мені зробити після стількох гріхів ще останній непрощенний гріх!“ І я побачив, як червоне матове сонце скотилося на обрій наче крівава жертва і, згадавши священну жертву на Голгофі, я почув, як у мене в душі з'явилася надія. Сніг іще деякий час скрипів під колесами. Нарешті візник показав мені батогом Артизську дзвіницю, що знімалася як тінь у червоній млі.

— Ага,—сказав він мені,—ви встанете коло пан-отцевого будинку. Ви знаєте тутешнього пан-отця?

— Я знаю його з дитинства. Це мій учитель.

— Чи він дуже вчений?

— Отець Сафрак, братіку, такий саме вчений, як і святого життя.

— Еге, кажуть... Але кажуть також і дещо инше.

— Що ж кажуть?

— Нехай говорять, що хочуть, а мені яке діло...

— Але щò ж таке?

— Та єсть такі люде, що вірять, ніби батюшка чарівник та що він насилає чари.

— Ото дурниця!

— Я, пане, не кажу нічого. Але, коли о. Сафрак не чарівник і не вміє ворожити,—на що ж він тоді книжки читає?

Віз зупинився перед будинком священника.

Я заплатив цьому дурному хлопцеві й пішов за наймичкою, яка привела мене в їдальню, де вже було поготовано вечеряти. О. Сафрак дуже відмінився за ті три роки, що я його не бачив. Його велика постать зігнулася. Він надзвичайно схуд; двоє проникливих очей блищало на худому обличчі. Ніс наче побільшав і звис над стиснутими губами. Я кинувся йому в обійми і скрикнув, ридаючи: „Батьку мій, тату мій! Я прийшов до вас, бо согрішив. Батьку мій, мій старий учителю, о ви, чиї глибокі таємничі знання лякали мій розум, і чиє батьківське серце заспокоювало мою душу,—ваш син над безоднею! О мій єдиний друже, обрятуйте мене, просвітіть мене, о мій єдиний світе!“

Він обняв мене й усміхнувся з тією особливою добрістю, яку виявляв до мене ще за моєї ранньої молодости і одступив на один ступінь, наче на те, щоб краще на мене роздивитися.

— Господь з нами,—сказав він, вітаючи мене так, як вітали в їхньому краї, бо о. Сафрак народився на березі Гаронни, в краю тих славетних вин, які здавалися мені емблемою його величної та благоуханної душі.

Після блискучого професорування на кафедрі філософії в Бордо, Пуатьє та в Парижу, він випросив собі як ласку цю вбогу парахвію в тому краї, де народився й де хотів умерти. Вже шість років, як він став священником в Артизі, сіючи з того часу в цьому глухому селі покірливу побожність та найвищу науку.

— Господь з нами, моя дитино!—сказав він ще раз.—Ваш лист, в якому ви перестерегали, що приїдете, дуже зворушив мене. Значить, ви справді не забули свого старого вчителя?

Я хотів кинутися йому до ніг, проказуючи: „Рятуйте мене! ря-т-туйте!“ Але він спинив мене ласкавим та в той же час і зважливим рухом.

— Арі,—сказав він мені,—завтра ви роскажете мені все, що маєте росказати. А тепер насамперед нагрійтеся. Потім ми повечеряємо, бо ви напевне і змерзли, й голодні.

Наймичка поставила на стіл миску з юшкою, з якої знімалася вгору запашна пара. Це була стара жінка; на волосся вона накинула чорну хустку, а на її поморщеному обличчі дивно єдналися колишня краса з бридкою старістю. Я був дуже зтурбований, але спокій святої оселі, виноградна лоза, що весело тріщала в грубі, біла скатертина, вино в склянках, гарячі страви—потроху сповняли спокоєм мою душу. Вечеряючи, я за малим не забув, що прийшов до цієї оселі, щоб проміняти мої гіркі муки на благодатну росу каяття. О. Сафрак нагадав давні часи, коли нас єднав колледж, де він читав виклади філософії.

— Арі,—сказав він мені,—ви були моїм найкращим учеником. Ваш бистрий розум завжде забігав поперед учителевої думки. За це я вас відразу полюбив. Я люблю у християнина сміливість. Віра не повинна бути боязькою, бо безвірря без краю зважливе. Церква тепер має тільки ягнят, а їй треба левів. Хто верне нам отців церкви та вчених, які обхоплювали своїм поглядом усі науки? Правда така саме, як сонце. Треба мати орлине око, щоб на неї дивитися.

— О, отче Сафраку! ви всі питання розглядали цим сміливим поглядом, який ніщо не могло засліпити. Я пам'ятаю, як ваші погляди лякали навіть тих ваших друзів, що схилялися перед святістю вашого життя. Ви не боялися нічого нового. Так, наприклад, ви думали, що єсть багато світів, на яких живуть живі істоти.

Очі в його заблищали.

— Що скажуть покірні духом, коли прочитають мою книжку? Під цим чудовим небом, Арі, в цьому краї, який Бог сотворив з особливою любов'ю, я думав та працював. Ви знаєте, що я тямлю мови: єврейську, арабську та перську, а також кільки наріччів Індії. Ви знаєте також, що я перевіз сюди багату бібліотеку з стародавніх рукописів. Я глибоко закопався у вивчення мов та легенд старого Сходу. Бог поможе, щоб ця велика праця не була безрезультатною. Я тільки що скінчив свою книгу „*про початок світу*“, що реставрує та підтримує святе письмо, про яке нечестива наука вже була певна, що його зруйнує. Арі, Бог милосердний призволив помирити віру з наукою.

Щоб досягти цього, я положив в основу таку думку. Біблія, натхненна святим духом, говорить нам тільки правду, але вона не говорить усієї правди. Та й як вона могла б обхопити всю правду, коли в неї єдина мета: познайомити нас із тим, що неминуче треба знати для вічного спасіння душі. За цією великою метою ніщо для неї не істнує. Її план такий саме простий, як і величний. Вона оповідає історію людського гріха та покути. Історію, що виложена повно, але і строго обмежено. Вона не торкається нічого такого, що могло б спокусити порожню цікавість. Не треба, щоб нечестива наука мала змогу тріумфувати з приводу мовчання божого. Час сказати: „Ні, Біблія не одурила нас, бо вона тільки не все сказала.“ Ось та правда, яку я виголошую. За поміччю геології, доісторичної археології, східних космогоній, пам'ятників сумерійських, легенд Халдейських та вавилонських, а також старих легенд, що збереглися в Гаммуді, я констатував істнування перед'адамитів, про яких натхненний автор Буття не говорить нічого з тієї простої причини, що їхнє істнування не торкається спасення душі Адамових дітей. Навіть більше: пильні досліди над першими розділами Буття довели мені, що було два сотворіння світу, одно за одним, розділених цілими віками, з яких останнє це тільки акт сотворення землі Адамові та його потомкам...

Він спинився на хвилинку і говорив далі низьким голосом з побожною повагою.

— Я, Марціял Сафрак, недостойний пастирь, доктор теології, що як дитина підлягаю авторитетові нашої святої матері-церкви,— я глибоко переконаний і запевняю з дозволу найсвятішого папи та його собору, що Адам, сотворений в Божий образ і подобу, мав двох жінок і з їх Ева—друга.

Ці дивні речі потроху заставляли мене забувати про себе і збуджували в мене цікавість. Я був трохи розчарований, коли отець Сафрак, спершися на стіл, сказав:

— Одначе досить про це. Може, ви колись прочитаєте мою книжку, і вона вам це вияснить. Я повинен був, з обов'язку слухатися, послати цю працю Найсвятішому і просити в його благословення. Мій рукопис тепер у епископстві і я що хвилини дожидаю відповіді,—яка, думаю, буде прихильна. Дитино моя, покуштуйте цих грибів з нашого лісу та вина, що виростає з

нашої землі, і скажіть, хиба цей край не друга обітованна земля й хиба перша не була тільки прообразом її та вістуном?

З цього часу розмова стала більше інтимною і торкалася наших спільних згадок.

— Еге, дитино моя, ви були моїм улюбленим учеником,— сказав мені отець Сафрак.—Господь дозволяє давати перевагу, коли це справедливо. Я відразу побачив у вас те, що робило вас гарною людиною та християнином. Це не значить, що ви не мали великих вад. Ви були непостійні, хитливі, дуже лехко помилялися. Пристрасті, поки що непомітні, зростали у вас у душі. Я любив вас за повсякчасні ваші турботи, як любив другого свого ученика за цілком протилежні риси. Я поважав Поля Ерві за тверду непохитність його розуму та серця.

Почувши це ім'я, я почервонів, зблід, ледве здержався, щоб не крикнути, і коли хотів відповідати—я не міг говорити. О. Сафрак, здається, не помітив нічого.

— Коли не помиляюся, це був ваш найкращий приятель,— додав він.—Ви й потім були в таких саме близьких відносинах,— правда? Я знаю, що він вибрав кар'єру дипломата і що йому пророковано блискучу будуччину. Я бажав би, щоб його з часом покликано до папського престолу. Ви маєте в йому вірного та щирого друга.

— Батьку мій,—через силу відповів я.—Завтра я роскажу вам про Поля Ерві і ще про одну людину.

Отець Сафрак стиснув мені руку. Ми розійшлися й я пішов у ту світлицю, шо була для мене приготована. Коли я заснув на ліжкові, що пахло лавандою, мені приснилося, що я ще дитина і, стоячи навколішках в каплиці колледжу, любую білих ясних жінок, що стоять на криласі; коли це відразу голос із хмари заговорив наді мною: „Арі, ти думаєш, що любиш їх у Бозі, але справді ти Бога любиш у їх.“

Прокинувшися вранці, я побачив біля свого ліжка отця Сафрака.

— Арі,—сказав він мені,—ходіть слухати службу божу, яку я правитиму на честь вашого приїзду. Після причастя я могтиму вислухати те, що ви хотіли мені сказати.

Невеличку церкву в Артизі збудовано було в романському стилі, який в XII-му в. ще панував у Аквитанії. Її реставро-

вано двадцять тому років і прибудовано до неї дзвіницю, якої не було в попередньому плані. Але вона була вбога і через те зосталася такою саме простенькою, як і попереду була. Я силкувався по змозі прислухатися до тих молитов, що говорив священик, а після служби ми вкупі вернулися додому. Поснідавши хлібом та молоком, ми перейшли в світлицю О. Сафрака.

Присунувши стілець до каміну, над яким висіло розп'яття, він попросив мене сідати і, сівши поруч мене, показав мені, щоб я починав. На дворі йшов сніг. Я почав так:

— Десять тому років минуло, мій батьку, як я, вийшовши з-під вашого впливу, вступив у життя. Віра моя зосталася в мене, але чистота, на жаль, ні. Але я не буду втомляти вас оповіданнями про моє життя,—ви знаєте його,—ви мій духовний пастирь, єдиний суддя моєму сумлінню. А до того ж я хочу швидче перейти до тієї події, що відмінила все моє життя. Торік моя сім'я постановила мене одружити, і я охоче на це згодився. Дівчина, що повинна була моєю жінкою стати, мала всі ті гарні риси, які звичайно батьки вишукують. До того ж вона була гарна з себе й подобалася мені, через те, замість женитися з обрахунку, я одружувався з любови. Вона згодилася, й ми заручились. Здавалося, що спокій та щастя в моєму житті були забезпечені, коли я одібрав листа від Поля Ерві, де він сповіщав про те, що вернувся з Костантинополю і приїздить до Парижу, а також висловлював бажання побачитися зо мною. Я побіг до його й оповів йому про своє одружіння. Він щиро поздоровив мене.

— Радію з твого щастя, мій давній друже,—сказав він мені.

Я просив його бути моїм бояриним, і він охоче на це згодився. Весілля моє призначено було на 15 травня, а він мусів вернутися на свою посаду тільки з початку червня.

— От і чудово,—сказав я.—А ти?...

— О я!...—почав він говорити, всміхаючись радісно і в той же час сумно,—як усе одмінилося!... Я—божевільний... Одна жінка... Арі, я страшенно щасливий, але також і дуже нещасливий! Як назвати щастя, куплене злочинством? Я одурив свого щирого приятеля, я розбив йому життя... Я привіз звідти, з Костантинополю...

О. Сафрак перепинив мене:

— Сину мій, проминіть вчинки инших людей і не називайте іменнів.

Я обіцявся й говорив далі.

— Поль ледве встиг сказати останні слова, як у хату ввійшла жінка. Це була, звісно, вона; довгий блакитний пенюар показував, що вона дома. Я схарактеризую двома словами те дивне враження, яке вона на мене зробила. Мені стало моторошно. Вона була *не справжня*. Я знаю, який цей термін невиразний і як погано висловлює він мою думку. Але, може, дальше моє оповідання дасть вам змогу його зрозуміти. Справді, в виразі її золотих очей, що кидали иноді цілими снопами іскр, у таємничій лінії її уст, у кольорі її ніжної шкури—смаглявої, але в той же час і прозорої, в гармонійній грі ліній її тіла, в її легенькій ході, в її голих руках, за якими, здавалося, сховані невидимі крила, нарешті, у всій її палкій та мінливій істоті я почував щось чуже людській природі; щось таке, чого немає у звичайної жінки, такої, якою її сотворив жорстоко милосердний Господь, щоб вона була нашою подругою на цій землі вигнання. З тії хвилини, як я її побачив, одно почуття сповнило всю мою душу: це була огида до всього, що не було цією жінкою.

Побачивши її, Поль злехка насупився, але зараз же запанував над собою й примусив себе всміхнутися.

— Леіло, це мій найближчий друг.

Леіла відповіла:

— Я знаю добродія Арі.

Ці слова здивували мене, бо нам ніколи не доводилося бачитися, але ще більше дивним здався голос, яким їх було сказано. Як би кришталь міг думати, він би так заговорив.

— У мого друга Арі через шість тижнів весілля,—сказав Поль.

Почувши це, Леіла глянула на мене, й я виразно побачив, як її золоті очі сказали: *ні*.

Я пішов дуже стурбований, а мій приятель не просив мене зоставатися. Увесь день я блукав без мети по вулицях, з порожнім та осиротілим серцем. Над вечір я випадково опинився на бульварі перед крамницею з квітками і, згадавши свою молоду, зайшов купити їй гілку білого бузку. Я тільки що взяв її, коли це маленька рука вирвала її в мене, й я побачив Леілу,

що, сміючись, виходила. На їй була коротка сіра сукня, сірий жакет і невеличкий кругленький бриль. Я повинен признатися, що це убрання, яке одягають парижанки на вулицю, дивно не гармоніювало з її казковою красою й нагадувало маскарад. Одначе, побачивши її саме в цій одежі, я почув, що люблю її безмірно. Я хотів її догнати, але вона зникла між людьми та екипажами.

З цього часу все моє попереднє життя порвалося. Я був кілька разів у Поля, але не бачив Леіли. Він приймав мене ласкаво, але про неї не згадував. Нам ні про що було говорити один одному, і я смутний вертався від його. Нарешті одного разу лакей мені сказав: „Пана немає дома.—І додав:—Ви, може, хочете бачити пані?“ Я сказав: *добре*. О мій батьку! це слово, це маленьке слово! Ніякі кріваві сльози не зможуть його спокутувати!.. Я увійшов. Вона лежала в вітальні на канапі в жовтій, як золото, сукні, сховавши під неї ноги. Я побачив її... Але ні, я вже нічого не бачив. У горлі в мене відразу пересохло так, що я не міг говорити. Запах мирри та пахощі, що йшли від неї запалили в мені гарячі бажання, так наче я вдихнув відразу всі пахощі містичного сходу своїми тремтячими ніздрями. Ні, це таки не була справжня жінка, бо нічого людського в неї не видко було; на її обличчі не малювалося ніяке почуття, ні добре, ні зле, а тільки пожадливість плотська, але в той же час і божественна. Вона, мабуть, помітила який я збентежений, бо спитала голосом, що дзвенів чистіше, ніж лісовий струмок:

— Що вам?

Я упав їй до ніг і скрикнув, плачучи:

— Я божевільно люблю вас!

Тоді вона роскрила обійми і, обгортаючи мене поглядом своїх ясних очей, що вабили до себе, спитала:

Чого ж мені раніш про це не сказали?

О чудова хвилина! Я обнімав Леілу, що відкинулася до мене в обійми. І мені здавалося, що ми вкупі летимо на небо, що ми його все сповняємо собою. Я почував, що стаю рівний Богові і що в моїх грудях схована вся світова краса, вся гармонія природи, зорі, квітки, співучі ліси, ріки та глибокі моря. Ціла вічність увійшла в наш поцілунок...

Почувши останні слова, о Сафрак, що вже кілька хвилин слухав, видимо, нетерпляче, встав і, стоячи проти каміну та під-

нявши до колін рясу, щоб нагріти ноги, сказав мені суворо, мало не погордливо:

— Ви гидкий блюзнір і, замість того, щоб ненавидіти свій гріх, сповідаєтеся тільки через те, що вам любо похвалитися. Я більше не хочу вас слухати.

Коли я почув це, сльози линули мені з очей, і я почав його перепрошувати. Побачивши, що моя покірливість щира, він згодився, щоб я говорив далі, але з умовою, щоб я відносився неприхильно до того, що зо мною трапилось.

Я знов почав говорити, постановивши скоротити, яко мога, своє оповідання.

— Батьку мій, сумління мучило мене, коли я вертавсь од Леіли. Але другого дні вона сама прийшла до мене, й почалося життя, повне роскошів та муки. Я ревнував її до Поля, якого я одурив, і мучився жорстоко. Я думаю, що не може бути нічого гіршого за ревність, яка сповняє душу найгидчішими картинами. Леіла навіть не силкувалася збрехати, щоб мене заспокоїти. Взагалі, вона поводилася якось незрозуміло. Я пам'ятаю добре, з ким говорю, і через те не ображу шановного пастиря. Я скажу тільки, що Леілі наче цілком чуже було те кохання, яке вона заставляла мене переживати. Але вона влила в мою істоту всю отруту пожадливости. Я не міг жити без неї, я тремтів увесь, тільки думаючи про те, що міг би її втратити. У Леіли цілком не було того, що ми називаємо почуттям моральности. Але це не значить, що вона зла була або жорстока. Навпаки, вона була добра та жаліслива. Не можна було сказати, що вона не розумна, але вона мала розум инший, ніж маємо ми. Говорила вона мало й ніколи не відповідала на питання про її минуле. Вона не знала нічого з того, що ми знаємо. І навпаки, знала багато річей, які нам невідомі. Вона виросла на сході і знала всякі індуські та перські легенди, які оповідала одноманітним голосом, повним безкінечної ґрації. Слухаючи її оповіданнів про зорю світів, можна було подумати, що вона вже жила тоді, коли вони ще були молодими. Я сказав їй раз про це. Вона відповіла, всміхаючись:

— Це правда, я стара.

О. Сафрак, що все ще стояв перед каміном, нахилився до мене з виразом найпильнішої уваги.

— Говоріть далі,—сказав він.

— Кілька разів, батьку, я питав у Леіли, якої вона релігії. Вона відповідала, що ніякої і що віри їй зовсім нетреба, що її мати та сестри божі діти, хоча не з'єднані з ним ніяким культом. У неї на шиї був медальйон з червоною землею, про яку вона казала, що носить її побожно, з любови до матері.

Ледве я вимовив ці слова, як О. Сафрак блідий, увесь тремтячи, здавив мені руку й закричав над вухом:

— Вона правду сказала! Я знаю, знаю тепер, хто вона така. Арі, ваш інстинкт не одурив вас! Це не була жінка. Говоріть, говоріть, будьте ласкаві!

— Батьку мій, я вже майже скінчив. З любови до Леіли я зламав таїнство заручин, я одурив мого друга найближчого. Я образив Бога. Поль, довідавшись, що Леїла йому зрадила, трохи не збожеволів з одчаю. Він погрожував, що вб'є її, але вона відповіла йому ласкаво:

— Спробуйте, друже мій, я б хотіла вмерти, але не можу.

— Шість місяців вона була моєю; потім одного ранку вона сказала, що вертається до Персії і що я її більш не побачу. Я плакав, я ридав, я кричав: „Ви мене ніколи не кохали!“ А вона ласкаво відповідала:

— Правда, мій друже... Але всі ті жінки, що любили вас не більше за мене, не дали вам того, що я вам дала. Ви повинні бути мені вдячні. Прощайте!

Два дні я то кам'янів з горя, то божеволів. Потім, згадавши про спасіння душі, я кинувся до вас, мій отче. Очистіть, підтримайте, зміцніть моє серце! Я ще й досі люблю її!...

Я замовк. Отець Сафрак замислився, спершись головою на руки. Він перший заговорив:

— Ваше оповідання, моя дитино, показує, що моє велике знайдення правдиве. Ось що може захитати самовпевненість наших скептиків. Слухайте! Ми живемо тепер серед чудес, наче перші люде. Слухайте, слухайте! Я вже вам сказав, що Адам мав першу жінку, про яку в Библії не говориться нічого, але з якою знайомить нас Талмуд. Вона звалася Ліліт. Її сотворено не з ребра Адамового, а з червоної землі, з якої також і його самого сотворено. Вона не була тілом від його тіла. Вона покинула його з власної охоти. Він іще був невинний, коли вона, покинувши його, пішла в той край, в якому через безліч віків оселилися перси,

а тоді жили перед-адамити, прекрасніші та розумніші за людей. Вона не брала участи в грісі наших праотців і не осквернила себе первородним гріхом. І через те її не проклято так, як Еву з потомками. Вона не знає ні горя, ні смерти; у неї нема душі, якій треба спасіння, і вона не здатна до добра так саме, як і до зла. Все, що вона робить—ні гарне, ні погане. Її дочки, яких вона мала в таємничому одружінні, такі самі безсмертні, як і вона, й такі самі вільні в своїх думках та вчинках, бо їм нічого втрачати й нема чого вислужуватись перед Богом. І ось, сину мій, певні ознаки показують, що ця істота, яка вас спокусила, ця Леіла—це дочка Ліліт. Моліться, я завтра вас висповідаю. На хвилину він замовк, замислившись, потім, витягши з кишені папер, сказав:

— Цієї ночі, коли ми попрощалися, мені принесено прикрого листа, який запізнився через снігові замети. Перший вікарій сповіщає мене, що моя книжка засмутила найсвятішого папу та зопсувала йому радість страшного тижня. На його погляд у моєму творі повно зважливих занадто та нерозсудливих думок. Найсвятіший папа не може благословити такого шкодливого твору. Ось що мені пишуть. Але я розповім найсвятішому папі випадок з вами. Він доведе йому, що Ліліт істніє, і що я не вигадую.

Я попросив, щоб отець Сафрак вислухав мене ще хвилину.

— Батьку мій, Леіла, покидаючи мене, зоставила в мене кипарисовий лист, на якому кінцем стилю видряпано незрозумілі мені знаки. Ось цей амулет...

Отець Сафрак узяв тоненький листок, який я йому дав, і уважно до його придивився.

— Це написано перською мовою золотого віку,—сказав він,—і в перекладі значить:

Молитва Леіли, дочки Ліліт.

Господи, обіцяй мені смерть, щоб я могла зазнати життя. Господи! Дай мені докори сумління, щоб я знайшла радість. Господи! зроби мене такою, як Евині діти!

Перекл. з французької мови **Н. Г.**

Критично-філологічні уваги
про
ложки дьогтю в бочках меду.

I. Слова́ „воля“ й „вільний“ в якутській мові.

Всі знають, що Леся Українка—один з найкращих наших поетів. А що найбільше кидається в вічі кожному читачеві, дак це оріґінальність і нешаблонність її поетичних тем. І ото й тепер, недавнечко [1]), п-на Леся Українка помістила поему: „Одно слово“— знов на оріґінальну тему, а саме на ось-яку.

Політичний засланець, оселений серед якутів у Сібіру, гине з нудьги за волею. Прихильні якути—радніші йому чимсь пособити; допитуються, чого йому не стає; аж виходить, що в якутській мові нема слів: „воля“, „вільний“, „визволити“, або „випустити на волю“. І чужинець, поміраючи з неволі, каже:

...Я знаю: я від того
Вміраю, що у вас ніяк не зветься,
Хоч есть його без міри в вашім краю.
А те, від чого міг би я ожити,
Не зветься теж ніяк: немає слова!
Але й його самого в вас нема...
Якби було хоч слово, може б я
Ще й жив би з вами...

Правда, гарна тема? Правда, еффектне закінчення?

Та, на жаль, саме те, що дає найбільшу красу цій поемі, є фактична неправда. Гуртом кажучи, нема в світі такої мови, щоб у ній не було слів: „воля“, „вільний“, „визволяти“. А з осібна—про якутську мову треба завважити те саме, бо „воля“ і

---

[1]) В місячнику „Вільна Україна“ 1906, кн. 1—2, ст. 7—10.

„вільний“ буде по-якутськи б о с х ò [1]), а „визволити“, або „випустити на волю“—це буде по-якутському б о с х о л о [2]).

II. Яка мова в басків?

Д. Д-ко написав популярні „Оповідання з ірландської історії [3])“. Писано ті оповідання гарненько, цікаво,—і не тільки простий селянин, ба й середній інтеллігент може їх перечитати залюбки тай не без пуття, бо довідається звідси не тільки про ірландську історію, але й про багато инчих речей, які знати не завадить нікому. Та чи добре буде, коли він, укупі з путящими звістками засвоїть собі ще й оце, що сказано в д. Д-ка:

„Ірландці належать до кельтської раси, як бретонці на заході Франції *і баски в Іспанії*“ [4]).

Баски—зовсім окрема мова й раса, що не має *нічогісінько* спільного з кельтською.

Мабуть, не одному з наших читачів доводилося читати тую промову, яку Панург сказав по-баскськи в звіснім романі Рабле (в II книзі, в розд. 9-ім). Панургова промова—один із найстаріщих баскських текстів [5]).

III. Про назвище „Мала Русь“.

Поміж нашими часописами „Рідний Край“ виглядає так, що й найкраще. Навіть чужі люди, великоруси, похваляють „Рідний

---

[1]) Краще б сказати, що „вільний“—ото й є „босхó“; а вже звідти „воля“ (себто наче наш середній рід: „вільне“, „щось вільне“) так само зветься „босхó“. А в тім, можна звати по-якутському „волю“ і окремим самостійним іменням, додаючи до прикметника „босхо“ відповідний субстантівний суффікс.

[2]) Само собою розуміється, босхолó—це лиш глагольна тема, а не інфінітів, бо нашого інфінітіва в якутській мові нема (Інфінітіва немає ще й у багатьох инчих мовах, як от нема його в семітських,—приміром, в арабській,—та нема його і в тих балканських, де зостався сінтактичний вплив од давньої дакійської мови,—приміром, у мові болгарській, новогрецькій,—та ще в де-котрих инчих).

[3]) „Рідний Край“, 1906, ч. 7 і дальші.

[4]) „Р. Кр.“, ч. 7, ст. 7, стовпець 1-й.

[5]) Вперше надруковано тую книгу 1542-го року.

Край“ (Це мені доводилося чувати в Москві). І справді-таки: ця часопись ведеться не тілки в теплому народолюбному напрямку, ба й цікаво й жваво, і мені здається, що читач із простого народу має зовсім легко засвоїти собі ті ідеї і ту науку, яку подає йому „Рідний Край“. Тим гірше буває глядіти, що „Рідний Край“ часом може росповсюднювати й популярізувати поміж селянами грубу *неправду*, та й то не тілки противонаучну, ба ще й образливу для народньої вкраїнської самосвідомости. Це я кажу про надруковану в 17-му ч. 1906 р. статтю Л. П.: „Через віщо склалася і що означає назва Мала Русь“.

Гуртом кажучи, єсть у тій статті чимало геть усяких непевних висказів [1]), та я маю спинитися тілки на самій суті, на питанні про назву „*Мала* Русь“. Д-ій Л. П. заявляє (ст. 6), буцім „в давні часи слова *малий* і *великий*, приставлені до імен собственних, означали не те, що означають вони в наші дні, або сказать, в часи недавні“. А саме-іменно, на думку д-ія Л. П., коли греки звали одну землю *великою*, а другу—*малою*, то тим вони „визначали не тільки просторінь земель і численність людности в тих землях, а визначали ще й те, що одна земля по своїй людности суцільніша..., а в другій—*людність перемішана*“ [2]). І от, приміром, про Малу Азію д. Л. П. завіряє читача, ніби названо цю країну од греків *Малою* через „мішанину племен, язиків, звичаїв, через часте завоювання чужинцями“... „Малою земля ця назвалась, втерявши багато з своїх попередніх азіятських ознак“ [3]),—себто наче „змалівши“. До цього неправдивого свого завірення д. Л. П., дорогою, приточує ще друге, таке саме неправдиве завірення: буцім назвище „Мала Азія“—стародавнє, буцім воно йде „з часів найдавніших“, „з давнього давна“ [4]). Нарешті д. Л. П. подає з усього такого свій висновок, що, мовляв,

---

[1]) Приміром, про назвище „Червона Русь“, яке прикладають до Галичини, д. Л. П. думає, що воно мусіло повстати пізненько, вже аж за часів татарських і через відносини спеціяльно-татарські. А тим часом ми добре знаємо, що Червенські городи ввіходили ще в державу Володимира Святого. Див., приміром, літопись під роками 981, 1018, 1031, 1097 і т. д.

[2]) Курсів—мій.

[3]) „Рідний Край“, 1906, ч. 17, ст. 6, стовпець 2-й.

[4]) Там само, той самий стовпець.

так „само через умалення *стародавніх ознак* людності своєї і південна Русь названа Малою“ [1]).

Таке перекручення історії ми досі могли почути иноді (та й то рідко) хиба од яких-небудь заядло-шовіністичних великорусів-чорносотенців типу д. Соболевського, які через свою несовісну шовіністичність радніші були б усякими неправдами добачати чисті стародавні руські ознаки в самісінькій Великій Русі, а на малорусів ладні були б дивитися мов на якусь збірну племенну мішанину, мов на якусь нахожу наволоч, зложену з людей без роду, без плем'я. Теперечки ж, бачимо, це робить не хто, як наш „Рідний Край“, та й авторітетно підносить цю неправду селянам! Очевидячки, не можна думати, щоб він це робив свідомо, із злої волі: навпаки, треба думати, що тут винне самісіньке незнаття, як філології, так і історії.

Вдаймось перш усього за підмогою до філології. Чи дає вона право толкувати слово „Малий“ в класічних мовах так, як толкує д. Л. П.?

По-латині Мала Азія була Asia Minor, по-грецьки — ἡ Μικρὰ Ἀσία. Або, знов, (—і це з історічного погляду буде геть старіший приклад—) назва для Малої Арменії була по-латині Armenia Minor, по-грецьки—ἡ Μικρὰ Αρμενία. І т. и. Отже ж ані латинське слово minor, ані грецьке слово μικρός *не можуть* значити: „той, що втратив свої стародавні ознаки“, або „той, що має мішану людність“. Ні! ці слова визначають у латинській і грецькій мові як-раз те саме, що в нас і в росіян визначає слово *малий* (мàлый) в ім'ю села „Мала Бурімка“ (супроти „Великої Бурімки“, себто—більшої), або слово „Малая“—в адміністратівній россійській назві для кавказької области: „Малая Кабарда“ (супроти „Большой Кабарды“). І це треба сказати не тілки про грецьку та латинську мову. Бо й по всіх старих азіяцьких мовах (вірменській, перській, арамейській і инчих) те слово „малий“, яке буває географічним епітетом і прикладається, приміром, до Малої Азії, може собою визначати *тілки* те саме, що й наше сучасне „малий“.

---

[1]) Ibidem.

Це каже проти д-ія Л. П. філологія. А що скажуть документальні історичні свідоцтва?

Один із найстаріщих прикладів на те, що якась країна зветься „Малою“, це не Мала Азія (як очевидячки думає собі д. Л. П.), але Арменія (Вірменщина). Як роспалася всесвітня держава Олександра Македонського і пошматувалася поміж його наступниками— „діадохами“, то Вірменщина припала Селевкідам, і вони правили нею через своїх намістників-сатрапів. Щоб спосібніш було орудувати тею великою країною, вони її розбили, скажемо по теперішньому, на губернії. Білша губернія назвалася „Велика Арменія“, менча губернія—„Мала Арменія“. Словом, діло діялося тоді зовсім так само, як за наших часів діється воно в россійської адміністрації на Кавказі, де Кабарда через адміністративний россійський поділ розбилася на „Большую Кабарду“ і „Малую Кабарду“; і безосновно завіряє д. Л. П., що „не так було, не так і думалося (про слово „малий“) в давню давнину“. Потім, літ за 200 перед Р. Х., вірмени скинули з себе селевкідське ярмо; тілки ж імення „Велика Арменія“ й „Мала Арменія“ вже позоставалися навіки. І ми стрічаємо ці назви не тілки в істориків та географів грецьких (приміром у Полібія, що писав літ за півтораста перед Різдвом, у Страбона, що писав за часів Августа й Тіберія, і в инчих),—ба зустрічаються ці назви і в своїх рідних вірменських істориків, для яких терміни „Велика Арменія“ і „Мала Арменія“ були тим зручнішими, що дінастичне життя Малої й Великої Арменії пішло не одним шляхом: обидві країні жили самостійним політичним життям, і політична історія Малої Вірменщини бувала не раз навіть славнішою.

Що до Малої Азії, то вона стала так зватися („Малою“) вже значно пізніш, як Вірменщина, і зовсім несправедливо заявляє д. Л. П. [1]) ніби вона „стала Малою *вже з часів найдавніших*“, бо, мовляв, погречилася й „змаліла в стародавніх ознаках своєї людности“. Що погречилася вона здавна, дак се правда, бо вже й за часів греко-перських війн (V в. перед Р. Х.) ми бачимо, що вся країна аж пересякла грецьким елементом; а після Олександра Македонського, за часів т. зв. еллінізма, весь піво-

---

[1]) Рідн. Край, навед. місце, ст. 6.

стрів погречився незвичайно [1]). Тілки ж тоді країна ще не звалася через те „Малою Азією“, як хибно подає д. Л. П.; такого ймення за класічних часів не було, і назву „Мала Азія“ ми вперше зустрічаємо аж у *V* віці *по Різдві Хр.*, тай то не в греків (як думає д. Л. П.), а в римського письменника Орозія в формі „Asia Minor“. До того ж часу це була попросту „римська провінція Азія“. Може комусь із читачів цей римський титул „Азія“ (для невеличкої частини цілої Азії) здається переборщено-величнім. Дак варто пам'ятати ось що. Перший раз римляни загосподарилися на цім півострові в 130-му році, коли то пергамський цар Аттал завіщав їм своє царство; вони теє царство взяли собі—і зараз-таки, через свою римську пиху, бучно назвали його „Азія“, дарма що се був з Азії зовсім малесенький шматочок. Потім вони, що далі, то більше й більше захопляли земель на тім півострові,—і все те разом звалося в них так само „Азія“, або „провінція Азія“. З того бундючного титла виходило, неначе б то римляни панують над цілою Азією. Але ж тим часом в Азії (не в римській, а в справжній Азії) повстала з III віку по Р. Х. могутня перська держава Сасанідів, з традицією давніх іранських „великих царів“ і з нахилом панувати „од моря до моря“ (од Індійського океану до Чорного й Середземного морів),—держава, що не тілки не залежала од Риму, але ще й Рим не раз був од неї зазнавав доброї халепи. Пишно величати „Азією“ самісінький римсько-підданий півострів, коли тим часом володіли величезною частиною Азії „великі царі“ Сасаніди, ставало вже не зручно,—і отож допіро тоді, за сасанідських часів, римляни свою римську частину Азії („провінцію Азію“ з „Іонією“) охрестили *Малою* Азією (Asia Minor,—дословно „Азія Менча“) на те, щоб одрізняти її од *Великої* Азії, себто од *більшої* частини азіятського мате-

---

[1]) Всі читачі, мабуть, добре пам'ятають, що, коли до партянського царя Орода I прийшла звістка про загибель Красса (одного з тріумвірів), то цар Ород гостював тоді в столиці вірменського царя Артавазда, і звістка про Крассову смерть наспіла до них саме тоді, як на сцені йшла трагедія Евріпіда грецькою мовою: „Бакханки“. (Кому охота, той може докладно це вичитати в моїй „Історії Аршакідів і Сасанідів“, М. 1905= Труды по востоковѣдѣнію, издаваемые Лазаревскимъ Институтомъ Восточныхъ Языковъ, вып. XXI, ст. 278—280).

рику. Оцю назву: „Мала Азія“ ми, як сказано, перший раз зустрічаємо в Орозія, в початку V віку [1]). Після того ми вже й у грецьких письменників зачинаємо стрічати „ἡ Μικρὰ Ἀσία“ (очевидний переклад з латинського Asia Minor).—Дак отже щò значить „Мала Азія“?—Це значить: „Се—та сама країна, та сама Азія, що й увесь материк, тай чималенька своїм розміром, тілки що *не така велика, як ціла Азія*“.

Таким самим побутом і в назві: „Мала Русь“ (Russia Minor) слово „Мала“ (Minor) має вказувати тільки на обсяг, на розмір. Коли ж д. Л. П. каже, що „через умалення стародавніх ознак людності своєї і південна Русь названа Малою“, то він тут допускається не одної, а декількох історичних помилок.

Наперед усього названо Малою Руссю (Russia Minor) не всю південну (українську) Русь, не Київщину, не Чернигівщину, не Переяславщину, а тільки Галицько-Волинську державу, самісіньке князівство (чи королівство) Галицько-Волинське. „Руссю“ звалася була найдавніше самісінька Київщина, або (петроху) ще й другі землі, що з них політично складалася великокнязька Київська держава. Як же ж іще перед татарським находом Київська держава зовсім ослабла, а Галицько-Волинське князівство (чи королівство) вбилося тим часом у велику політичну силу, то от воно й назвало себе, нарешті, пишним і гордовитим титулом: *Мала* Русь, себто „трохи чи не київська держава“. Ця назва: „Мала Русь“ була в галицьких князів почесним титулом, і князі пишалися ним і оффіціяльно. От, приміром, Юрій II в 1334 році гордо величає себе в свойому оффіціяльному титулові: Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris—„з Божої ласки прирожденний князь цілої Малої Руси“. Нехай-но кожен читач сам зміркує, чи міг би князь Юрій надавати свому оцьому пишному титулові таке розуміння, яке надає йому д. Л. П., себто: „Ми, з Божої ласки, князь тієї Руси, що змаліла в стародавніх ознаках своєї людности“...

Яким способом трохи пізніше почали греки звати „Малою Руссю“ не саму вже Галичину, ба ще й Київщину тай усю південну Русь, а московську Русь назвали „Великою“,—про це я тут широко не розводитимусь, бо писав про це іще недавнечко в

---

[1]) Див. Orosius 1, 2.

передмові до своєї української граматики [1]). Там у мене подано й уривок із грецької грамоти Царгородського Синоду 1354-го року. Тут лиш коротко поясню дещо. Хоч своїм титулом („*Мала* Русь") галицько-волинське князівство трохи й одрізняло себе од Київщини (простої „Руси"), тілки ж мова в галицько-волинському князівстві і в Київщині була одна й та сама, або більше-менче одна й та сама. Се мусіло кинутися на увагу найпередше чужинцям,—от, грекам. І справді: незабаром, у тому ж таки XIV віці, греки зачали звати Малою Руссю ще й Київщину. А в Русі московській, рязанській і в инших північних країнах мова тоді, к XIV-ому вікові, стала виразно не така, як на півдні;—то ось тії країни греки почали звати „*Великою* Руссю", бо вони ж просторонню своєю були справді значно більші од „Малої Руси", себто од нашого рідного краю.

Із статті д-ія Л. П. виходить іще, що він (та мабуть і редакція „Рідного Краю") вірить в якусь сильну затрату стародавніх руських ознак українцями, а в великорусах добачає він ті староруські ознаки без затрати. Думати такечки—зовсім безпідставна річ. Ми-вкраїнці—багато близчі до староруського типу, ніж великоруси, і близчі ми не самим своїм родом (ми—потомки старих київлян і инчих старих південних русів), ба близчі ми й своїми звичаями, і народньо-історичною традіцією; у нас кудибільше вдержалося староруських характерних ознак, ніж у московців і в инчих північних русів, яких прозвали греки „великорусами". А вже ж мова українська—то нема чого й казати, що вона безмірно близча до літописної київської, ніж великоруська.

Професор **А. Кримський.**

---

[1]) В українськім тижневику „Зоря", 1906, що виходить у Москві Див. ч. 1, ст. 24 (=відб., ст. 2—4).

З історії одного міста.

Місто, про яке у нас буде тут мова—типове місто на Україні, тим то і його історія за останні часи, його культурно-просвітні заходи дають картину загального нашого життя. Спершу сонне животіння, потім несподіваний розмах живого руху, далі реакція, що придушила життя, але надій на кращу долю таки не вбила—все це одбило на собі тільки той загальний рух, яким жила за останні роки ціла Россія й наша Україна. Може, через те читачам і цікаво буде дізнатися про деякі факти з історії того міста, що так скидається на сотні инших міст і містечок, роскиданих по цілому просторі України.

Стоїть воно далеко від культурно-просвітних центрів, осередків промислового й торговельного життя і взагалі від усього, що хвилювало і хвилює людей. Життя в йому йшло тихо, одноманітно, так, як 50, як 100 років попереду. День починався рано, рано й кінчався. Міщане по всяк час коло землі та осель своїх клопоталися, євреї по крамничках та майстернях сиділи, а чиновники мало не цілий день висижували по ріжних „присутствіях та канцеляріях“. Проте щоденна робота всього часу не одбірала. Лишалося ще досить вільної години, і тоді люде не знали, щò з собою робити.

Довго не було в місті ніяких інституцій, де б люде могли вільної години посидіти, відпочити і щось цікаве та користне почути або прочитати. Ні театру, ні бібліотеки...

Інтелігенції, в правдивому розумінні сього слова, не було в місті. Поодинокі інтелігенти були, але жили вони самотою, рідко збіралися до одного гурту, ще рідче робили гуртом якусь спільну роботу.

Взагалі між ріжними верствами мійського люду не було ніяких з'язків. Кожен жив своїми власними інтересами, часто протилежними й навіть ворожими до інтересів своїх сусід. Але тут не було ясно означеної боротьби класів. Принаймні така боротьба нічим себе не виявляла.

Половина всієї людности міста складалася з євреїв. Проте „еврейскій вопрос“ не стояв тут так гостро, як по инших містах.

Правда „погром“ одбувся й тут, але тільки через те, що йому треба було „по положенію“ відбутися,— навіть виконали його якісь сторонні „гастрольори“: приїхали, погромили і счезли, мов їх і не було тут ніколи.

Погром счинився в страшні жовтневі дні минулого року, тоді, коли загальний рух захопив був і наше місто. А перше, років з 10—15 тому, місто жило своїми власними мизерними інтересами й не цікавилось нічим, що робилося на широкому світі, поза межами питань про урожай садовини, про особу нового справника або священника.

В цей час загальної байдужности й застою мійського життя кілька інтелігентів зовсім випадково, за якоюсь, може, „бесідою“, порішили заснувати в місті громадську бібліотеку. Склали „устав“, з усякими митарствами добули дозвіл, від кого слід було, і святкуючи початок громадської роботи, відчинили першу в місті культурно-просвітню інституцію.

Бібліотека містилася в зайвій невеличкій кімнаті при мійській управі. З початку вона великих трат і коштів не вимагала, бо для неї досить було невеличкої шафи, столика та пари стільців. Бібліотечною справою керував комітет і виборний спершу, а потім нанятий бібліотекарь.

Отся інституція, що повстала, як перший культурний здобуток місцевих інтелігентних діячів, потім грала першорядну ролю в мійському житті. Вона зібрала коло себе мало не всі інтелігентні сили мійські, з'єднала їх в загальному бажанні світла, знання, науки. Трохи згодом, бібліотека почала цікавити й людей мало освічених,—таких, що бажали поширити свій світогляд. Для них вона давала все, що могла дати. Правда, засоби її не великі були, але ж і вони в пригоді стали. Крім того, бібліотека зробилась єдиним з'язком, що прилучив мійське життя до життя всього громадянства в державі, а через се зріст самосвідомости й поширення світогляду мійського громадянства пішли тепер далеко швидче, ніж було попереду. В останні роки мійське громадянство, принаймні свідоміша його частина, жило вже інтересами загально-громадського життя і йшло разом з поступовими елементами цілої Россії. Воно вже свідомо переживало тяжкі часи диктатури Плеве, коротку „весну“ Святополка-Мирського, „сліпу“ японську війну і визвольний рух останніх часів.

В ці часи життя мійського громадянства тісно спліталося з життям і діяльністю бібліотеки, бо вона, як зазначено, завше мала найтісніші з'язки з громадянством. Тим то історія того, як розвивалась діяльність бібліотеки, є разом з тим історією і того, як зростала самосвідомість місцевого громадянства.

Щасливий випадок зберіг для історії один документ, що містить у собі звістки про думки, бажання та вчинки тієї частини мійського громадянства, що найбільшу брала участь в житті бібліотеки, а значить—найбільш діяльної і свідомої.

Цей документ—то книга, в яку мали записувати свої скарги, пропозиції та инше—члени бібліотечного комітету і люде з публіки. Це, як хочете, „літопис", але написаний не рукою історика, а самими діячами історії.

Першу скаргу в книзі позначено роком 1895-м, себто першим роком, коли почала бібліотека істнувати. „Заношу скаргу,—пише член бібліотеки К.,—на бібліотекаря за те, що я, яко член бібліотеки і крім того чоловік відомий, розуміється, не тільки д. бібліотекареві, але й цілому місту; діло в тім, що кілька разів я сам приходив до бібліотеки, просив д. бібліотекаря дати книжку і на всі мої прохання „отвѣтилъ отрицательный отказъ", говорить, що не дасть через те, що ніби то йому приказав д. голова комітету, і таким робом я не користуюсь з бібліотеки книгами. Прошу на пришлий час усунути таку самовладу. Член бібліотеки К."

Цю скаргу розглянув комітет і таку резолюцію постановив: „ р. 1895-го комітет вислухав скаргу члена бібліотеки д. К. на бібліотекаря за те, що той не дав книги, коли його про те особисто прохав д. К. Бібліотекарь пояснив, що д. К. кілька разів присилав і сам до бібліотеки приходив без членської книжки, домагаючись книги, але домагання того він, бібліотекарь, не вдовольняв, як на підставі статуту, так і з наказу голови комітета, щоб не видавати книг без членської книжки для записів. Взявши на увагу, 1) що на підставі § 14 правил про користування книгами і періодичними виданнями з мійської бібліотеки кожен член і передплатник повинен мати іменну книжку для записування, які книги й видання йому видано, 2) що занотову-

вання, коли взято і повернуто книжки або видання, велику вагу має, як для контроля бібліотекаря, так і для самого члена, що тільки по своїй книжці й може пильнувати за тим, яку книгу за ним записано, коли йому її видано і чи належить платити штраф за невчасне повертання книг і видань,—комітет постановив: 1) признати вчинок д. бібліотекаря, що не дав д. К. книг, не занотувавши їх у членській книжці, „правильним“, а скаргу д. К. „не подлежащей удовлетворенію“, 2) свою постанову записати в книгу скарг і про зміст її повідомити д. К. Голова комітету (подпіс)“.

Скарга К., а надто постанова комітету дуже цікаві. Вони свідчать, що комітет з початку повів був справу бюрократично-формальним способом: не бібліотека про читачів, а читачі для бібліотеки,—немов сказав він був своєю постановою. Форму ставить комітет на першому місці. Постанова його—се зразковий „протокол“, ніби живцем вихоплений з якої-небудь канцелярії. Але справу живу так вести не можна було. І справді, бібліотека в ті часи не мала ніякого поспіху серед громадянства і ледве-ледве зовсім не перевелася.

Та не сам тільки комітет був тому виною. Тоді вже час такий був, що багацько корисної праці марно загинуло не тільки в цьому місці, а й по більших культурніших містах... То був час всевладного панування бюрократії, що заходилася була коло того, щоб скасувати всі вияви вільного духу або надати їм бажаний їй напрям.

З того ж таки часу маємо й ще одну досить цікаву скаргу, яка малює настрій і відносини до бібліотеки мійського громадянства. „Я взяв,—скаржиться член біоліотеки Б.,—книгу, „Наблюдатель“ № 1, 28 вересня й вернув її 6 жовтня; таким робом з книги я користувався 7 день, а на восьмий приніс. Д-ка бібліотекарша заявила, що я вже передержав книгу, себто, що її повинно було вернути на 7-й день, а се не відповідає бібліотечному статутові. Прошу комітет вияснити непорозуміння“. На се комітет відповів такою постановою: „книгу взято 28 вересня й повернуто 6 жовтня, себто на 9-й день, отже передержано 1 день. А через те член бібліотеки д. Б повинен заплатити штрафу—5 коп., відповідно до статуту“.

Проте Б. (мабуть, нівроку собі, скупенький був) не згодився з такою постановою й написав: „Як рахують час (время), то добу

й день приймають за одно, а через те—книгу повернув я на 8-й день. Комітет хибно вирахував час і 5 копійок штрапу я не платитиму, бо немає за що".

Поруч з цими скаргами та постановами комітету в книзі записано ще всякі бажання, що висловлювали поодинокі члени та читачі, а иноді то й цілі гуртки. Більшість бажань має на меті повідомити комітет про те, щоб бібліотека передплатила ту або иншу газету, журнал, щоб придбала ту чи иншу книгу. Вони також показують, щò і в який час цікавило той гурт громадянства, що стояв коло бібліотечного діла.

Під 1896 і 1897 р.р. записано бажання, щоб бібліотека придбала журнали „Восходъ", „Вокругъ Свѣта", „Сельско-хозяйств. вѣстникъ", „Сѣверъ" та ще твори Л. Толстого, Данилевського і взагалі россійських авторів.

Під р. 1900 записано, що бажано замість „Нового Времени" мати в бібліотеці „Сѣверный Курьеръ" як газету більш „подходящую". Того ж таки року один із читачів записав ось що: „Я бажав би зробитись членом бібліотеки, але мені дивною і не достойною інтелігентних провідників бібліотеки здається та річ, що в бібліотеці нема „Кіевской Старины,"—журналу поважного, з широкою програмою, присвяченого місцевій історії."

Бажання, щоб бібліотека держала твори українських авторів та книги з історії України, висловлено і ще кілька разів після цього. Так, напр., р. 1904 кілька читачів записали, що вони бажають, щоб бібліотека придбала твори українських авторів. А р. 1905 записано таку пропозіцію. „Бібліотеці міста N, як одного з українських міст, що мають цікаву історичну минувшину, слід, як нам здається, мати „Исторію" власне „Очеркъ исторіи"...) Украинскаго народа", проф. Львівського університету М. Грушевського. Ця книга містить у собі скорочені відчити, що викладав проф. Грушевський у Парижській Вищій школі. На россійській мові це єдиний повний огляд історії українського народу аж до новіших часів".

З того, щò записувалося в бібліотечній книзі з 1900 по 1905 р., видно, як все більше й більше ширшав світогляд у мійського громадянства, як воно по малу зміняло свої погляди й як зростали його запити на пресу поступових напрямів.

Р. 1900 члени бібліотеки й передплатники бажають читати більш „подходящую“ газету „Сѣверный Курьеръ“, потім „Русскія Вѣдомости“, „Журналъ для всѣхъ“, „Русское Богатство“, журнал „Образованіе“, хоч би замість журналу „Міръ Божій“, що став останніми часами, як один із читачів пише, „довольно безцвѣтнымъ“. „Звертаю увагу комітету,—пише другий передплатник,—на книгу, що вийшла допіру—„Историческія письма“ Миртова (П. Л. Лаврова), яку слід би мати в бібліотеці“. „Бажано було б бачити в бібліотеці,—пише третій,—„Московскую Недѣлю“ проф. кн. Тубецького, як орган з науковою основою, що висловлює настрій значнішої поступової россійської партії“. Під цими словами стоїть така замітка: „на превеликий жаль, газета вже перестала виходити: задушили її „независящія обстоятельства“.

„Бажано було б,—пише один з членів бібліотеки,—передплачувати ще яку-небудь київську газету, хоч би й „Кіевскіе Отклики“, через те, що останніми часами до бібліотеки приходить багато народу, а бібліотека передплачує тільки три газети. Я пропоную—газету передплатити на гроші, що складуть члени і читачі“.

Подібну ж пропозіцію записав ще один член. „Дуже дивно мені і шкода велика, що до сього часу, себто за 2½ місяці з початку цього року в бібліотеці не одержано жадного щомісячного журналу, потреба яких не викликає сумніву. Невже кошти бібліотеки такі малі, що не дозволяють передплачувати 2 або 3 журналів? Коли ж ця сумна причина таки є, то чи не подбав би комітет бібліотеки про те, щоб якимсь способом добути грошей для задоволення передплатників бібліотеки? Думаємо, що комітет має право сподіватися, що передплатники і взагалі ті, хто спочуває вельми кориснійсправі зросту бібліотеки, підтримають її“. Нарешті, один із передплатників просто пропонує завести скриньку, щоб збірати всякі грошові жертви на поширення бібліотеки.

Таким робом, з'язки бібліотеки з громадянством з часом усе міцніші робились. Члени бібліотеки, постійні передплатники й навіть випадкові одвідачі добре зрозуміли користь од цієї єдиної культурно-просвітної інституції в місті й почали щиро прикладати усяких засобів, щоб вона зростала і, де далі, все більше користи приносила. Разом з тим розвивалася й самосвідомість мійського

інтелігентного гурту. Цікавість до питань загальної ваги, інтерес до подій, що відбувалися останніми роками в Россії, й бажання прилучитися до визвольного руху всього громадянства—обхопили р.р. 1904 та 1905 і місто N.

Мійське громадянство почасти було вже готове стрінути цей рух прихильно й оцінити велику вагу його, а почасти навчалося за сей короткий час, похапцем схоплюючи провідні ідеї часу. І нема що—навчилося воно багато...

Як мійське громадянство,—властиво краща, поступова його частина,—стріло маніфест 17 жовтня і все, що сталося потім, і як усе це відбилося на його настрою, думках і вчинках—про це докладно оповідає таки бібліотечна книга.

Треба завважити, що й бібліотечний комітет у ці часи цілком відповідний був до настрою громадянства і мети бібліотеки. Мало не ввесь він складався з людей найбільш діяльних, найбільш свідомих. Між иншими членами комітету був Г., людина поступова, талановитий ініціятор та організатор. Багато праці й коштів поклав він на те, щоб поліпшити бібліотеку, підняти її вплив і значіння між мійським громадянством. Працю цілого бібліотечного комітету і окремо Г. достойно оцінило мійське громадянство. Воно звернулося до них з таким „открытымъ письмомъ“: „Порушені щирим почуттям вдячности, ми, підписані передплатники і члени N-ської бібліотеки, визнаємо за обов'язок свій висловити нашу глибоку подяку теперішньому комітетові бібліотеки, що всіх засобів прикладає, щоб піднести і поставити на потрібну височінь нашу бібліотеку, яка до цього часу тільки-тільки що животіла. За теперішньої важкої години, що з одного боку зайвий раз виявила перед нами всі лихі наслідки від браку народньої просвіти, а з другого—примусила нас обернутися до єдиного джерела правдивого добробуту країни—до явно виголошеного з високости престолу скликання народніх заступників, ми повинні набіратись свіжих сил на боротьбу за добро і щастя народні у правдиво-могутніх—знанні і просвіті. А як у нас бракує поки що одного з найдужчих факторів росповсюдження знання і просвіти—вільного слова, що виявляється у сильній, живій мові до народних мас, то просвітній меті зараз допомагає тільки чесна і розумна книга.

Ось через віщо нам дорогі поривання комітету бібліотечного, що йде на зустріч вимаганням часу і вдячних передплатників. Вважаємо також за свій моральний обов'язок висловити з'окрема нашу подяку і членові комітету високоповажному д. Г., якого корисна діяльність для бібліотеки надто виразно виявляється з одного боку пожертованням цінних книг на бібліотеку, з другого ж—повсякчасними турботами про її поширення. Беремо разом сміливість висловити певну надію, що комітет і на далі стоятиме на висоті свого завдання і всіх своїх сил докладе до виконання його, щоб кожний міг з повним правом сказати про себе класичним: feci, quod potui, faciant meliora potentes, або—я зробив усе, що від мене залежало; той, хто почувається на силах, нехай зробить краще" (48 підписів).

Звістка про маніфест 17 жовтня дійшла до міста N на другий день,—18 жовтня, через того ж таки Г. Насамперед про це дізналася та частина громадянства, що мала безпосередні з'язки з бібліотекою, а через неї і з громадянством взагалі. „Інтелігентна молодь,—читаємо в бібліотечній книзі,—що зібралася 18 жовтня в N-ській мійській бібліотеці, прочитавши телеграму від Г., що народ завоював собі політичну волю, ухвалила висловити Г. велику подяку за радісну звістку, яку він вчасно подав нам". (29 підписів).

Події, що сталися в місці N. по тому, нагадують усе те, що діялося в цей час мало не по всій Россії. Під час загального страйку в місті прийшла сотня козаків для „охорони". Один з козачих офіцерів М. увійшов був у де-які зносини з інтелігентним гуртком, якого осередком була бібліотека. Зазирнув М. і до бібліотеки і в книзі написав од себе кілька слів, дуже характерних. „Прибувши до міста N.,—пише він,—я сподівався в тому давньому місті знайти книгу... (невиразно)... Побідоносцева „Исторія дѣтской души". Як один з „посредственныхъ" (sic) читачів, я можу тільки обернутися з проханням, щоб ту книгу придбано у Вашу високоповажну бібліотеку. Випадковий одвідач М."—Звістка про маніфест викликала у М. таку замітку: „Открытое письмо. Прийшовши сьогодні до бібліотеки, я міг тільки почути звістки,—правда, трохи пізні, але доволі радісні"... (не дописано).

Зовсім з иншого боку виявляє того самого М. його вчинок, що стався кілька день після маніфесту, 19 жовтня. Діло було

ось як: „19 жовтня,—пише один із передплатників бібліотеки Р.,— після того, як наше місто одрізане було від усього живого, в бібліотеці одержали, нарешті, номер газети з маніфестом про дарування громадянству вольностей. Коли в місті прочули про це, зараз же до бібліотеки почали збіратися люде, здебільшого молодь, що звичайно одвідує бібліотеку. Маніфест одержано в одному примірникові, а людей було багацько, то казначей бібліотеки д. О. пропонував прочитати маніфест голосно. Всі на те пристали, і д. О. прочитав. Потім люде й д. О. запросили мене прочитати в голос брошюру „Всенародное Учредительное Собраніе“ Ф. Д., вид. „Библіотеки для всѣхъ“. Прочитавши брошюру, я зайшов у сусідню світлицю, щоб узяти пальто й шапку, бо я мав іти вже додому. В цей мент хтось із натовпу, що стояв коло бібліотеки, крикнув: „да здравствуетъ политическая свобода“! Козачий офіцер М., що на той час нагодився в світлиці, скипів, скочив із стільця, розмахуючи руками, зробив ступінь до мене і сказав: „як що вони ще раз посміють крикнути щось таке, то я вийду і розстріляю юрбу“. Я не вважав потрібним сперечатися з М. і пішов, не сказавши до його жадного слова, бо инакше не можна було ручитися за наслідки. Але заспокоївшись і обміркувавши той факт, я рішив оповістити про його і насамперед повідомити комітет, щоб забезпечити одвідачів бібліотеки від насильства“. Під цією заявою член бібліотеки Д. написав: „на підставі факту, про який оповістив Р., я пропоную членам бібліотеки зібратися, обміркувати і зробити постанову, щоб ми на далі були забезпечені від насильства козаків“...

Чи збірався комітет з приводу цих заяв і, як що збірався, то яку постанову зробив,—не відомо. Принаймні в бібліотечній книзі немає про це ніяких відомостей.

Далі N-ська бібліотека й мійське громадянство поділили спільну долю инших міст та інституцій на всьому просторі держави. Незабаром бібліотеку одвідала поліція, зробила трус, але нічого „противозаконнаго“ не знайшла. Проте бібліотеку порішено закрити. Тільки заходами де-яких членів бібліотеки, що займали чималі посади, пощастило її зрятувати від цілковитого „разгрома“...

Істнує вона й тепер, але зріст її припинився. Бракує коштів, але найбільше бракує недавніх діячів... Одних нема, а ті далеко... Звичайна у нас доля!

А. Гембек.

З діяльности Полтавського земства.

Земська реформа 60-х років була першим ступнем до справжнього громадянського життя, першим покликом, щоб народ жив не тим тільки, що йому скажуть і звелять чиновники, а щоб він виховував себе до самостійного порядкування своїми справами. Земська діяльність була довгий час єдиною можливою у нас формою громадської роботи, що хоч трохи лагодила те величезне лихо, яке спихали на народ бюрократичні сфери. На ґрунті земської реформи виявилось чимало визначних і щирих діячів народніх, які віддавали свої сили на користь народнім масам. Після тяжких та сумних 40-х і 50-х років те, що почало робити земство для народньої освіти, для медичної запомоги та поліпшення економичного добробуту—все це здавалося чимсь таким новим та гарним, що подавало велику надію на недалекі щè кращі часи. Так звані неземські губернії заздрили тим, де було земство, мріяли про ті часи, коли й у їх буде земство—бо й справді життя по неземських губерніях і рівняти не можна було до того, що по земських діялося.

Але ж „земское положеніе“ дуже обмежувало права самоврядування народнього. Як що воно й могло задовольнити потреби громадянського життя, то тільки на дуже короткий час. Незабаром треба було знищити межі того „положенія“ й дати народові більші права і більше змоги—порядкувати своїм громадянським життям.

Та сталося зовсім навпаки: земство не то не пішло вперед за потребами часу, а мусіло навіть назад одступитися, до ще безправнішого становища, ніж те, з яким воно роспочинало свою роботу. Загальна реакція в Россії рішуче взялася нівечити й касувати усі кращі здобутки реформ 60-х років. Разом з тим і зем-

ство, замість поширити первістні межі своєї компетенції, діждалося реформи зовсім у другий бік і зійшло тепер на якесь вузько - цензове заступництво. Замість збільшення заступників од народу й поширення прав їх, наступило ще гірше обмеження і щиро-народнього заступництва, і прав його та компетенції. Тепер ми бачимо, що в губернському земстві зовсім нема заступників од селян; у повітових хоча й сидять виборні від їх, але ж вибори ті так відбуваються, що туди звичайно проходять або сельські урядовці—старшини, старости, то-що—або дукарі-багачі, що мають по 25—50—200 десятин, а то й більше. Чи треба казати, які наслідки від такого ладу можуть бути, чи треба доводити багато прикладами, які складаються відносини у такого земства до справжнього громадського й политичного життя народу? Адже ж навіть вибори до Державної Думи, хоч як далеко стоять вони од широких бажань політичної волі та справедливого виборчого права (вселюдне, рівне, безпосередне й таємне голосування), але ж навіть і вони захоплюють далеко ширші круги нашої людности, ніж вибори до земських установ. У виборах до Думи брало участь багато люду, який не має ніяких прав у земстві. І не вважаючи на всі тяжкі обставини „передвиборчої агітації“— під свист нагаїв та грім кулеметів—народ дав проте нових діячів, яких не знало земство, які лишались по-за межами земської діяльности. Правда, деякі кращі, демократичні земські діячі й у Думі стояли на чолі борців за політичну волю, але ж це одиниці, а взагалі діяльність „цензових земців“, що за останні 10—20 років звичайно обірались у земські гласні, була зовсім инша. Ці земці останньої формації бюрократично-мляво відносились до своїх обов'язків, розуміли права земських виборних, як якісь станові („сословныя“) привілеї заможніх панів і на земських зборах обстоювали свої станові та класові інтереси. Не диво, що хоч трохи свіжіші основи на виборах до Думи добре просіяли і цілком відкинули цих профессіонально-бюрократичних земських „діячів“. Більшість із їх, хоча вони по повітах не рідко мають компактну силу, оперту на дружніх та родинних звязках,—не попала не тільки до Думи, але й у виборці.

Цього, здається, досить, щоб зрозумити, скільки старе, цензове земство не відповідає загально - політичним потребам сучасного життя.

Чи можна після цього сподіватись, щоб таке земство прихильно відносилось до нових форм політичного життя, щоб воно робило тепер якусь живу органічну роботу, щоб воно зрозуміло потреби часу і стало на боротьбу за їх задоволення? Очевидно—ні.

Таке земство, яке зараз істнує, цілком пережило себе, йому вже нема місця серед сучасних установ громадського життя, воно не то спріяти новим політичним формам не буде, але навпаки—ставатиме проти їх, бо в їх бачить смерть для себе. Коли вже Державна Дума була *більш народня,* ніж сучасне земство, то що вже казати про справжній демократичний лад державно-політичного життя, який повинен буде насамперед знищити сучасне земство й натомість витворити справді народні органи самоврядування?...

Дехто може сказати, що це все теоретичні й безпідставні думки. Але от вам і факти з справжнього життя одного з наших земств, що свого часу було далеко не останнє між земствами, що не раз подавало свій голос за вільне життя народу і мало в собі визначних громадських діячів.

В місяці травні відбулося в Полтаві два земських зібрання: губернське та повітове. Безсілля до органічної роботи і реакційні відносини до загально політичного моменту у їх виявились дуже виразно.

В той час, коли увесь народ, уся хліборобська держава захоплена думкою, як велике земельне питання взагалі розвязати, Полтавське губернське земство висмикнуло одну з думок, один із способів, і зовсім не популярний,—„переселеніе“—і в цей пекучий час становить його на перше місце на своїх надзвичайних зборах.

Даремно дехто з „лівих“ земців доводив, що минув час думати про таки дрібниці, як переселення; що про його коли й казати, то хиба в звязку з загальним питанням про запомогу дрібним земельним господарствам, про що й окремий доклад управи мав бути. Говорили ще, що земельне питання розвязати не легко, але треба підходити до його з того погляду, *як його тут, на місті, розвязати, а не десь там, на далекій стороні.* Коли уряд хоче заселяти україни, хай він і дбає про це, а нам, мовляв, не треба дивитися на селян нашої губернії, як на болячку, якої конче позбутися мусимо. Так ні,—більшість старих земських діячів стало на тому, що треба дбати за переселення: там десь, на

Сибирських степах, розвяжеться, мовляв, земельне питання Полтавщини. І постановили—заслати зараз експедицію на розглядини, ухваливши на те для першого разу 3.000 карбованців.

А що ж казали ті, кому питання це найбільш допікає, про кого йшла саме балачка, хто повинен мандрувати на Сибирські степи? Що казали сами селяне?—Їх, звісно, там і духу не було! На підставі земського „положенія“ їх заступників не повинно бути на губернських земських зборах; вони ще не доросли до цього, хоч до Державної Думи доросли. Через те земство грається в химерні іграшки, засилаючи „попередні експедиції“ на Зелений, чи Чорний клин...

На тих самих зборах обмірковували ще питання про Миргородську „художественную школу“, присвячену пам'яті Гоголя. Історія цієї справи дуже цікава, хоча й надто сумна. Проста й гарна була думка тих, хто пропонував був колись завести на Україні цю школу. Вони певні були, що український люд через свою поетичну вдачу, через багате своє духове життя має досить сили, щоб виявити самостійний хист в артистичних умілостях. Народ дав нам уже надзвичайно багатий орнамент у стародавніх та сучасних глиняних гончарних виробах; він дав і цікаві та оригінальні плахти, килими, вишивки, мережки, рушники, писанки; він виявляє свою духову творчість у будівництві стародавніх церков та будинків. Але ж ми так мало усім тим цікавились, ми мало приглядалися до його артистичної творчости, ми мало її досліджували і вже зовсім не помагаємо народові розвивати свою творчу силу,—навпаки, без жалю ми нищимо усі ці прояви народнього духу.

А земство має право порядкувати школами, на йому лежить і обов'язок дбати про развій духових сил народу. От і запропоновано було Полтавському губ. земству завести в Миргороді артистично-промислову школу для хлопців та дівчат, звідки й виходили б учителі та інструктори для ріжних промислів, у яких виявляється артистична творчість народня, починаючи з гончарства, різбярства і т. и. Сподівалися, що простий народ постачить тих сил, що навчалися б у такій школі, не пориваючи звязку з народом, а повертаючись назад до рідні своєї, були б користні для українського народу, допомагали б йому розвивати свої природні сили, впливали б тим на тутешні промисли й підій-

мали їх. Поминаючи вже духову користь, з того була б народові й матеріальна, грошова допомога.

Здавалося спершу, що земство має щире бажання виконати перед 3½ мілійонами людности Полтавщини ту повинність, що вже давно лежить на йому. Проект школи принято і земство дало на неї великі гроші. На превеликий жаль, д. Масленніков, якого закликано на посаду директора школи, цілком не розумів того, чим ця школа повинна бути для Полтавщини та українського народу. Насамперед то був зовсім чужий для нашого народу чоловік. Ні його минулого, ні його сучасного життя, ані потреб духовних не знав і не хотів знати д. Масленніков і до того ще це був вихованець *московської фабрики.* Уся його думка й повернулася на те, щоб у Миргородській школі підготовляти якихось ремісників, постачати робітників на керамичні фабрики.

На жаль серед земських діячів, теж вихованням далеких од народу, не знайшлося чоловіка, який би щиро підтримував первістяні плани про мету й діяльність Миргородської школи. Земці поклалися цілком на некультурного чужинця Масленнікова і вся справа в нівець пішла.

Минуло кілька років. Бачуть земці, що погане щось виходе з школи, а грошей директор вимагає все більше. Правда, він усе обіцяє, що ось-ось здивує увесь світ роботами миргородських учнів. Він каже, що має вже великі замовлення на керамичні роботи: одне з Петербургу, а друге... страшно й сказати—з Америки, з Буенос-Айресу. І це не байка, це іменно так! Там, бачте, будують православну церкву, от і замовили зробити керамичний іконостас.

Не треба багато казати, скільки було користи для полтавських виробів та народнього промислу, як учні нашої школи цілий рік були обтяжені роботою на Буенос-Айреську церкву! А грошей треба поки що багато. От і надумали земці пошукати полегкости грошової, попрохавши запомоги земству від міністерства фінансів.

Поїхав до Петербургу голова управи з директором і „первородство“ — дороге право бути повним хазяїном у шкільній справі—продано за „чечевичную похлебку“.

Міністерска субсідія шкільної справи не поправила; правда, побільшились матеріяльні засоби школи, але ж *у земському ділі*

з'явився новий суворий хазяїн—*міністерські урядовці*, без дозволу яких земство не має права робити ніяких змін серед учителів. Дійшло до того, що коли земство переконалося, що директор 4—5 років тільки псував усю шкільну справу, й хотіло його скинути—міністерство на це не згодилось. Треба було ще цілий рік згаяти на боротьбу з міністерством та з директором і нарешті дати йому „одчипного"—заплатити за кілька місяців без служби, аби він тільки згодився покинути посаду. Після цього міністерство погодилось на кандидатові на директора—гірському інженерові, який такі ж відносини має до артистичних промислів Полтавщини, як ми, напр., до Китайської імперії. Діло не краще йде, ніж і попереду.

І от тепер знов обібрано комисію, яка робила ревізію шкільної справи у Миргороді. Досліди комисії надзвичайно сумні: все йде погано, все ні до чого. Що далі робити з школою—нема у земців певної думки. Одні думають, що треба переробити школу на якусь нижчу ремісницьку, щоб у ній вчилися трохи чи не столярству та ковальству; другі висловлювалися вже й на попередніх зборах, що треба зовсім *збутися цієї покути і здати її цілком на міністерство*.

От до чого дійшло сучасне земство з його цензовими виборними. Коли воно не вміє скористуватися з права порядкувати шкільною справою, коли, затративши великі гроші на гарні заходи, воно хоче збутися школи,—то не варто ж після того ці права й давати такому земству. Треба на його місце нову організацію поставити, нових людей покликати, щоб свіжі народні сили одволодили затроєну класовими інтересами атмосферу й допомогли здійснити велике народнє право—керувати народньою освітою, шкільною справою.

А може сам народ ні до чого нездатний, може думка про його багаті духовні сили—це мрія кабинетних людей, що далеко стоять від народу й не знають його; може сам народ не дав тих сил, які підтримали б школу й допомогли підняти її до певного ступня розвитку? На ці запитання є відповідь у житті самої ж таки школи.

Добре пам'ятаю, як мені вперше довелося знайомитися з тією школою. Вона вже третій рік істнувала. Показував школу мені сам директор д. Масленніков. Я дуже цікавився кожною

дрібницею й найбільшу звернув увагу на роботи по українському орнаменту.

Він помітив це і підкреслив, що в школі чимало є учнів, які дуже добре знайомі з українським характером орнаменту і компонують цікаві композиції з його. Це вони роблять, казав директор, за приводом д. Сластіона, нашого вчителя - художника. Самого д. Сластіона не було тоді в школі і його роботами „на цей час“ вихвалявся д. Масленніков.—„Скажіть, будь ласка, а чи можна було за ці три роки спостерегти у когось із учнів „талант“,— „искру божу?“—запитав я директора.

— „Искра божа... талант“—це в мене болюче місце. Уявіть ви собі—що ни хлопець, що ни дівчина—одне одного талановитіше. Просто біда, не знаю, щò з їми робити...—Зрадівши спочатку, далі я мабуть виявив велике непорозуміння, бо директор почав поясняти, ніби то сперечаючись зо мною.

— Ні, ви зрозумійте, трохи чи не кожний хлопець талановитий. А це біда. Який з його *робітник, ремісник,*—пам'ятайте, що наша школа „художественно-промышленная“ (звичайно, директор по-московськи говорив),—підкреслив він.—А талановитий учень—він зараз мріями летить Бог-зна куди, він цим не задовольняється, він про академію дума“!...

Не було слів у мене виявити всього мого здивування! Директор єдиної школи в губернії, навіть на Україні, яка повинна ворушити духовну творчу силу народню,—і він мало не лютує на те, що багато учнів з „искрою божою“!.. Такому чоловікові доручено школу! Яких уживав він заходів, щоб знищити ці „искри“— роскаже нам історія ближчих часів. Її повинен знати свідомий український народ. Земство повинно дати справоздання за все оте—народові...

От з ким доводилося стояти поруч тим, що й справді хотіли з тієї школи зробити щось добре для українського народу. Звісно, їх заходи, їх бажання розбивались об дикі заміри д-ніїв Масленнікових та некультурність і національну неосвіченність „земських діячів-чиновників“.

А і в цьому темному царстві були щирі заміри. Це мабуть спостеріг кожний, хто був сього року на артистично-кустарній виставі у Київі. Там було зібрано чимало праць учнів гоголівської школи, в яких разроблялись *українські мотиви, українські орнаменти.*

От серед яких неможливих обставин народились ці роботи, викликаючи до творчости учнів-українців. Можна собі уявити, які сили знайшлись у тих хлопців, що прейшли до станка та фарб з простої селянської хати. Для цих сил і для українських цих „искор божих“ збудовано школу на Україні. І коли земство, затративши гроші на це діло, попсувавши його добре своїм нерозумінням і д—ми Масленніковими, знайде один вихід—передати школу цілком міністерству фінансів, то тим само признає себе безсилим такими школами порядкувати. Тоді українському народові лишається одно сказати *такому земству*: геть з дороги! хай на ваше місце станутъ справжні заступники народу: вони подбають за його потреби, вони з'уміють сами повести і гоголівську школу, й народню освіту взагалі...

А от ще один приклад з життя про відносини земства до покійної Державної Думи до *більш народніх* заступників, ніж ті цензовики-земці.

На весняних земских зборах повітових і губернських у Полтаві виникло бажання привітати Державну Думу. Але ж на обох їх піднявся великий репет „правих“, і їх була більшість; такі виявились прикрі відносини до Думи, що найкращим здобутком тих балачок було—зовсім не виявляти своїх відносин до Думи. На тому й погодились губернські гласні; на повітовому зібранні постановлено теж саме. Але ж поруч з цим приватно де-які гласні заслали телеграми полтавським депутатам до Думи—ліві щире привітання опозиційному настроєві Думи; праві, вкупі з земськими начальниками—свою батьківську пораду держатися того, що кажуть і будуть казати „з гори“... До цих прилучився де-хто і з гласних від селян. Але ж що то за заступники селян, простого люду,—я казав вище: вони або усякі урядовці: старшини, старости, то-що—то як же їм можна не піти за земськими?—або ж то дукарі, що мають по 100—200 десятин „полтавського чернозему“,—як же їм не піти за поміщиками-панами? І от більшість їх теж прилучилося до телеграми правих.

А де ж були справжні заступники селянської бідноти, що вони казали, як вони думали про це? Їх у земстві не було. По „земському положенію“ їх не повинно бути... Але ж їх тисячі, мілійони живуть на Україні й по цілій державі. І вони починають розуміти всі справи сучасного життя й державного ладу; вони

починають подавати свій голос, свою думку, хоч уряд усяких заходів ужирає, щоб цього не попустити. От приклад, теж із життя, а їх тисячі.

Незабаром після повітового земського зібрання, був сельський сход у Диканьці, Полтавського ж таки повіту. Зібрались люди обміркувати справу про громадський ставок. Не могли, звісно, вдержатись, щоб не зачепити сучасних справ громадського та політичного життя. Формально під час „перерива“ зборів почали говорити про Державну Думу і відносини до неї „свого ж таки“ Полтавського земства, і рішуче постановили від усіх присутніх заслати Думі своє привітання, прохати її здобути землю та волю усім народам; на відносини ж земства висловити своє обурення... Через 6 днів земський вже робив допит, як то сміли селянські збори зачіпати питання „общегосударственныя“, виявляти своє співчуття до Думи?!... Селяне рішуче заявили, що формально вони це робили не на самих сельських зборах, а під час „перерива“. Вони нагадали, що земство так само по „земському положенію“ не має права обговорювати загально-державні питання, а воно ж обговорювало, і сам пан земський начальник підписав одну з телеграм до Думи. „Так само й ми, як громадяне, вільні були обговорити це питання і по совісті, від щирого серця, одверто висловили свої думки. А тільки що вони зовсім не такі, як у пана земського—то инша річ“...

Повинен був земський признатись, що справді й він підписав телеграму; повинен він був і те признати, що виборні до Думи Державної мають право і мусять навіть знати думки й бажання усіх тих, хто їх послав.

Ці кілька фактів, що я навів тут, показують виразно, на що перевелося вже сучасне земство і яка потреба пекуча обновити його свіжими, народно-демократичними елементами. І певна річ, це повинно статись, инакше земство втратить усяку пошану до себе й авторитет серед людности—так само, як втратили їх чисто бюрократичні органи...

Микола Дмитрієв.

З россійського життя.

Finita la comedia.—Роспущення Думи і причини цього акту.—Новий прем'єр і стара політика.—Події та перспективи.

Finita la comedia... Скінчилася нова комедія россійської історії,—комедія, що тяглася близько пів-третя місяця, мала вигляд поважної п'єси, але по правді була тільки комедією,—чи веселою—то инша річ. Царським указом з 8 липня Державну Думу роспущено.

Ми не належали до ентузіястичних прихильників ні самої Думи, якою витворило її „Положеніе о Госуд. Думѣ" з 20 лютого, ні тієї партії, що мала в Думі перевагу і властиво усіма справами заправляла. Навпаки, з самого початку діяльности Думи, і навіть раніше, скоро відомі стали ті юридичні умови, на підставі яких Дума мусіла працювати—ми висловлювались, що ніякої користної народові праці вона робити не зможе просто вже через те, що самих найелементарніших потрібних для цього гарантій серед тих умов не знайшлося. Думу скликано просто як декоративну оздобу конституційного характеру до самодержавного будинку; для бюрократії вона зразу й до самого кінця свого була тільки неминучим лихом, комедією, яку бюрократія відповідно до своїх замірів та потайних міркувань терпіла, але якій не хотіла надавати жадної ваги і значіння. І ту комедію бюрократія припинила, скоро надійшов слушний для того, як їй здалося, час.

Але зовсім не комедією була Дума для широких народніх мас. Зневірившись у старих богах своїх, розгубивши містичні надії на ту вищу власть проливати „великія и богатыя милости", вигоївшись з безнадійного оптимізму що до тієї власти і зрозумівши добре її егоїстичний підклад—народ з тим більшим захватом поніс був свої жалі, свої надії, свою тугу й муки до своїх обранців. Дума стала натомість тим осередком, до якого сходилися нитки з усього безмірного простору Россії; вона зродила серед несвідомих людей наївні надії на те, що „земля і воля", ці елементарні умови людського істновання трудящих мас, перестануть бути абстрактними принципами, а запанують, як реальний факт; вона припиняла ви-

бух народнього гніву, обурення й роспачу... Пів-третя місяця Дума була тією продуховиною, через яку виходила пàра народнього терпцю, що потроху вривається й шукає собі певного виходу. Хоча теоретично не важко було наперед сказати, що нічого того Дума дати не зможе, остаючись на легальному ґрунті, але вбити останню надію народню могли тільки події, що розвівають усякі іллюзії. І от зараз надію вбито, іллюзії народні розвіяно,—Думи нема і Россію повернуто „въ первобытное состояніе“. Finita la comedia!

Щоб убити народні надії, роспускаючи Думу, уряд ухопився за ніби то незаконний учинок її,—властиво й не вчинок, а тільки замір обернутися до народу з приводу аграрної політики уряду і особливо міністерського оповіщення з 20 червня. Бюрократичне міністерство, що заплямило себе незліченними злочинствами і через те в Думі зустрічало раз-у-раз одностайний протест і одне домагання: „геть, в одставку“,—зважилось на протиконституційний учинок. Воно надумало, поминувши Думу, обернутися до народу з поясненням, яке всю роботу народніх обранців на нівець зводило, бо наперед їх законодатну роботу касувало. Певна річ, Дума не повинна була байдуже стати до такого протизаконного акту міністерства, і от вона виробила текст відозви од себе і з тією відозвою мала обернутися до народу. Результати відомі: Думу роспущено.

Але це для бюрократії була тільки причепка, щоб позбутися настирливого контролю в особі народніх заступників; справжня причина урядового coup d'état лежить де инде, в усякім разі не там, де її знаходить той урядовий акт, яким уряд силкується свій учинок виправдати. „З волі Нашої,—читаємо в маніфесті з 9 липня,—закликані були видавати закони люде, вибрані народом. Щиро надіючись на ласку Божу і вірючи в ясну та велику будучність народу Нашого, Ми сподівалися, що праця їхня буде дòбра і для держави користна. Ми збіралися поробити великі зміни в усіх паростах життя народнього, і насамперед мали Ми подбати про те, щоб розвіяти темноту народню світом просвіти й полекшити долю народу, поліпшивши умови праці коло землі. В сподіваннях Наших Ми тяжко помилилися. Виборні від народу, замість видавати закони, узялись до того, *за що не мали права братись, і почали робити слідства про вчинки настановлених*

Нами місцевих властей і виказувати Нам хиби основних законів, зміняти які можна тільки з Нашої Царської волі, *і дозволили собі очевидно незаконні вчинки, от як видання відозви до народу.* А зведені такими вчинками селяне по багатьох губерніях почали, не дожидаючись законного поліпшення своєї долі, грабувати чуже добро й не слухатись закону та законних властей".

Поминаючи звичайну урядову фразеологію та очевидний покліп, немов би Дума підбурювала селянство до аграрних розрухів (про міністрів, що своєю декларацією та відозвою таки справді викликали розрухи, маніфест, певна річ, не згадує), можна тут бачити два обвиновачення: 1) Дума не робила того, що повинна була робити, себто не видавала законів і 2) Дума зважилася на те, чого не повинна була й торкатись, себто, кажучи словами маніфесту, „почала робити слідства про вчинки... властей і виказувати... хиби основних законів". Варто на цих обвиновачеснях зупинитися.

Дума працювала на очах цілого народу, а не потай, ніби якась урядова бюрократична канцелярії; все, що тільки там говорилося й робилося, зараз же мілійони газет розносили по всіх закутках і кожний, хто має очі, щоб бачити, й уші, щоб чути—знає, щò робила Дума й чого не робила. І коли ми скинемо з урядових обвиновачень ту обгортку, в яку їх обвинено, то зразу ж видко стане кожному, що вони цілком розминаються з правдою. Прàвда, кажуть, очі коле, та коли очей нема, то можна цілком безпечно, не кліпаючи, і з правдою дати собі раду...

Дума ніби то не робила того, що повинна була робити, себто не дбала про нові закони,—таке маємо перше обвиновачення. І справді, які законодатні результати її діяльности? За пів-третя місяця тільки один думський законопроект став законом,—це асигнування урядові 15 мілійонів карбованців на запомогу голодним. Ніби то й справді результат такий мизерний, що цілком підпірає урядове обвиновачення, але... урядовий документ забув тут одно манісеньке „але". Дума видала тільки один закон, та й то мизерний, єдине лиш через те, що усіма силами їй перешкоджав уряд, що він усяку справу гальмував і безпосередно, і посередно, своїми вчинками розбишацькими раз-у-раз відтягаючи її увагу від законодатної діяльности. Справді, не будемо навіть рахувати законопроекту про скасування кари на смерть, який Дума цілком ухва-

лила і який за те поховала державна Рада,—ось які проекти законів обмірковувалися в Думі: 1) про землю, 2) про незайманість особи, 3) про волю віри, 4) про рівність громадянську, 5) про судову реформу, 6) про зібрання, 7) про спілки, 8) про реформу самої Думи і 9) про незайманість членів Думи. Знов не час тепер говорити про те, чи добрі ті законопроекти чи не добрі (де-які з їх, як напр., аграрний законопроект або про зібрання мали справді великі дефекти, та як-раз не з урядового погляду), але факт той, що вони були, Дума їх обмірковувала й передала до комисій на останню редакцію. Ще небагато часу треба було, щоб більшість із їх, коли не всі, перероблені в комисіях, перейшли знов до Думи на останній вже розгляд і певне Дума б на їх пристала...на те, певна річ, щоб їх поховала на своєму кладовищі Державна Рада. Значить, перше обвиновачення проти Думи—то фактична неправда. Не тим Дума прогрішила перед урядом, що вона не дбала про нові закони, а саме тим, що дбала, тільки закони ті до смаку не припали бюрократії. Що справді тут забито цвяха, видно з того, що останній конфлікт з приводу міністерської відозви до народу про земельну справу викликано не чим иншим, як постановою думського законопроекту про одібрання землі у приватних власників. Цей законопроект, якого тепер бюрократія навіть не помічає, дуже, видко, був збентежив міністерство коли через його воно зважилося на те, щоб наперекір усяким звичаям конституційних держав обернутися до народу з своїм „правительственнымъ сообщеніемъ“. Як бачимо, перше обвиновачення —то видима неправда, на те тільки й вигадана, щоб якось народові очі замазати.

Дума робила те, чого не мала права робити—так можна сформулувати друге обвиновачення. Поясняючи його, уряд цю справу детальніше викладає так: народні заступники ,,почали робити слідства про вчинки... місцевих властей і виказувати... хиби основних законів... і дозволили собі очевидно незаконні вчинки, як от видання відозви до народу“. Насамперед з цього виходить, ніби то Дума не має права доглядати за вчинками властей. Але я беру маніфеста з 17 жовтня й там у пункті 3-му читаю зовсім ясні слова: („урядові велимо Ми виконати непохитну волю Нашу)... встановити таке непорушне правило, щоб... *виборним народнім забезпечено було справжню участь в доглядання за тим,*

чи по закону роблять постановлені Нами власті". Та облишмо маніфест 17 жовтня: він одразу ж став анахронізмом, на який небезпечно навіть посилатися, бо мені відомі, напр., факти, що жандармерія конфісковала його разом з прокламаціями,—але навіть „Положеніе о Государственной Думѣ" з 20 лютого дає право (ст. 40) Думі обертатися з запитами до міністрів, і тільки як не схочуть вони—то можуть не відповідати. Міністри відповідали—значить те право визнали, і Дума тут не вийшла з меж своєї компетенції: хто ж казав міністрам топтати усяке право й тим викликати те обурення, що повставало в Думі за кожної їх відповіді? Адже ж певне не Дума. А от тепер „непорушне правило", встановлене „непохитною волею" монарха, новий маніфест силкується виставити як—злочинство Думи!...

Дума ще тим провинилась що насмілилась „виказувати... хиби основних законів". Оце мені злочинство—„виказувати!" Не ламати їх—ні, Боже борони, а лиш „виказувати". Справді, основні закони на вічні часи оголосили себе непорушними і Дума переміняти їх права не має, але ж „виказувати хиби"—хиба ж це злочинство? Тут навіть замаху нема на злочинство, а й він юридично не повинен би тягти за собою кари. Так само й останній пункт другого обвинувачення—відозва до народу не була нічим, щоб виходило по-за права Думи. В тій занадто лойяльній редакції, яку ухвалила Дума, це була не відозва, а тільки поправка до безперечно незаконного оповіщення міністерства, що через голову народніх заступників наважилося обернутись до народу з баламутною відозвою. Уряд, що цілком став сам на ґрунт нелегальний, що зламав навіть і саму тінь усякої законности, що й основні закони знехтував,—той уряд ледве чи має право скидати на когось иншого вину за непошану до законів. Адже ж давно вже уряд скинув з себе повинності, навіть тими законами накладені, які він же сам і повидавав; усі вчинки його можна б назвати революційними, коли б це не було профанацією—прикладати слово те до уряду „вахмистрів і городовиків вихованням та погромників—поглядами", мовляв словами кн. Урусова. І коли б навіть відозва Думи до народу й була актом сама по собі нелегальним, то на його попхнув її не хто инший, як сам же уряд своїм архи-нелегальним повожденням.

Коли до згаданих „гріхів“ Думи додати ще відповідь на тронну промову, вимагання амністії й відповідального міністерства, скасування кари на смерть і т. и. (див. відозву петербургського губернатора—„Чего должно ожидать населеніе отъ правительства и что оно должно само дѣлать?“)—то цим будуть вичерпані урядові обвиновачення на адресу Думи, а також і ціну їх ми зрозуміємо. Свою комедію з Думою уряд закінчив достойним способом, не зумівши навіть пристойної форми до роспущення Думи прибрати. І коли б ще хто вагався дивитись на поводження уряду з Думою—як на просту комедію, то я ще нагадаю йому слова величнього прем'єра тодішнього, д. Горемикіна, в державній Раді. Як обмірковувано там асигновку Думою 15 міл. карб. на запомогу голодним, то цей достойний голова „конституційного“ міністерства, як аргумент за побільшення асигновки, прохопився був щирим словом: говоріть, мовляв, що вам любо, а буде так, як уряд схоче. Себто—і на Думу нам начхати, й на Раду, бо хоч би щò там і тут ухвалили, то ми таки по своєму зробимо... Оце й є власне перша та й остання причина урядового coup d'état: конституційні форми державного життя довелося заводити в Россії ворогам конституції й усякої законности, і занадто велика була б наївність думати, що „вахмістри, городовики та погромники“ не ритимуть під той лад, що несе їм смерть. Дума, навіть така безсила, якою була вона, самою вже критикою своєю чимало завдала прикрости оборонцям старого ладу; вона на кожному кроці здирала машкару з сих „дикарів вищої культури“ і показувала широким масам, хтò стоїть на чолі держави. Своєю діяльністю вона спричинилася до ще більшого роспаду бюрократичної власти і наблизила кінець її. І в тому непрощений гріх першої Думи нашої перед бюрократією, але в тому ж—щò б хто ни говорив—і велика заслуга її перед народом. І напевне заслугу ту ще згадають люде добрим словом тоді, коли новий лад цілком запанує.

Комедію скінчено, конституційну завісу спущено аж до 20 лютого 1907 року і там, за спущеною завісою, йде поки перегримовка й перетасовка актьорів. Горемикін пішов туди, куди йому даремно дорогу проказувала Дума; на його місце за прем'єра сів д. Столипін, що роспочинає нову комедію, на старий копил пристроєну. На всякі способи—і через рептильну „Россію“, і через закордонних кореспондентів, і безпосередно—урядовими оповіщеннями, новий

прем'єр хоче urbi et orbi оповістити, що Думу тільки на те роспущено, щоб перевести ліберальні реформи (ніби Дума тому противилась!) та вирятувати конституційний принцип (ніби захитаний Думою!). Чисте нещастя з тими „ліберальними реформами“: вже кілька років од міністрів тільки й чуємо, що про реформи, а ніяк їх здійснити не можуть,—все щось таки та стане на перешкоді; цим разом сам народ пошкодив в особі своїх заступників. Провадючи таку видиму нісенітницю, але щоб підшитись під ліберальне обличчя, за спущеною завісою д. Столипін мав якісь таємні пересправи з недобитками партії 17 октября (тепер партія „мирнаго обновленія“), яких запрошував до кабинету і які кінець-кінцем зреклися всякої участи, мабуть зрозумівши, на віщо вони потрібні були „ліберальному“ прем'єрові. Пущено також поголоску про те, що уряд хоче нові вибори перевести по системі вселюдного (!) виборчого права. Але за янгольським голоском нового прем'єра виразно проступає чортова думка, що виявляє себе чудовими коментаріями до столипінового „лібералізму“. Роспустивши Думу, уряд зараз же й почав працювати „ліберально“: обернув Петербург у військовий табір, позаводив по нових місцях військовий стан (напр., по цілій Київщині), на-поготові „карательные поѣзда“ поставив, роспочав арешти і подбав по-батьковськи про прессу, розгромивши насамперед більш незалежну—петербургську. Разом він поспішився оповістити, що настав кінець незайманости „бывшихъ“ членів Думи,—розумійте, мовляв, язиці!... І „язиці“ зрозуміли: на депутатів починається просто якесь завзяте полювання: адміністрація одного по одному з тих, хто більше їй дозолив, арештує, справляючи собі тим хоч пізно втіху та повертаючи справу на особисту помсту. Та й на самих арештах помста не зупинилася: кабинетний учений Герценштейн поки що перший упав жертвою тієї безглуздої помсти, власною кровію оплативши свою недовгу працю на користь народові. В перспективі можна бачити по цілому світі нечувану судову справу проти послів до Думи, яких уряд порішив покликати до суду за відозву до народу. А зачувши для себе кращі дні, заворушилась чорна сотня: від „благодарственныхъ“ молебнів Господеві за роспущення „мятежної“ Думи, вона спробувала була вже перейти до активної роботи, один-другий погром учинивши (10 липня в Одессі). Такі поки що маємо „ліберальні“ заходи уряду і відповідні до їх учинки покидьків людности.

Але за спущеною завісою відбуваються й инші події, які певне найстаршим актьорам россійської казенної комедії—комедією вже не здаються. Роспущення Думи, разом і сподіване і несподіване, викликало по всій Россії загальне обурення. Людність ще раз побачила, що її надії на мирний кінець справи з державною реформою були й тепер марні і що знов наближається боротьба з тими нездарами, які жадної науки од історії приймати не хочуть. „Бывшіе“ члени Думи зібралися у Виборзі на пораду й видали відозву до народу, в якій пояснивши становище народніх заступників у Думі й уряду, складають з себе відповідальність за дальші події й закликають, як пише московський губернатор в своєму оповіщенні, не визнавати державних позичок, які уряд зробить без Думи, не платити податів і не давати рекрутів. Не вважаючи на всі заходи „ліберального“ міністерства, відозва та шириться серед народу і скрізь її прихильно зустрічають. Грандіозні хліборобські страйки, що виникли безперечно на економічному ґрунті, набірають потроху й політичної окраски, бо вже зникла у народу надія, що хтось допоможе трудящим людям; в повітрі запахло загальним політичним страйком... Втихомирювання оружною рукою нічого не пособляє, та й серед самих „утихомирювателів“ повстають такі крівово-виразні події, як у Свеаборзі, в Кронштадті, під Ревелем та по инших місцях. Знову події починають нестися вперед прискореним темпом, і вгадувати зараз, щò може бути навіть за кілька день—ніяким світом не вгадаєш. За одно можна ручити напевне: „буде так, як громада хоче, а не як пан каже“, мовляв дотепним словом „бывшаго“ депутата Грабовецького. Усі заходи „пана“, усі жадання реакції раніше чи пізніше підуть на марне, як і досі йшли, і народ все таки здобуде собі кращу будучину. Уряд, роспускаючи Думу й обіцяючи нові вибори, сподівається, що та Дума не буде вже „мятежная“, а йтиме разом з ним; певне, свої надії він опірає на ту „передвиборчу агітацію“, яку думає на широку скàлю повести. Сподівання ці видимо не мають під собою жадних підстав,—Дума повинна бути „мятежною“, або її зовсім не буде, бо слухняна Дума була б цілком зайвою і непотрібною і, йдучи разом з урядом, ніякого заспокоєння не принесе, як досі й сам уряд його не приніс. Та ледве, чи й урядова „агітація“ допоможе бюрократії: народ і тепер уже подекуди заявляє, що инших депутатів він не

вибіратиме; чутно голоси навіть, що треба послати до Думи ще „зліших“ людей. Народ вже зрозумів відносини громадських та урядових сил, зробив їм справедливу оцінку і знає, що від уряду ні землі, ні волі він не діждеться. І це певна запорука того, що нова Дума буде „мятежною“, тільки що вона, може, вийде вже на сцену озброєна справжньою властію, а не буде лиш аксесуаром до бюрократичної комедії. „Іллюзії гинуть, факти остаються“,— загинути мусять і бюрократичні іллюзії.

Комедію скінчено, завісу спущено, актьори роздягаються й міняються ролями. Але комедії вже остогидли слухачам і невідомо ще, чи нова п'єса, яку „ліберальний“ д. Столипін силкується теж на комедію повернути, не обернеться часом для його та його прихильників у жахливу трагедію...

Сергій Єфремов.

Нове видання для селян.

У Хотині вийшла перша книжка нового місячника для селян—„*Хата*“, що видає й редактує його д—р Немоловський.

Добра се, хоч і не легка, річ—видання для селян. Тепер селянство найбільше потребує освіти; на темноті селян будують свої найбільші надії реакціонери; у селянстві ж мусимо знайти найкращу підпору нашим змаганням, як селянство у більшості своїй розумітиме, кудою й за ким йому треба йти.

Велика ж мусить бути й одвічальність того, хто береться просвіщати селян, як і кожного, хто береться бути проводирем народу.

На превеликий жаль, у нас досі не розвинулося в потрібній мірі видавництво для селян, періодичне і неперіодичне. До останнього року не можна було видавати, а тепер ще, видно, не призвичаїлися подужувати всякі труднації на сьому шляху.

Нам було вельми приємно одержати першу книжку місячника „Хата“, і хотілося впевнитися, на скільки дотепно впорядчик вибрав свою стежку, на скільки він угадав дійсні потреби селян і вміє з ними розмовляти.

Розмовляти з селянами справді вміє він: мова здебільшого проста й жива,—коли не зважати на невидержаний правопис і багато друкарських помилок.

Що до змісту, то ми згоджуємося з думками редакції, що часопис потрібний для селян, „щоб ширити правдиві, розумні і користні вісти“ (стор. 2), хоч і не згоджуємося з тим, що в селянському часопису не повинно бути оповідань та казок, взагалі красного письменства.

Після редакційного вступного слова починається велика стаття—„*Про Землю*“. Се справа тепер найцікавіща для селян. На жаль, погляди невідомого автора сієї праці де в чому хибні, навіть оперті подекуди на непевні факти, а основне питання про землю рішається не на користь селянам.

З початку подається рахунок, скільки є землі у Европейській Россії: 420 мілійонів десятин землі; здатної до хліборобства—340 м. дес. з їх 136 міл. належить селянам, а на казну, церкви, панів і т. и. приходиться до 200 міл. дес. З їх під лісами 125 міл., дес., зостається 75 міл. д. такої землі, що її можна б віддати селянам. Далі йде рахунок людности: усіх людей у царстві 140 міл. душ; одкинувши жінок і дівчат, маємо 70 міл. душ. І ось автор ділить 75 міл. десятин на 70 міл. душ і питая: „Чи тож та одна десятина (на душу) землі таке велике щасте, щоб за неї підставляти свої груди під штики та кулі?“... „Прожити з одної десятини не можна, а заробітків на сусідній економії не буде“... І далі на протягу 15 сторінок автор доводить, що панської землі відбірати або примусом викупати не треба, що люди мають більші заробітки з панських економій та заводів, ніж би мали з панської землі, відібравши її собі... Та що ж се за рахунок! *Земля рахувалася тільки в Европейській Россії, а людність рахується вже по цілій Россії.* Відома річ, що як рахувати міліони людей, що живуть у середній, Азії та в Сибіру і всім їм наділяти землю *у Европейській Россії,* то прийдеться по 1 десятині на душу. Та нащо ж рахувати *на всіх* людей, коли земля потрібна *тільки* хліборобам? Тоді вийде щось инше, тоді прийдеться на душу вже не по одній та й не по дві десятині... І знов же автор не бере до рахунку 125 міл. панської лісової землі, немов би вона не годяща для селян. Чому

ні? Хиба селянам ліс і лісова земля непотрібні? Хиба лісові промисли пошкодили б селянам?—Ось і знов прибавляється не по одній та й не по дві десятині на кожну мужеську душу...

Не будемо спинятися на дальших рахунках та доказах автора про те, що не можна ні конфіскувати землі без плати, ні примусом викупити її. Провідна думка авторова така, що „великі панські господарства не є таке велике зло, а селянські дрібні господарства знов не таке велике добро, щоб усю землю поділити між селянами“. Щоб підперти сю думку, автор знов посилається на хибні факти. Напр., він каже, що в Саратовській та Самарській губ. земля далеко краща, ніж на Україні, і наділи селян далеко більші. Заводів та фабрик „та доброго взорового панського господарства зовсім нема, а вся земля випускається там в аренду селянам“ (стор. 9),—отже селяне там бідують і голодують. Перше всього, не треба забувати, що до Саратовської губ. західні вітри доходять сухіщими і вже через те буває там далеко більша посуха, ніж на Україні, особливо Правобережній. А без дощу (або без поливання) і найкраща земля не вродить. Далі, хибне твердження автора, що в тих губерніях *уся земля* віддається селянам в аренду. Я сам бачив ті величезні панські економії в Саратовщині (Шереметєвих, Юр'євичів та инших), бачив те нещасне селянство, яке мусило змалечку й до смерти працювати на панів, сказав би на панщині, бачив усякі панські заводи... Може ніде в Россії так добре не заховалося до останнього часу кріпацтво, як у тому краї,—кріпацтво не юридичне, а фактичне. Там по селах майже немає людей середньої верстви: або дуже багатий поміщик, або голодне селянство. Правда, є ще люде, що не належать до селянства: панські управителі, конторщики, прикажчики і т. и... Тепер зрозуміло, через що в Саратовщині часто буває голод та через що тепер у телеґрамах часто стріваються Саратовські села та слободи: Лопухівка, Александрівка, Кочетівка, Баланда і т. и. (Про Самарську губ. мовчу, бо там не був).

Автор стоїть на національному ґрунті, обстоює інтереси українського народу й нарікає на те, що українцям доводиться годувати голодні губернії Россії, ще й платити подвійні податки, бо ті губернії не можуть платити. Добра річ—обстоювати інтереси свого народу, отже думаємо, що ціла держава таки мусить,

повинна годувати голодних в тій або иншій губернії, де трапився голод, дарма, що через те инші губернії заплатять трохи більше. Та ось автор і знов притягає докази і приклади: мовляв, у Японії люде мають землі далеко менше, ніж у нас, а „ніколи не буває там, щоб казна годувала нарід, як ось у нас завелося. Загалом японці багатші від нас, бо у них вистачило грошей на війну, а у нас ні“ (стор. 11). Та невже ж автор не знає, що японці *позичали* на війну багато грошей, що в Японії буває справжній і великий голод, і сього року був, і казна мусила й там помагати голодним! Думаємо, що треба поводитися далеко обережніще з словом, призначеним для громади, особливо для селян...

Чому було б краще не росказати, як під час японської революції японські пани (дайміо) зреклися своїх прав на землю й на повинности селян, віддавши те все без викупу на користь народу? Се річ цікава і навчаюча для селян, і... для наших панів.

Багато ще прикладів та доказів наводить автор, і між тими доказами не мало є непевних; та не будемо вже їх розглядати. Що ж радить селянам наш автор?—Працювати в панських економіях, заводах та фабриках; поліпшити спосіб хліборобства на своїх клаптях землі, а „не заритись (?) на чуже“ (стор. 14). Крестянський банк повинен купувати маєтки недбалих панів і перепродувати їх селянам; заводити каси ощадности та спілки хліборобські і т. и.

Що справедливо каже автор, так се: „без розуму, без освіти ніколи доля селян не покращає“; „щоб досягти та утримати землю й волю, треба мати й розум“ (стор. 6). Тільки, щоб прибавилося освіти в селян, треба давати добірніший матеріял у часопису для селян...

В самому кінці книжки „Хати“ знаходимо замітку про запомогу з державного скарбу голодним губерніям. „Неврожай знов захопив,—каже редакція,—переважно східні губернії царства, де і земля найкраща, і наділи у селян найбільші. Але селяне запустили землю і вона заросла перієм та бур'янами. Замість того, щоб помагати людям краще господарювати, взятися за розум і працю, наші голосії (?) по газетах ґвалтують, щоб казна дала як можна більше грошей на харчевні та трахтирі (?) і годувала по них мілійони селян. Голосії мабуть не знають, що

до казни гроші не з неба сиплються, а збираються з людей. Останніх 10 літ добра половина Московщини не доплачує податків і годується коштом України, Литви, Польщи. Через те людність сих країв оподатковується вдвоє і хутко руйнується. Чи ж розумна або добродійна річ відбірати кусок хліба у одних людей і віддавати його другим?"

Ся невелика замітка добре виявляє погляди редакції на справу національну і на потреби селян. Бачите, у східніх губерніях народ голодує через те, що запустив свої гарні наділи та через те, що нікому було призвичаїти людей взятися добре за працю. Бачите, націоналізм український вимагає, щоб держава не давала запомоги голодним людям східніх губерній... Цур йому, такому націоналізмові! Ми швидче пристанемо до тих „голосіїв", що вимагають запомоги голодним, хоч гаразд і не розуміємо, щò саме визначає се слово, яке ми стріваємо також і в статті „Про землю", де „голосіям" достається від автора, де просто сказано: „крутії та голосії", що як виберуть їх до Думи, то вони „сперечатимуться з урядом за свою власну владу та право; вони дуритимуть нарід неможливими постановами, закликаючи до бунтів та різних нерозумних подій..." Що до бунтів, то ще хто його знає, а що вимагатимуть запомоги голодним, то се певно. І вимагатимуть, щоб уряд підлягав постановам народніх послів („сперечатимуться за свою власну владу та право") — се теж певно...

В тій же книжці „Хати" міститься початок історії України: „Розмови про старовину", далі „Порадник лікарський", стаття агрономічна—„Як і чим гноїти поля" і маленька хроніка—„З нашого життя".

Дуже шкода, що не можемо щиро привітати сього нового видання ради причин, пояснених вище.

Гр. К.

Бібліографія.

Винокъ. Чытанка. Зъ 120 малюнкамы. Уложывъ О. Билоусенко. *Видання „Благотвор. общ. изданія полезныхъ и дешевыхъ книгъ“ № 31. Спб. 1905. Бк. 192, 8⁰. Ц. 35 к.*

Серед тих утисків, під якими аж до останніх днів жило українське письменство, найшкодливішою була, мабуть, заборона видавати книжки про дітей, практикована більш десяти років, навіть наперекір відомому указові 1876 р., що про заборону дитячих книжок не згадував. Ще й раніше дитяча українська література була зовсім убога, рівняючи навіть до українських видань иншого характеру: 2—3 читанки, кілька тоненьких брошурок пісень та казок—от і все; за останні ж часи і зовсім нічого у нас не виходило, як що не рахувати кількох придатних дітям книжечок, що контрабандою проскочили в загальній серії брошур иншого змісту. Та минулого року, на передодню визволення українського слова, появилась дуже цікава й корисна новина на полі дитячої літератури—читанка „Винокъ“ д. Білоусенка. Незалежно від тих симпатій, з якими можемо вітати сю книжку, як одну з перших книжок для дітей, читанка д. Білоусенка варта самого щирого признання, і своїм цінним змістом, і гарним зверхнім виглядом; що до останнього, то її можна просто зразковою вважати.

Автор вибірав і систематизував матеріял відповідно до його зрозумілости і придатности для дітей з самого початку науки. В строгій сістемі спочатку йдуть казочки, оповідання, вірші, які знайомлять дитину з тим, що навкруги робиться в природі та і житті, далі вже — популярно-наукові відомости з фізіки, і врешті матеріял, що торкається людини, її праці, її особистих і громадських відносин. Народня і письменницька словесність українська дали авторові багатий матеріял; народні думи, пісні, оповідання, приказки,—з другого боку: поезії, байки й оповідання наших письменників знайшли собі відповідне місце в читанці. Багато взято матеріялу з Шевченка, Руданського, Гребінки, Грінченка; з Коцюбинського надруковано три гарненьких дитячих оповідання: „Ялинка“, „Маленький грішник“, „Харитя“. З-поміж відомих українських письменників не пощастило тільки Глібову, якого байок та й взагалі яких-небудь творів у читанці д. Білоусенка нема аж нічогісенько, хоча Глібов—улюблений серед дітей письменник. Чого так сталося — просто зрозуміти не можна. Нема й оповідань історичного змісту, опріче думи „Про удову та трьох синів“ і перекладу „Пісні про віщого Олега“.

Як ми зазначили, книга робить гарне враження самим своїм зверхнім виглядом, що залежить, окрім дуже чепурного друку й паперу, від численних, гарно зроблених ілюстрацій, взятих з ріжних видань, а то й спеціяльно для читанки зроблених (напр. малюнки О. Сластьона до оповідання Коцюбинського „Харитя“ та думи „Про удову“). Маючи се на увазі, а також і обсяг книги, ціну—35 коп. треба вважати дуже помірною.

Ми сподіваємось, що „Винокъ“ д. Білоусенка знайде собі широкий шлях до української малечі. Коли б заведено по школах науку українською мовою, то книжка ця була б гарною читанкою для початкової науки й по школах.

Д. Д—ко.

Як збіраються і куди повертаються народні гроші. *Видавництво „Праця“. 16 стор., ц. 3 коп. Спб. 1906 р.*

Брошурка складається з п'яти розділів, між якими найдокладніше написані другий та третій; в них говориться про те, як збіраються з народу гроші і на що саме вони йдуть. Можна сказати, що автор досить добре вияснив ту кривду, яку чинить бідному людові держава „косвенними“—посередніми—податками, обдираючи ними людей на сірниках, карасині, солі, тощо. Не згірше також дере вона й за землю: з крестян по 2 карб. 43 коп. з десятини, а з панів—по 5 коп. з десятини (з рахунків Курської казенної палати за 1899 рік.).

Стягуючи гроші (більше двох тисячів мілійонів карбованців за 1904 р.) переважно з набідніших людей, держава наша тратить їх не на народні потреби, а найбільше на користь багатирів-капиталістів. $15^1/_2$% усеї суми державних добутків іде на виплат процентів за державні позички, четвертина всіх добутків іде на військо, котре держать для того, щоб здобувати капиталістам усе нові та нові місця для продажу їх краму. Дуже багато грошей тратиться також на міністерство внутрішних справ, яке держить народ під страшенним гнітом. Немало витрачається також мужицьких грошей і на содержування Двору (більш, як 15,000,000 карб.). На просвіту ж, як порівняти з другими державними видатками, то лишається якийсь там дрібязок, та й то з нього можуть користуватися не стільки бідніші, як заможніші люде, що віддають своїх дітей в гімназії, університети, інститути, то-що.

Розібравши добре сучасний державний бюджет, автор показує читачеві усі хиби сучасного державного хазяйнування і доводить, що найліпший спосіб збірання з народу грошей—це прогре-

сивний податок з прибутку: на малі прибутки визначають і малий відсоток податку, на великі прибутки і відсоток більшає.

В останньому розділі говориться про боротьбу класів, капиталістів з робітниками, і дуже коротенько переказано загальні, основні домагання соціялізму.

Книжечку взагалі написано непогано і з розумінням теї справи, про яку автор узявся писати, але загальне гарне враження псується безліччю друкарських помилок. Чимало можна було б завважити авторові також і про його мову.

А проте коли б таких книжечок було як найбільше та щоб вони ширилися серед нашого народу, то користи од них було б не мало. **М. П.**

М. Драгоманів. Шевченко, украноїфіли й соціялізм. *Друге видання з передмовою Ів. Франка. Львів, 1906. Стор. 157, 8°. Ціна 2 корони.*

Ця книга належить до „воскресших Лазарів“. Друкована, як статя, в женевській „Громаді“ 1879 р., вона і в свій час лишилась мало кому відомою, а тим часом се „правдива окраса нашої критичної літератури“, як говорить у своїй передмові д. Франко, та ще—додамо від себе—дуже цінний документ до історії громадського руху на Вкраїні в 70-х роках. Некритичне відношення до Шевченка, безмірне возвеличення (аж до витворення т. зв. культу Шевченка в Галичині)—з одного боку, і лайка та прокльони з другого, поруч із дуже малим студіюванням творів та й самої особи поета, все це примусило Драгоманова переглянути критично поезію Шевченка, вияснити її справжній характер і громадську вагу. Драгоманов прийшов до думки, що „Кобзарь“ далеко не має того значіння, яке надавали йому звичайно в ті часи, добачаючи в поезіях Шевченка на громадські теми цілу програму—національну, політичну й навіть економічну. „Кобзарь“ увесь, як він є, не може стати книгою ні цілком народньою, ні такою, яка б цілком служила проповіді „нової правди“ між народом (ст. 108). Се тому, що в Шевченка не склались погляди на громадські справи на підставі нової европейської науки, а до багатьох думок, що висловив Шевченко в своїх поезіях, він мусів доходити своїм розумом. „Найліпше оброблені й найзрозуміліші у Шевченка поеми й пісні, в яких він найменьше виступає з своїми власними думками, а говорить про життє людське картинами“ (ст. 109). Ці твори показують, що в Шевченкові був справді „і мужичий письменник, і душа-чоловік, і великий розум, і глибоко громадський чоловік. Та тільки вони не дають нам уважати Шевченка тим,

за що його хотять уважати: за чоловіка зовсім *нових думок*, навіть і для тих часів, коли він їх писав, а показують тільки, чим би він міг стати в иншому товаристві, ~~яке б~~ справді дало йому нову европейську науку“ (ст. 110). До такої думки прийшов Драгаманов, узявши на увагу лихі обставини життя нашого поета, брак у нього систематичної освіти і той осередок, в якому довелося йому перебувати. й працювати.

Будучність українства, та й взагалі поступового руху в Россії, Драгоманов бачив у европеїзації того руху, або, як він казав, „европейському городському розумі й праці серед українських селян і українстві серед городян“. Для сього він проповідув, що треба зректися традицій, які віджили свій вік, а натомість клав на перше місце глибокі й детальні досліди реальних потреб народу, а для їх задоволення визнавав неминучим, щоб перенести на наш ґрунт здобутки европейської науки про громадське життя. Цим питанням присвячено третій і останній розділ книги. Дуже цікава тут, між иншим, блискуча критика, якій піддає Драгоманов проби тогочасних поступовців одягти соціялізм в „русскую одежду“—російське бунтарство та українське гайдамацтво, до традицій якого хтіли прив'язати революційно-соціялістичний рух 70-х років і яке між иншим привело до відомої Чигиринської справи Якова Стефановича.

Книга Драгоманова ні трохи не втратила свого інтересу й для наших часів. І досі критика Шевченкових творів розроблена в нас дуже мало, і погляди на сю справу Драгоманова мають в собі багато правдивого й цінного, хоч дещо в них здається нам трохи різким. В усякім разі нове видання, зроблене Львівською „Українською Видавничою Спілкою“, мусимо признати вельми цінним здобутком для нашої публіки. А передмова д. Франка, додана до свого видання, служить добрим історичним коментарієм до праці Драгоманова. **Д. Д—ко.**

Отчетъ Черниговской Губернской Земской Управы за 1904 годъ. *Черниговъ, 1905, 1—468 in. 8⁰.*

Для нас ближчий інтерес має в цьому справозданні розділ XX про „Музей украинскихъ древностей В. В. Тарновского“ (стор. 418—422). З коротенького цього розділу бачимо, що від приватних жертв Музей на дуже помітно збільшується, бо за рік 1904 подаровано було 22 особами та інституціями усього лишень 60 книжок і брошюр, 1 лист, 16 малюнків, 1 портрет (масляними фарбами), 34 фотографії на фототипії і 29 речей, не рахуючи вирізок з газет та журналів. Особливо цінним дарунком були від А. М. Куліш, дружини небіжчика П. О. Куліша,—стіл, крісло, бюро до писання

та етажерка з кабинету Куліша; примірники біблій на всяких мовах, яких (біблій) уживав набіжчик, перекладаючи святе письмо на українську мову, а також частина бібліотеки, що випадком не згоріла, з цінними історичними творами.

Одвідало музей за рік 4802 особи, з яких 2012 чернігівські мешканці, 1385—з Чернігівської губ. і 416 з инших місцевостей. В музею та кабинеті при йому працювало теж не дуже багато людей: 16 осіб малювало, 6 фотографувало усякі речі, до бібліотеки зверталося 5, а до архиву 13 осіб, які зробили 46. справок. Бібліотека за рік не дуже побільшала: куплено було усього 3 книжки на 4 карб. 86 к. та виписано за рік „Кіевскую Старину“ и „Археологическую Лѣтопись“.

18 грудня од музею було заслано привітання І. С. Левіцькому з нагоди 35-літньої його літературної діяльности.

Що до инших розділів „Отчета“ Земської Управи, то не входячи в розгляд кожного з них окремо, можемо зазначити, що в них забагато статистичного матеріялу, часом зовсім зайвого, а через те не бракує курйозних висновків з його. На приклад, в розділі VII („Народное здравіе“), на підставі тих випадкових і нечисленних хорих (4481 особи), що пробували в губернській земській лікарні, автор розділу про народне здоровля доходить до висновків, що власне не мають ніякого значіння, напр. що найбільший % смертельности дав Мглинський повіт (13,4%), а найменший—Новгородсіверський (2.4%). Чи можна тут бачити якийсь сталий закон, що Мглиняне мають найбільший нахил умірати, а Новгородсіверяне—ближчі до несмертельности? Але ще кращі висновки знаходимо на стор. 114, де читаємо, що з усих станів найбільше мруть духовні (торік здається, теж були духовні та проститутки), а найменьше—усякі урядники, вчителі та одставні офіцери; а на стор. 118 — що найдужче смерть чіпляється до освічених (12,5%), потім—до людей „неизвѣстной степени образованія“ (!), далі—неграмотних (6%), і знову—аж грамотних (3,8%). Як би вважати на ці чудернасті висновки, то лишалось би виписати усьому громадянству досить цікаву рецепту: залишити всім освіту (досить простої грамоти!), не йти в попи, а всім позабірати посади, особливо військові та вчительські—і можна буде продовжити собі віка „на многая літа“... **В. Д.**

Каманинъ И. Эпизоды и дѣятели эпохи Богдана Хмельницкаго. *(Відбитка з XVIII т. „Чтеній въ Историч. Обществѣ Нестора Лѣтописца). Стор. 1—20. Кіевъ, 1906.*

Відомий історик і знавець архивного історичного матеріялу, д. Каманін, в невеличкій цій книжчці позбірав відомі й невідомі

ще в літературі подробиці про родину Хмельницьких, а також про особу, ім'я якої тісно звязано з ім'ям Богдана Хмельницького—про Данила Чаплинського. Що до родини Хмельницького, а власне батька, матері та иншої старшої рідні Богданової, то з ними автор не доходить до цілком певних, твердих висновків, а обмежується здогадами, досить близькими до правди, напр., що Никифор Хмеленко був дядько або брат Богдана Петровича Хмеля (відомий з грамоти королівської р. 1628), що цей самий Богдан Петрович доводився братом батькові гетьмана, Чигиринському сотникові Михайлові, або що молодий Зиновій прибрав ім'я Богдана „в честь свого дядька, що заступив йому батька, який згинув у Цецорській битві". Все це, розуміється, здогади, але схожі з правдою, і може дійсно правди більше на боці д. Каманіна, що хоче бачити в Богдановій родині київських тубольців, аніж на боці тих істориків, що виводять Хмельницьких з Мазовії та Люблинського воєводства. Так само за межі правдоподібности не виступають здогади д. Каманіна і про матір Богданову. В пом'янику Київо-Михайлівському між р.р. 1618 та 1619 згадується про смерть „схимницы Мароы (Михайлиха Хмель)" Дуже привабна думка бачити в ній як раз матір Богданову. Але коли вже р. 1618 чи 1619 вона була схимницею, то, треба думати, чоловік її тоді вже не жив. А тим часом козацькі літописи показують смерть Богданового батька під час Цецорської битви р. 1620 (див., напр., літопис Сам. Величка). Д. Каманін схиляється до того, що в цьому разі, як і багато де в чому, літописці допустилися помилки, і цілком правдоподібно виказує навіть джерело такої помилки, а власне у Іоахима Єрлича покажчик осіб, що загинули в Цецорському бою, а між иншим „Струса, старосту Хмельницького" (себ то з міста Хмельника). Дуже можливо, що звідси й постала плутанина і що Михайло Хмельницький помер десь перед 1619 роком.

Певніші відомості знаходимо про Тимоша Хмельниченка. Виявляється, що він дійсно був сотником Чигиринським, як його батько та дід, але досі про це лишень догадуватися можна було (в відомих нам реєстрах сотників ім'я Чигиринського сотника промовчувалося). Д. Каманін вишукав навіть універсал („лист") Тимоша Хмельниченка (з р. 1649), з якого можна бачити, що Тиміш політику провадив цілком таку, як і батько його. На жаль, автор не подає цілого того маніфесту („ко всимъ мужамъ" села Симонова), а лишень цитує його. Цікавий уривок з нього про попа Симонівського, що підбурював селян до непослуху Адамові Кисілеві: „а такъ розбачься, попе, хто старший: чи панъ воевода, чи твое панки сельскіе, которое тебе не оборонятъ отъ насъ? А твоя речь церкви гледити, а не забороняти рыбакомъ, а ни на сторожу намъ гамоваты... А такъ, отче, мовчи и занимий. Еще

при томъ пробачаемъ: если того у другое почуемъ, и дома седиты не будешъ!“

Нарешті що до Чаплинського, то автор висловлюється, також не безпідставно, що особа цієї дрібної людини серед великих подій половини XVII ст. власне була „козлом отпущенія“: його Хмельницький висунув, аби якась була причепка на людське око, бо йому не з руки було одразу зачіпати Концепольських, Потоцьких та инших dios majores. На це єсть багато вказівок: і те, що Суботівська слобода була тільки невеличкою часткою маєтностей Хмельницького, і те, що він не домагався заплати за образу од Чаплинського, хоч до того не одна була нагода, а р. 1649 Кисіль навіть запитував його в цій справі, і де-що инше, не кажучи вже про неправдивість згадок літописців українських про ніби то катування сина та образу вінчаної чи невінчаної жінки Богданової.

У всякім разі невелика праця д. Каманіна цінна змістом своїм і стане в пригоді иншим дослідувачам цікавої доби української революції з половини XVII ст. та де-яких діячів того часу.

В. Доманицький.

Стефан Томашівський. Словацький висланник на Україні (1708—1709). (*Науковий Збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильчиками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині, стор. 301—345*).

Д. Томашівському пощастило надибати серед мадярських наукових джерел, хоча й видрукований, та нікому з наших істориків невідомий, латиною писаний мемуар, що своїм основним змістом належить до української історії. Мемуар той — це опис подорожі Д. Крмана, словацького попа, через Литву й Україну р. 1708—1709. Автор був наочним свідком останнього акту великої історичної трагедії України—„Полтавщини“. Його вислали угорські духовні власті до Кароля XII за грошовою підпомогою. Шведів нагнав він аж у Могилеві і потім вже був увесь час у шведському таборі і на Вкраїні, і під час утікання до Бендер. Записуючи в щоденнику кожного дня події, Крман лишив нам чимало цікавих подробиць історичних, яких у инших шведських письменників не маємо, а до того ще й побутових, які малюють нам почасти культурний стан життя лівобічної України на початку XVIII ст.

Що до козаків і гетьмана Мазепи, то Крман не почував до них симпатії,—не знати, чи з власного досвіду, чи з намови сто-

ронніх людей [1]). Людність же українську він захвалює, хоча теж, розуміється, не всіх і не скрізь. Цікаві де-які подробиці відносин людности до Шведів. В с. Лукнові люде вийшли назустріч і подали гетьманові й королеві хліб-сіль, рибу, мед та сир. Король дивувався звичаєві, прийняв ласкаво дарунки, на очах у селян ламав хліб, їв і покушав инших дарунків (стор. 316). За те в с. Отюші було щось инше: селяне домагалися за все, навіть за найменші прислуги, заплати: „на устах у них нічого, самі тільки копійки“ (ibid). Нарешті прийшли в Батурин. Тут автора мабуть почастували наливкою, бо він оповідає, що пив таке вино, якого ніколи ще на віку своєму не коштував. „То не була вода, і не мед, і не вино, і не вино розбовтане водою, але, здавалося, до сику, видушеного з яблук, було додано трохи горілки (simplicissimi vini), бо трунок той мав ніжний запах вина і був свіжий (recens) (стор. 316, прим. 5). Того року була назвичайна сувора зима, так що Крман та инші мусіли добре загріватися. Але „пиво могли ми рідко дістати, мед частійше, але за велику ціну, горілки не бракувало, вона була у нас за універсальний лік“ (стор. 318—319). Найбільше місця присвячує автор, сам особа духовного стану, релігійним відносинам на Україні: описує церкви, знайомиться з духовними і провадить з ними розмови про церковно-релігійні справи. Ще у Крупці, на Білій Русі, був він на „руськім“ уніятськім богослуженії і говорив з попом. „Був се чоловік дуже неосвічений (rudissimus), так що не міг добре читати навіть руських букв, жалівся на трудність руського читання, по латинськи не знав ані говорити, ані читати, вдоволявся одіжю мало відмінного від селянської (стор. 342). Не краще було з духовенством і на Вкраїні. Ось що, наприклад, оповідав Крманові піп роменський Теодор Яновський (до речи сказати, що в Ромнах Крман од якогось дяка вивчився читати по руському і взагалї уважно придивлявся до духовного життя): „Духовний уряд можна здобути підкупством і грішми у політичної власти. Деякі духовні не вміють навіть читати по руськи, все-таки дістали у уряду право бути попами: як раз такий роменський протопоп; ранійше був він міщанином, і не з ліпших, за те був багатенький. Піп пече проскури, уживаючи до того води з рік, набраної в означену пору і в певному місці, муку на проскури приносять люде і вони б'ють попа, як що не дасть їм стільки проскурки, скільки вони хочуть“ (idid). Взагалі, каже Крман, „усі руські духовники грубо неосвічені і страшно дурні (crassa ruditas et asinina stupiditas), за

[1]) Досить хоча б такої похвали: „І тут пошкодила Шведам безпечність і довіре до союзників, про яких знали, що їх рафінована невірність (perfidia artificiosa) увійшла в приповідку“ (стор. 329—330).

те пишаються старинністю своєї релігії та особливою правдивістю її. По латині знає ледве один на тисячу, і то потрошку; грецьких слів уживають, що правда, при богослуженю, але погано вимовляють і не розуміють їх“ (ibid). Руські попи в пісні дні п'ють горілку у шинках аж до опяніння“ (343). Зате Яновський хвалився Крманові, що вони не читають єретицьких книг і не слухають єретиків, які підуть у пекло, і т. ин. Коли Крман почав його переконувати, він зірвався з місця і почав кричати: „Я не хочу, не хочу, не хочу ваших пояснень, ви дуже вчені, але я не хочу чути вашої науки; я маю пояснення св. отців, а ніколи не слухав теольогії, доволі з мене катехізму!“ і почав затикати вуха пальцями (стор. 343). Після того Крман більше не заходив до нього... Про того самого попа Крман оповідає, що він признався, що не має біблії, а як йому треба, то позичає у своїх вірних, взагалі не має ніяких книжок, цілі дні волочиться по городу, піячить із своїми вірними, счиняє бучі, торгує; раз попобили були його шведські вояки (ibid.). Взагалі тут довідався автор про розпутне (impura) життя духовенства, п'янство, сварки та бійки.

Балакав не раз Крман і з ченцем, що був при Мазепі. Описує він між иншим похорон якогось значного мазепинця: „ховано його коло вівтаря, на домовину покладено меч, а на груди відпущенне гріхів (indulgentias) і лист київського митрополита до св. Михайла і Петра, аби його впущено до неба. Одначе священик сказав, що се дано йому тільки сьвідоцтво побожности“ (ibid).

Гарного попа бачив Крман і в Гадячу, — якогось Юрія Jerosztaszovitsa. Підчас похорону одної дитини замішався він поміж жіноцтво і на очах усіх обіймав якусь жінку, не перестаючи співати й читати молитви; за ним так само робили й инші присутні. Дізнався теж автор від тих попів, що семилітні хлопці й дівчата вміють уже грішити (ibid).

Розуміється, не все авторові щастило на негативні типи: траплялися, хоч і дуже, дуже рідко, люде иншого характеру. До таких належав, очевидно, згаданий чернець Мазепин. В розмові про лютеранство, він упевняв, що руська церква має сполучитися з лютерською, і на доказ подав Крманові рукопис твору, писаного Теофаном Прокоповичем до Кенігсбергських теологів, де висловлено ту думку. Коли вони розмовляли, надійшов якийсь значний Українець (nobilis rutenicae familiae addictus), і довідавшися, що Крман лютеранин, зразу слухав розмови, а потім враз ударивши коня і звертаючись до автора, сказав: „Я не хочу вашої релігії, хоч вона похвальна, я ліпше хочу разом з иншими, що почитують Пр. Діву Марію, велику богиню (!) нашу, умирати, умирати, умирати“ (стр. 344)

Утікаючи з-під Полтави, автор між иншим познайомився з січовим попом. „Він дуже вихваляв релігійність Запорожців, що

й день і ніч славлять Бога, поневіряють своїм здоровлям у постах більше, ніж козаки й русини, приходять дуже в великому числі на одправи церковні, усі жиють без жінок, хлопців узятих з по-за меж своєї вітчини навчають воєнного ремества, слухняности, поміркованости й чистоти, терпіти голод, спеку та холод, і вони з дитинства так звикають до того, що не раз при скажснім морозі члени тіла в них обмерзають, а вони все-таки перетерплять байдужо і не жаліються на суворість". Далі сей священик оповідав йому про військові діла запорожців, про походи на Царьгород, а коли Крман закинув про казацьке розбишацтво (latrocinia et pyratica), то той назвав се добрими прикметами, а не хибами; за це автор обізвав його сліпим самолюбцем—saecus sibique placens" (ibid).

Отсе свідоцтво безстороннього чоловіка про становище одної з найважніших сторін української культури,—сумне свідоцтво і несхоже на прихильні, часом ентузіястичні похвали культурності українського люду з половини XVII ст. (возьмімо Павла Алепського, чи хоча б попа Московського Лукіяна). Яка велика переміна, мало не варварство—замість культурности, за яких півстоліття!

Мусимо бути вдячні д. Томашівському, що він добув нам іще одне джерело, одно з найцікавіших свідоцтв чужинця про Україну з початку XVIII ст.

В. Доманицький.

Древности Украины: деревянные и каменные храмы. Проф. Г. Г. Павлуцкаго. *Выпуск I. Ц. 3 руб. К. 1905.*

Се видання Московського археологичного товариства вийшло під час торішнього з'їзду в Катеринославі. Користуючися з чималої підпомоги з державних коштів, се товариство видає свої книжки завжде солідно, навіть досить елегантно. На жаль, воно друкує свої видання в дуже невеликому числі примірників—600 і найбільше—1200. Наприклад „Древности Украины" мали б напевне більше читачів, як би коштували дешевше, а се було б можливо, як би їх видавалося більше, ніж якихось 600 пр., з яких тільки невелика частина йде на продаж, а більшість розсилається дарма вчним людям та науковим інституціям. А поширити таке видання було б дуже користно для українців, бо український стиль своєї літератури, можна сказати, зовсім поки що не має. І нема нічого дивного, що серед широких верств громадянства часто доводиться чувати, що „український стиль—се журавель біля криниці та... курінь". Такі праці, як д. Павлуцького,

хутко такий би погляд вивели, бо показали б, що так казати тільки той може, хто зовсім нічого не тямить.

Д-ій Павлуцький—професор історії вмілостей у Київі, професор, яких по россійських університетах багато, ніколи певно не сподівався, що знайде щось національне, щиро-народнє в памятниках правобережної України, але ось що він каже у своїй передмові: „пам'ятники української архітектури з давніх-давен вимагають доброго видання, точного, систематичного й наукового опису". Коли професор россійського університету доходе до такої думки, то ми, українці, мусіли б посунутися хоч трошки далі. Переглядаючи основи будивлі стародавніх українських церкòв, автор виявляє свою справжню прихильність до теми своєї роботи. Систематично і в подробицях оглядає він далі звязки будівлі нашої з церквами инших стилів у инших народів; так саме порівнює з будівлею наших сусідів північних і нарешті зовсім пересвідчений він кінчає свою передмову такими словами: „українське дерев'яне церковне будівництво так само, як і дерев'яна архитектура північного краю Россії, виявляє національну вмілість,—умілість, що заховала свій національний характер, через те, що вона переробила зовсім самостійно і до решти проглинула усі чужі елементи, византійські чи західні, які до неї доходили". Очевидно після пильного досліду автор знаходе в української церкви свій самостійний стиль.

У цьому „випуску" ми бачимо тільки огляд церковних пам'ятників правобережньої України. Матеріялу проф. Павлуцькому, очевидно не бракувало і він використав його досить повно. Кожна церква має тут свою історію поруч з історією свого місця, (останнє редактував В. Б. Антонович). Детальний опис та огляд архітектури, теж для кожного будинку окремо, дає сам автор. Опріче загальних ілюстрацій-фотографій, він додає ще й чертежі, які надають його праці тим більшу наукову вагу і зміст. Отак обробив проф. Павлуцький матеріял щось про 25 церков Правобережжя. З них найцікавіша та дуже оригінальна церква св. Пречистої (Покрова) у м. Сутківцях на Поділлі. Матеріял проф. Павлуцького доводить, що найбільш в українців виробленим типом церковним була церква з трьома банями. Не дивлячись на заборони Московського партріархату, цей тип церкви будували на Україні мало не до половини XIX віку.

Звичайно, що на цьому виданні не кінчається повний історично-артистичний огляд архитектури: для історії вмілости треба мати, опріч фотографій та невеличких масштабних чертежів, ще й докладно змальовані оздоби усіх церков, себто—горорізбу, якої там багато, типові образи, зразки скульптури; все це треба подавати в натуральних кольорах, дуже точно та детально скопію-

вавши. Але ся справа вимагає насамперед великих коштів як на саму працю, так і на видання.

Визнаючи велику наукову вагу за працею проф. Павлуцького, мусимо щиро побажати, щоб „выпускъ I“ не був тільки першим. Справою українського стилю захоплються тепер ширші верстви; його починають практично вживати (напр., земський будинок у Полтаві), і через те кожний діяч науки може сподіватися, що його праця не лишиться мертвим здобутком археольогії.

Євг. С—к.

Що є по журналах.

Вільна Україна. Кн. *5—6.* (вийшла в липці). Раб краси. Нарис. *В. Винниченка.* Слова і діла буржуазії. *С. Петлюри.* Похоронний марш (З россійського). *П. Капельгородського.* Дізгармонія (Картини з життя революціонерів). *В. Винниченка.* Державна дума і революційні перспективи. *С. Тагона.* Робітнича партія і економічна боротьба пролетаріяту. *М. П.* Мілітарізм, постійне військо і міліція. *П. Понятенка.* Останній з'їзд Россійської Соціаль-Демократичної Робітничої Партії. *М. Чацького.* Два тумана. *К. Недолі.* Огляд закордонного життя. I. Відгуки першомайських демонстрацій. II. Вибори во Франції і нові перспективи. III. Конфлікт між королем і народом в Швеції. IV. Палата лордів на шляху народа. V. Борець за волю і добробут ірляндського народу Майкель Девіт. *П. Понятенка.* Бібліографія: Рецензії на книжки: *Н. Н. Лазаревській.* Автономія. *М. М. Шахназарьянцъ.* Крестьянское движеніе въ Грузіи и соціаль-демократія. *Г. Лагардель.* Пролетаріат и милитаризм во Франціи и Бельгіи. *Гастон Мок.* Армія в демократическом государствѣ. *К. Легіен.* Профессіональное движеніе въ Германіи.—Хроніка.

Кіевская Старина. *Кн. V—VI. Отдѣлъ I.* Отношеніе великорусскихъ соціалистовъ 70-хъ годовъ къ народно-федеральному направленію.—*Соколовъ Н.* Воспоминанія и автобіографія Одесскаго протоіерея Николая Ивановича Соколова.—*Сокальскій П.* Изъ воспоминаній о Харьковскомъ университетѣ конца 40-хъ годовъ.—*Левицкій О.* Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-западнаго края въ 1840-хъ годахъ. *Мировецъ В.* Життя і твори Віктора Забіли.—*Будяк Ю.* Темнота.—*Ротарь П.* Не в руку.—Отчетъ о присужденіи преміи Н. И. Костомарова за лучшій малорусскій словарь. *Отдѣлъ II.* I. *Бібліографія*: а) Яворницкій. Наша доля—Божа воля. Повість. *Д—въ.* б) Украинське весилля. Записавъ Ив. Демченко. *Вл. Даниловъ.* II. *Документы, извѣстія и замѣтки:* а) Къ исторіи матеріальнаго положенія малороссійскаго духовенства въ 18 вѣкѣ. Сообщ. *Вл. П—ко.* б) Разведеніе табаку въ Малороссіи въ 1760 годахъ. Сообщ. *Вл. П—ко.* в) Къ исторіи Кіево-Софійскаго собора. Сообщ. *В. П—ко.* г) Къ народной

демонологіи. Сообщ. *Вяч. Каминскій.* д) Непонятная тревога. *О. Л.* е) Стихотвореніе ссыльнаго украинца половины XVIII ст. *Г. Б.* ж) Маленькі додатки до матеріялів, записаних в с. Отаках. Сообщ. *В. Яблоновскій.* з) Изъ прошлаго Полтавщины: 1) Жалоба еврейскаго раввина въ думу о несоблюденіи евреями обрядовъ; 2) Договоръ между мѣщанами о добровольномъ поступленіи въ рекруты за плату. Сообщ. *И. Фр. Павловскій.—Текущія извѣстія.*

Літературно-Науковий Вістник. *Кн. 7.* Поезії. Вольні вірші. *Ів. Франка.* Ніч. *М. Старицького.* Щастя. *Дм. Йосифовича.* Пісок та зірки. *Г. Керненка.* З чужих поетів. *Й. В. Гете.* Притча про підкову. Перекл. *Дм. Йос. Дж. Мільтон.* Із драми „Самсон борець". Перекл. *Ів. Франко.* На боевищі житя. *А. Хомика.* Спомини з россійсько-турецької війні 1877—1878 року. М. *Садовського.* Армія спасення. *Ганина.* Стара Русь. *Ів. Франка.* Лихоліття. Драма *Г. Хоткевича.* Становище польських і великоруських соціялістичних партій до українського питання. *М. Лозинського.* Мрії Каріни Брандт. *Г. Гаерштама.* З Державної Думи. *М. Грушевського.* Англійська школа. *І. Петрушевича.* Нариси з чукотського життя. *Тана.* Наукові листки: VII. Визволення з підземного сьвіта. Д-ра *М. Ляндау.* З біжучої хвилі: Аграрне питання. *М. Грушевського.* Росийське звірство. *П. Боборикина.* Перекл. *І. Кревецький.* З австрійської України. *М. Лозинського.* З нагоди загальних зборів „Просвіти". *І. Нат—ина.* Бібліографія. Книжки надіслані до редакції.

Ukrainische Rundschau. *№ 6.* Die Willkür der russischen Bureaukratie über das ukrainische Wort. Von Mykola Dmytryjew.—Die Ukrainer in der Reichsduma. Von P. Wartowyj.—Die jüdische Frage in Galizien und die öesterreichische Sozialdemokratie. Von Mychajlo Lozynskyj.—Die ukrainische Literatur (1798—1905). Von Mychajlo Motschulskyj.—Aus der ukrainische Kunst. II. Die Gemäldeausstellung von Wasylkiwskyj und Berkos. Von Eugen Serdjuk.—Muttersöhnchen. Von Wasyl Stefanyk. Rundschau. Bibliografie. Das ukrainische Lied.

Украинскій Вѣстникъ. *№ 5.* Наши требованія. Проф. *М. Грушевскаго.* Что такое національность? Проф. *Д. Овсянико-Куликовскаго.* Формы землевладѣнія и землепользованія на Украинѣ. *А. Русова.* Изъ украинскихъ провинцій Венгріи. *В. Гнатюка.* На Украинѣ. Spectator. Одесская „Просвіта". *Просвітянина.* Украинцы на съѣздѣ учителей. *С. Русовой.* Инициатива украинскихъ депутатовъ.

№ 6. Встревоженный муравейникъ. Проф. *М. Грушевскаго.* Что такое національность? Проф. *Д. Овсянико-Куликовскаго.* Характерная страничка изъ прошлаго. Проф. *Д. Багалѣя.* Илоты XX вѣка. *А. Лотоцкаго.* На Украинѣ. Spectatora. Земства на Украинѣ. *А. Русовъ.* Резолюція украинскихъ демократовъ по поводу Бѣлостокскаго погрома.

№ 7. Конецъ гетто! Проф. *М. Грушевскаго.* Точка над і. *Владиміра Ж.* Смертная казнь отмѣняется. *А. Русова.* Законъ о національныхъ правахъ. *М. Славинскаго.* Украинцы въ антропологическомъ отношеніи. *Ф. Волкова.* Украинскіе депутаты о земельной реформѣ. Рѣчь *И. Шрага*

въ Госуд. Думѣ.—Новыя произведенія Шевченка. *Л. С.* На Украинѣ.—Письмо гражданамъ Черниговъ. губ. Что происходитъ въ Украинской парламентской группѣ. (Письмо въ редакцію). *Л. Ж.*

№ 8. Реформа мѣстнаго самоуправленія. *М. Томары.* Что такое національность? Проф. *Д. Овсянико-Куликовскаго.* Дѣятельность крестьянскаго банка на Украинѣ. *А. Б.* Крестьянскій съѣздъ въ Финляндіи. *Я. З.* На Украинѣ. Украинскіе депутаты въ Думѣ. I. Рѣчи депутатовъ *Ѳ. Р. Штейнгеля, И. Л. Шрага* и *І. И. Зубченка* о погромахъ. II. Изъ „Письма на Украину" депутата *Онацкаго.*

Хата. Місячник для селян з відділами: політичним, господарським і лікарським. Виходить 1-х чисел кожного місяця на $2^1/_2$ аркушах, 8°. Редактор-видавець д-р Немоловський. Друкується місячник у Хотині, а редактор живе в Єдинцях (у Бесарабіи).

Кн. І. До читачів.—Про землю.—Розмови про старовину.—Порадник лікарський.—Як і чим треба гноїти поля.—З нашого життя.

Нові книжки.

Веселка. Ілюстрований народний календар на рік 1907. Чернівці, 1906. Ц. 30 сотиків.

Гылька Иванъ. Жныва. Книгоиздательство „Новый Міръ". Петерб. 1906. 7 бок. 8°. Ц. $1^1/_2$ коп.

Гнатюк В. Етнографічний Збірник. Видає етнографічна комісія наукового товариства імени Шевченка. Т. XVIII. Коломийки. Зібрав Володимир Гнатюк. Том II. У Львові, 1906. 315 бок. 8°.

Грушевскій М. Украинство въ Россіи, его запросы и нужды. (Глава изъ „Очерка исторіи украинскаго народа). СПБ. 1906. V+48 бок. 8°. Ц. 25 коп.

Деде В. „Саддатики!" Малюнок із селянських розрухів. *Полуботок М.* Військо і народ. Видавн. „Боротьба". № 5—6. Спб. 1906. 30 бок. 16°. Ц. 7 коп.

Дікштейн. Хто с чого живе? Видавн. „Боротьба" № 2. Спб. 1906, 29 бок. 16°. Ц. 5 коп.

Квітка К. Права що до виборів. За В. Водовозовим написав *К. Квітка.* Видання „Благ. Общ. изд. общеп. и деш. книгъ". № 42. Спб. 1906. 36 бок. 16°. Ц. 5 коп.

Квітка К. Права що до виборів. Вид. „Благ. общ. изд. общеп. и деш. кн." № 43. Спб. 1906. 29 бок. 16°. Ц. 5 коп.

Колесса Ол. В честь Т. Шевченка. Промова виголошена на концерті в сорок пяті роковини смерти поета—у Львові дня 17 мая 1906. Львів, 1906. 20 бок. 8°.

Пахаревський Л. Тыхеньке жыття. Оповідання. Видбытокъ зъ журнала „Кіевская Старина". К. 1906. 12 бок. 8°.

Полуботок. 8 годин праці! (Переробка по Зейделю Турову і Бюиссону). Видавн. „Боротьба“ № 3. Спб. 1906. 13 бок. 16°. Ц. 2 коп.

Полуботок М. Військо і народ. (Надруковано укупі з оповіданням В. Деде. Видавн. „Боротьба“ № 5—6).

Причинки до історії „Народного Дому“ у Львові (Передрук з „Діла“). Львів. 1906. 56 бок. 16°.

Проектъ Статуту Всеукраїнської спілки учителів і діячів народної просвіти. Київ. 1906. 8 бок. 16°.

П—ш М. Автономія Україні в світлі „соціаль-демократичної“ критики. Відповідь т. П. Лукашевичу. („Вѣстник Жизни“, 1906 1 и 2 П. Лукашевич: Украинскія національныя партіи). Відбиток з 4-го числа „Вільної України“. Спб. 1906. 23 бок. 8°. Ц. 6 коп.

Сеньобо Ш. Церква й католицькі партії в XIX ст. Перекл. Ів. Кревецький. (Літер.-наук. бібліотека, ч. 127). Львів, 1906. 71+5 бок. мал. 8°. Ціна 45 сот.

Станюкович К. М. Емігрант. (У додатку: Під сю пору, М. Ю. Здановської; У шахті. С. Чекаленка). (Видавництво ім. А. Бончевского. Читальня. Ч. 22). Скрентон, Па., 1906. З друкарні „Свободи“. 32 бок. 8°. Ціна 15 центів.

Springer Rudolf. Grundlagen uud Entwickelungsziele der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Politische Studie über den Lusammenbruch der Privilegienparlamente und die Wahlreform in beiden Staaten über die Reichsidee und ihre Lukunft von Rudolf Springer. Wien und Leipzig. Franz Deutick 1906. 248 бок. 8°. Ц. 3 кор. 60 сот.

Статут Подільского Українського Товариства „Просвіта“. Уставъ Подольскаго Украинскаго Общества „Просвіта“. (Український і московський тексти надруковано паралельно). Кам.-Под. 1906. 8 бок. 8°.

Статут Українського Товариства „Просвіта“ в Одесі. Уставъ украинскаго общества „Просвіта“ въ Одессѣ. 1906. 7+7 бок. 16°. (Надруковано паралельно два тексти: український і московський).

Тургенев Ів. Кляра Міліч. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. II. Ч. 131—132). Львів. 1906. 100 бок. 16°. Ц. 60 сот.

Франко Іван. Місія. Чума. Казки і сатири. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. I. Ч. 101). Львів, 1906. 210 бок. Ц. 2 кор. 80 сот.

Ф. Д. Всенародня Установча Рада. (Всенародное Учредительное Собраніе). Видавн. „Боротьба“ № 4. Спб. 1906. 30 бок. 16°. Ц. 8 коп.

Цеклер Є. Закон єзуїтів. Переклав з німецького Д. С. (Літературно-Наукова Бібліотека. С. II. 133—134). Львів. 1906. 133 бок. 16°. Ц. 75 сот.

Вийшли з друку отсі видання „Благотворительнаго общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ“:

№ 1. **Корыстни звирятка**, (кажанъ, ижакъ та критъ), *О. Степовыка* (выдання друге, зъ 3 малюнками) . . . . . ц. 3 к.
№ 2. **Про городыну**, *О. Степовыка* (выд. друге) . . . ц. 5 к.
№ 3. **Молодыча боротьба**. *Ганны Барвинокъ* . . . . ц. 1 к.
№ 4. **Орыся**, *П. Кулиша* (зъ 4 малюнкамы) . . . . ц. 2 к.
№ 5. **Вирна пара**, *Ганны Барвинокъ* . . . . . ц. 3 к.
№ 6. **Бжильныцтво** (выд. 2-е, зъ 23 мал.) *Ф. И. Немоловського* ц. 10 к.
№ 7. **Оповидання про Антона Головатого**, *М Комаря* (з 5 малюнками) ц. 5 к., велен. . . . . ц. 10 к.
№ 8. **Оповидання про Тараса Шевченка**, *О. Кониського* (зъ 3 портрет. і 1 малюнк.) ц. 2 к., велен. . . . . ц. 5 к.
№ 9. **Розмова про сельске хозяйство, кн. IV, Выноградъ**, *Е. Чикаленка* (выд. 2, зъ 13 мал.) . . . . . ц. 6 к.
№ 10. **Розмова про сухоты на рогатій худоби**, *С. Ваганова* . . ц. 3 к.
№ 11. **Выговщына**, *П. Кулиша* (зъ портр.) ц. 3 к. велен. . . ц. 5 к.
№ 12. **Оповидання про Богдана Хмельныцького**, *М. Комаря* (зъ 3 портр. и 2 малюнк) ц. 8 к., велен. . . . . ц. 15 к.
№ 13. **Видъ чего вмерла Мелася** (про дифтеритъ), *Г. Коваленка* ц. 3 к.
№ 14. **Оповидання про Ивана Котляревського**, *Б. Гринченка* (зъ 1 портр. и 2 малюнк.) ц. 3 к., велен. . . . . ц. 5 к.
№ 15. **Розмова про сельске хозяйство, кн. III. Сіяни травы**, *Е. Чикаленка* (выдання друге зъ 7 малюнкамы) . . . . . ц. 5 к.
№ 16. **Добра порада**, *М. Загирньои* (про скаженыну, выд. друге) ц. 3 к.
№ 17. **Оповидання про Евгена Гребинку**, *Б. Гринченка* (зъ портретомъ) ц. 3 к., велен. . . . . ц. 5 к.
№ 18. **Про пошести або лыхи хворобы**, *В. Имшенецького* (выд. друге. ц. 3 к.
№ 19. **Розмова про сельске хозяйство, кн. II, Худоба**, *Е. Чикаленка* (выд. 2-е, зъ 20 малюнк.). . . . . ц. 6 к.
№ 20. **Розмова про сельске хозяйство, кн. V, Садъ**, *Е. Чикаленка* (зъ 36 малюнкамы). . . . . ц. 10 к.
№ 21. **Хто робыть, той и мае** (про Гарфильда) . . . . . ц. 6 к.
№ 22. **Розмова про сельске хозяйство, кн. I, Чорный паръ та плодозминъ**, *Е. Чикаленка* (выд. 3-е, выправл. и доповн., зъ 2 малюнк.) ц. 4 к
№ 23. **Мудрый учытель**, (опов. про Сократа, зъ 2 мал.) *М. Загирньои* ц. 5 к.
№ 24. **Якъ выгадано машыною йиздыты**, (выд. 2-е, зъ портретомъ Стефенсона). *М. Загирньои* . . . . . ц. 3 к.
№ 25. **Якъ дбаешъ, такъ и маешъ**, (про господарство), *М. Ганька* ц. 3 к.
№ 26. **Наймычка**, поема *Т. Г. Шевченка* (зъ 30 мал.) ц. 3 к., велен. ц. 10 к.
№ 27. **Прыгода на хутори**, *О. Русова* (метеорологія, зъ 18 мал.). ц. 5 к.
№ 28. **Божа искра**, оповидання про Рафаэля, *С. Русовой*, (зъ 15 малюнкамы) ц. 5 к., велен. . . . . ц. 10 к.
№ 29. **Катерына**, поэма *Т. Г. Шевченка* (зъ 15 мал.) ц. 5 к., велен. ц. 10 к.

№ 30. **Ходимо за Нымъ**, *О. Кониського* (зъ 9 мал.) ц. 5 к., велен. ц. 10 к.
№ 31. **Винокъ** (чытанка), *О. Билоусенка* (зъ 120 мал.) ц. 35 к., велен. ц. 60 к.
№ 32. **Сильськи прыгоды**, (про выпасы), *Т. Рыльского*. . . ц. 5 к.
№ 33. **У дытыны голова болыть—у матери серце**, (якъ годуваты та доглядаты малыхъ дитей), *Г. Задеры* . . . . . ц. 5 к.
№ 34. **Пидъ землею**, опов. про шахты *М. Зашрньои* (выд. 2-е, зъ 8 мал.) ц. 12 к.
№ 35. **Оборонець покрывдженныхъ**, опов. про Линкольна (зъ портрет.), *М. Зашрньои* . . . . . ц. 10 к.
№ 36. **Мале та разумне**, опов. про мурашокъ (зъ 2 мал.) *П. Е.* . ц. 8 к.
№ 37. **Середъ выноградаривъ пивденнои Франціи**, *С. Русовои* (зъ 10 мал.) ц. 6 к.
№ 38. **Як видкрыто Новый Свитъ**, *Д. Дорошенка*, (зъ 7 мал.) . ц. 6 к.
№ 39. **Товариськи крамныци**, *В. Доманыцького* . . . . ц. 5 к.
№ 40. **На громадській роботи**, (про П. Кулиша), *Д. Дорошенка*. ц. 5 к.
№ 41. **Працьовыти браты**, (про Кырыла и Мефодія), *А. Ст—го*. ц. 5 к.
№ 42. **Права що до виборів**, *К. Квітки*. . . . . ц. 5 к.
№ 43. **Права що до виборів**, *К. Квітки*, книжка 2-а . . . ц. 5 к.

ДРУКУЮТЬСЯ: **Оповидання про рослыны**, *О. Степовыка*; **Розмова про земни сылы**. *М. Комаря*.

До друку готові: **Державна рада и нови права**, *П. Смутка*; **Про участь народа въ справахъ державныхъ**, *А. Волинця*; **Нови царськи законы**, *М. Комаря*; **Який бувъ ладъ въ Афинській держави**, *М. Зашрньои*; **Вашингтонъ**, *М. Зашрньои*, **Якъ кныжкы друкуються**, *К. Гринченка*; **Про посуху**, *Тертичного*; **Про холеру** *М. Левицького*.

НА СКЛАДІ ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА: в Спб. в книгарні Н. Г. Мартинова (Александринская площадь, д. 5) і в Київі—в книгарні „Кіевской Старины“ (Безаковская. 8). СКЛАД ПРАВЛЕНІЯ: Спб., Казанская, 39, у-д-ра Е. С. Грібінюка. Відання Товариства можна також діставати по всіх кращих книгарнях.

Редактор *Серій Єфремов*.
Видавець *Євген Чикаленко*.

Нова Громада

Літературно-науковий місячник

[illegible]

Виходить що-місяця книжками по 10 друкованих аркушів.

[illegible]

Ціна: за передплатою на рік 8 карбів, за півріччя 5 карбів, 80 коп., окремо кожне число коштує 60 коп.

Адреса: редакції місячника НОВА ГРОМАДА Київ, Михайлівська ул. № 10.

[illegible]

ПЕРЕДПЛАТА

Передплачувати НОВУ ГРОМАДУ можна також у книгарні „Кіевская Старина", у Київі, Володимирська ул. № 11.

Також журнал можна передплачувати в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, ул. Грушевського, ч. 1.

Редактор-видавець [illegible]

Надрукувано у друкарні [illegible]

Міновою для [illegible] з підписами подібними, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ХАТА

Виходить [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Місячник **ХАТА** [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Передплата [illegible]

[illegible], Тисаровської губ. Д-ві Новоселському.

Редакторствує **Д-ъ Новоселський.**

ПРОДАЄТЬСЯ В КАНЦЕЛЯРІЇ

„Історичного Товариства"

[illegible]

по [illegible]

Б. ГРИНЧЕНКА.

1. Сам собі [illegible] Оповідання.

Ціна [illegible]

2. На [illegible] путь. Обр. [illegible] школи.

Ціна [illegible]

3. Нам [illegible] треба.

Ціна [illegible]

4. На [illegible] шляхи.

Ціна [illegible]

5. **Бакаєв та Первенсторфер.** Оповідання [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

THE BORROWER WILL BE CHARGED THE COST OF OVERDUE NOTIFICATION IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW.

548333

WI 77 H

CANCELLED
BOOK DUE
MAY 24 1982
JUN 23 1982
7521692

BOOK DUE
JUN 6 - 1984
1115905